

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**SOĞD BÖLGESİ ŞEHİRLERİN FİZİKİ YAPISI
(8-13. YÜZYILLAR)**

ANASTASİİA BELOKONEVA

2501181622

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. İBRAHİM ÇEŞMELİ

İSTANBUL – 2021

ÖZ

SOĞD BÖLGESİ ŞEHİRLERİN FİZİKİ YAPISI

(8-13. YÜZYILLAR)

ANASTASİA BELOKONEVA

Soğd, Amuderya ve Siriderya nehirlerinin arasında, Zerefşan ve Kaşkaderya vadilerini kapsayan eski bir bölgedir. Bölgenin ticaret yollarının kesiştiği noktadaki avantajlı konumu ve komşu devletlerle sürekli bağları burada zengin bağdaştırıcı (senkretik) bir kültürün gelişmesine neden olmuştur. 7. yüzyılın sonlarında – 8. yüzyılın başlarında Araplar, Soğd'a yeni bir devlet yapısının yanı sıra İslamiyet'i de getirmişlerdir. Hilâfetin farklı bölgeleri ile yeni, güçlü, ticari ve kültürel bağların kurulması, Soğd'da ticaretin ve zanaatların aktif olarak gelişmesine, fikir alışverişine ve bölgenin kültürel zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Eski Semerkant şehri, yüzyıllar boyunca Soğd'un merkezî şehri olarak kalmıştır. Şehrin 712 yılında Araplar tarafından ele geçirilmesinden sonra şehir Araplar'ın Maverannaünehir'deki ana kalesi haline gelmiştir.

Bu çalışmanın amacı, Semerkant örneğini ele alarak erken İslamiyet döneminin Soğd bölgesi şehirlerinin gelişimindeki ana eğilimleri belirlemektir. Çalışma sırasında, 9-11. yüzyıllar arasında yazılan Arap ve Fars coğrafyacılarının ve tarihçilerinin eserlerinden oluşan Orta Çağ yazılı kaynakları ve modern arkeologların ve sanat tarihçilerinin bilimsel çalışmaları incelenmiştir. Söz konusu dönemin şehirlerinin sosyal yapısının özelliklerinin incelenmesine özel önem verilmiştir. Yapılan çalışmalardan hareketle, incelenen dönemde Soğd şehirlerinin hızlı bir büyüme dönemi yaşadığı sonucuna varılmıştır. Bölgenin iktisadi büyümesi, *rabaz* denilen tarım, ticaret ve zanaat ile geçimlerini sağlayan varoşların gelişmesine de neden olmuştur. Yeni dinin ve devlet sisteminin yaygınlaşması, şehirde birtakım yeni yapıların ortaya çıkmasına ve şehrin sokaklarında düzen ve temizlik üzerinde devlet denetiminin kurulmasına yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Semerkant, Soğd şehirleri, Orta Asya şehirleri, Moğollar öncesi dönem

ABSTRACT

PHYSICAL STRUCTURE OF THE CITIES OF SUGHD

(8-13. CENTURIES)

ANASTASIIA BELOKONEVA

Sogdiana or Sughd is an ancient historical and cultural region located in the eastern interfluvium of the Amu Darya and Syr Darya, in the center of the Zeravshan valley. Between the late 7th and early 8th centuries, Arab conquerors brought to Sughd a new state structure and a new religion of Islam. It had a huge impact on the development of social life and culture of the region. The establishment of new strong trade and cultural ties with different parts of the Caliphate led to the active development of trade and crafts, exchange of ideas and cultural enrichment of the region. The ancient city of Samarkand remained the pivotal city of Sogdiana for centuries and became the main stronghold of the Arabs in Maverannahr.

The purpose of this study is to identify the main trends in the development of the Sogdian city during the Arab era on the example of Samarkand. This work surveys medieval written sources represented by Arab and Persian geographers' works of 9-11 centuries, scientific articles and books in the field of history of art, history and archaeology. In the course of the work, special attention was paid to the study of the features of the cities' social composition during the era under consideration. Based on the work done, it was concluded that during this period, the cities of Sogdiana experienced a period of rapid growth. The economic growth of the region led to the accelerated development of trade and craft suburbs, i.e. rabads, which resulted in the gradual shift of the center of urban life there. The spread of the new religion and state system led to the emergence of a number of new building types in the city and the establishment of state control on the city streets.

Key Words: Samarkand, Sogdian cities, Central Asian cities, pre-Mongol period

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Arap fetihleri ile Moğol istilâsı arasındaki dönemde Soğd şehirlerinin fiziksel gelişimine odaklanmaktadır. Soğd'un merkezî şehri olan Semerkant, söz konusu dönemde şehirlerin gelişimindeki ana eğilimlerin gözlemlendiği bir şehir olduğu için örnek şehir olarak seçilmiştir.

Bu çalışma; Orta Asya'da İslamiyet'in yayılmasının kentsel gelişimi nasıl etkilediğine, şehirlerin sosyal ve ekonomik hayatında ne gibi değişikliklere neden olduğuna ve bu değişikliklerin şehirlerin fiziki yapısına (şehirlerde inşa edilen binaların özelliklerine) nasıl yansıdığına duyduğum ilgiden kaynaklanmıştır.

Tez giriş kısmı, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmı, incelenen dönemin Soğd şehirleri hakkında bilgi sağlayan Orta Çağ tarihî ve coğrafi kaynaklarının yanı sıra söz konusu şehirlerin gelişimi ile ilgilenen tarihçi ve arkeologların bilimsel çalışmalarına genel bir bakış sunmuştur.

Birinci bölümde Soğd bölgesi hakkında genel bilgiler, coğrafi özellikleri ve kısa tarihçesi verilmiştir. Ayrıca bu bölümde, İslamiyet öncesi dönemdeki Soğd şehrinin bir tasviri gösterilmiştir. Böyle bir şehrin ideal bir örneği, Semerkant'ın yakınlarında bulunan ve 5-8. yüzyıllar boyunca varolan ve gelişen Pencikent şehridir. Ayrıca Arapların işgali arifesindeki Semerkant'ın fiziki yapısı hakkında da kısa bilgiler verilmiştir. Araplar öncesi dönemin şehirlerinin sosyal bileşiminin incelenmesi, bu bölümde yer almıştır.

İkinci bölüm, 8-13. yüzyıllar arasındaki Soğd'un siyasi ve sosyal tarihine ayrılmıştır. Arapların Maverannaünehri fethetmesinin yanı sıra Samânîler ve Karahanlılar'ın bölgedeki hakimiyet dönemleri de kısaca anlatılmıştır. Bölgenin hilâfetin egemenliği altına girmesinin, şehrin sosyal ve ekonomik hayatındaki hangi değişikliklere neden olduğu sorusuna özel önem verilmiştir.

Son olarak, üçüncü bölümde, Semerkant'ın örneğini kullanarak İslamiyet döneminin şehrinin gelişim dinamikleri hakkında genel bir fikir verilmeye çalışılmıştır. Bölümün ilk kısmı şehrin topografyasının tanımına ayrılmıştır. Bölümün ikinci kısmında, söz konusu dönemin şehrine özgü yapı türleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bunlar arasında hem büyük şehirler için geleneksel olan yapılar (saraylar

ve zenginlerin konutları) hem de bölgede İslamiyet'in yayılmasıyla ilişkili olarak ortaya çıkan yeni yapı türleri (camiler, medreseler) ele alınmıştır.

Tez konumun belirlenmesinde fikir veren ve çalışmalarım süresince değerli katkılarıyla yardımcı olan tez danışmanım, sayın hocam Prof. Dr. İbrahim ÇEŞMELİ'ye, çalışmam boyunca maddi ve akademik destekleriyle her zaman yanımda olan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na, tez süresince desteklerini esirgemeyen aileme ve arkadaşlarıma çok teşekkür ederim.

İSTANBUL, 2021

Anastasiia BELOKONEVA

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
ŞEKİLLER LİSTESİ	viii
HARİTALAR LİSTESİ	ix
KISATLAMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM İSLAMİYET ÖNCESİ SOĞD BÖLGESİ

1.1. Soğd Bölgesinin Coğrafi Özellikleri	16
1.2. Soğd Bölgesinin İslamiyet Öncesi Siyasi Tarihi	25
1.3. İslamiyet Öncesi Soğd Şehirleri	30
1.4. İslamiyet Öncesi Semerkant	42

İKİNCİ BÖLÜM ARAPLARIN MAVERAÜNNEHR'İ FETHİ

2.1. İslamiyet Dönemi Mevaraünnehr'inin Tarihçesi	46
2.1.1. Arapların Maveraünnehr'i Fethinin Tarihçesi	46
2.1.2. Yerel Hanedanların İktidarı Dönemi	50
2.2. İslamiyet Dönemi Maveraünnehr Şehirleri Hayatındaki Değişimler	55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM İSLAMİYET DÖNEMİ SEMERKANT'ININ FİZİKİ YAPISI

3.1. İslami Dönem Semerkant'ının Topografyası	62
3.1.1. Kale ve Surları	62
3.1.2. Şehristan Kısmı	68
3.1.3. Rabaz Kısmı	79
3.1.4. Sokakları	83
3.1.5. Dış Mahalleleri	85
3.1.6. Sulama Sistemi	87
3.2. Moğollar Öncesi Semerkant'ının Yapıları	90
3.2.1. Dinî Yapılar	90
3.2.2. Saraylar	100
3.2.3. Konutlar	104
3.2.4. Ticari Yapılar	110
3.2.5. Ribatlar ve Hankâhlar	111

3.2.6. Hamamlar.....	112
SONUÇ.....	114
KAYNAKÇA	119

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1:	Pencikent'teki duvar resmi. Soylu süvariler.....	35
Şekil 2:	Pencikent'teki duvar resmi. Savaşçılar.....	36
Şekil 3:	Pencikent şehrinin planı.....	39
Şekil 4:	Pencikent'teki duvar resmi. Oyuncular.....	40
Şekil 5:	Pencikent'teki tapınağın görünümü (rekonstrüksiyon).....	41
Şekil 6:	Pencikent'teki törensel bir salonun görünümü (rekonstrüksiyon).....	41
Şekil 7:	Afrasiyab Tepesi'nin planı.....	45
Şekil 8:	Semerkant'ın planı.....	65
Şekil 9:	Semerkant'ın surları.....	67
Şekil 10:	9-12. yüzyıllar arasında Semerkant.....	78
Şekil 11:	Semerkant Camisi'nin planı.....	93
Şekil 12:	11-13. yüzyıllar arasında Şâh-ı Zinde Kompleksi.....	98
Şekil 13:	Afrasiyab'taki sarayın planı.....	103
Şekil 14:	Afrasiyab'taki konut mahallesinin planı.....	108
Şekil 15:	Afrasiyab'ın batı kesimindeki konut binasının planı.....	109
Şekil 16:	Afrasiyab'daki "kubbeli" salonun planı.....	109

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1:	Maveraünnehir bölgesi.....	18
Harita 2:	Maveraünnehir'in ticaret yolları.....	18
Harita 3:	Semerkant Soğd'u.....	23

KISATLAMALAR LİSTESİ

a.e.	:Aynı eser
a.g.e.	:Adı geçen eser
b.a.	:Eserin bütününe atıf
Çev.	:Çeviren
Ed.	:Editör
M. Ö.	:Milattan Önce
M.S.	:Milattan Sonra
pp.	:Sayfa numarası aralığı
s.	:Sayfa numarası
v.d.	:ve diğerleri

GİRİŞ

Soğd, Amuderya ve Siriderya nehirlerinin arasında, Zerefşan ve Kaşkaderya vadilerini kapsayan eski bir bölgedir. Soğdlular Doğu İran halkıydı. Soğd bölgesinde çok eski zamanlardan beri ticaret, kültür, bilim ve sanat gelişmişti. Yüzyıllar boyunca Soğd, çeşitli güçlü uygarlıkların egemenliğine girmiştir. Ahamenişler, Büyük İskender ve Kuşanlılar gibi yabancı fatihler, burada şehirler kurarak kendi hakimiyetlerini kurmaya çalışmışlardır. Ancak hiçbiri bu verimli ve zengin bölge üzerindeki gücü uzun süre elinde tutamamıştır. Soğdlular, İpek Yolu üzerindeki elverişli coğrafi konumları nedeniyle yetenekli tüccarlar olmuşlar, İran'dan Çin İmparatorluğu'na kadar geniş topraklarda ticaret yapmışlar hem Orta Asya'da hem de Doğu Türkistan'da ticaret yolları üzerinde çok sayıda yerleşim kurmuşlardır. Böylece Soğdlular ile komşu devletleri olan Çin, Hindistan, Bizans, İran ve Orta Asya'nın kuzeyindeki göçebe topluluklar arasında sürekli kültürel alışveriş olmuştur. Bu durum Soğd kültürünün özgünlüğünü ve bağdaştırıcı (senkretik) doğasını belirlemiştir. Orta Asya'nın Harezm, Margiana ve Toharistan gibi eski merkezleriyle birlikte Soğd, Orta Asya'nın medeniyetinin beşiği olmuştur.

Soğd ismi ilk defa M.Ö. 6. yüzyılda Ahameniş imparatoru Büyük Darius dönemine ait *Behistun* ve Pers imparatorlarının mezarlarının bulunduğu *Nakş-i Rüstem* yazıtlarında karşımıza çıkmaktadır. Soğd bölgesinin farklı dönemlerdeki sınırları farklı şekillerde tanımlanmıştır. Ancak genel olarak Amuderya ve Siriderya nehirleri arasının ötesine geçmemekteydi. Soğd bölgesi, nüfusu etnik açıdan homojen ve kültür seviyeleri ile birbirlerine yakın olan üç bölgeye ayrılmaktaydı. Bunlar Semerkant Soğd'u, Buhara Soğd'u ve Kaşkaderya Soğd'u bölgeleridir. Her zaman bölgenin ana şehri olarak kabul edilen Semerkant, Soğd'un kalbi olmuştur. Eski Semerkant şehri, Zerefşan'ın güney tarafında Afrasiyab Tepesi'nde yer almaktaydı. M.Ö. 8. yüzyılda kurulan Semerkant, yüzyıllar boyunca bölgede ticaretin ve kültürün merkezi olarak kalmıştır. Hindistan, İran, Çin ve Türk topraklarından gelen ticaret yollarındaki elverişli konumu şehrin ekonomik ilerlemesini sağlamış, Zerefşan'ın suladığı toprakların verimliliği ise burada çok eski zamanlardan beri tarımın gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Soğd bölgesi, bereketli toprakları ve zengin şehirleri ile 7. yüzyılın sonlarında – 8. yüzyılın başlarına Arapları cezbetmiştir. Araplar fethedilen topraklara sadece yeni bir devlet yapısını değil, aynı zamanda yeni bir din olan İslamiyet'i de getirmişlerdir. Eskiden beri Soğdlular dinî hoşgörülülüğü ile ayırt edilmekteydiler. Nüfusun çoğunluğunun Zerdüşt olmasıyla birlikte Soğd şehirlerinde Mâni, Yahudi, Hıristiyan ve muhtemelen Budist toplulukları da vardı. Araplar genelde hilâfete giren yeni halkları kendi istekleri dışında İslam'a döndürmemekteydiler. Aynı zamanda, yeni dinin, bölgenin sosyal hayatına ve kültürüne oldukça büyük etkisinin olduğu şüphesizdir. Şehirlerde cami, medrese, hankâh dahil olmak üzere bir dizi yeni bina türü ortaya çıkmıştır. Kentsel altyapı, hilâfetin yeni bürokrasisi tarafından kontrol edilmeye başlanmıştır. Üstelik hilâfetin farklı bölgeleriyle yeni, güçlü ticari ve kültürel bağların kurulması, ticaretin ve zanaatların aktif olarak gelişmesine, fikir alışverişine ve bölgenin kültürel zenginleşmesine neden olmuştur.

Semerkant 712 yılında Araplar tarafından işgal edilmiştir. Eski bir pagan tapınağının ve içindeki tanrı heykellerinin yıkılması ve yerine bir caminin kurulması, şehrin tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Kapladığı alan ve nüfus açısından Soğd'un en büyük şehirlerinden biri olmasının yanı sıra önemli bir ekonomi ve kültür merkezi olan Semerkant, İslamiyet döneminin önemli bir örneğidir. Araplar tarafından fethedildikten sonra birkaç gerileme ve gelişme dönemi yaşamış, Samânîler ve Karahanlılar'ın devletlerinin başkenti olmuştur. Bu nedenle bu çalışma çerçevesinde, 8-13. yüzyıllarda bir Soğd şehrinin gelişimindeki ana eğilimleri izlemenin mümkün olduğu bir şehir olarak Semerkant örneği ele alınacaktır. Semerkant'ın hem refah hem de düşüş dönemlerindeki gelişme eğilimlerini araştırma fırsatı sağlaması özellikle ilginçtir.

Erken İslamiyet döneminin (8-13. yüzyıllar) Orta Asya şehirlerinin gelişimi konusu, bilimsel literatürde yeterince yer almamıştır. İlk kez, Orta Asya şehirlerinin incelenmesi, 19. yüzyılın sonlarında – 20. yüzyılın başlarında Rus tarihçileri ve şarkiyatçıları tarafından başlamıştır. İlk başta bilim adamları ana bilgi kaynağı olarak 9-11. yüzyıllarına ait Arap ve Fars tarihçileri ve coğrafyacılarının bıraktıkları yazılı kaynakları kullanıyorlardı. 20. yüzyıl boyunca, Orta Asya'da yerel uygarlığın ve şehirlerin kapsamlı bir incelemesini amaçlayan arkeolojik kazılar aktif olarak

gerçekleştirilmekteydi. Eski Semerkant'ın yeri olan Afrasiyab Tepesi, bilim insanlarının her zaman özel ilgisini çekmiştir. Buradaki ilk kazılar, 19. yüzyılın ikinci yarısında, tarihini araştırmak üzere bölgeye gönderilen Rus askerî yetkilileri tarafından yapılmıştır. Ne yazık ki ilk kazılar amatör düzeyde yapılmış ve ciddi arkeolojik keşiflere yol açamamıştır. 20. yüzyılın başlarında, yerel tarihçi V. L. Vyatkin ve ünlü Rus şarkiyatçı V. V. Bartold, Afrasiyab'taki kazılarla uğraşmışlardır. Onların arkeolojik keşifleri, Afrasiyab bölgesindeki ciddi bir bilimsel çalışmasının temelini atmıştır. 20. yüzyılda yapılmış arkeolojik kazıların başarıları, bilim insanlarının antik ve Orta Çağ Semerkant'ı hakkında bir dizi önemli sonuç çıkarmalarına izin vermiştir. Bununla birlikte, Moğol istilâsından önceki dönemin Semerkant'ı yeterince çalışılmamıştır. Bu, yerleşimin arkeolojik çalışmasının karmaşıklığından kaynaklanmaktadır. Moğol istilâsı sırasında tamamen harap olmuş Semerkant, 13. yüzyıldan itibaren Afrasiyab Tepesi'nin güneyindeki topraklarda gelişmeye devam etmiştir. Afrasiyab'ta Moğol istilâsı öncesi döneme ait yapı kalıntıları son derece harap bir halde günümüze ulaşmıştır. İncelenen dönemin şehirleri hakkında yazılı kaynaklardan alınan bilgiler ise oldukça kısa ve çoğu zaman çelişkilidir.

İncelediğimiz konuyla ilgili bilimsel literatürün çoğu, 20. yüzyılın Rus sanat tarihçileri ve arkeologları tarafından yazılmıştır. Bilimsel kitapları, makaleleri ve arkeolojik keşif raporları bu çalışmanın bibliyografik temelini oluşturmuştur. Ek olarak, İbn Havkal, İstahrî, en-Nesefî gibi 9-11. yüzyılların Arap ve Fars tarihçileri ve coğrafyacılarının sağladıkları bilgiler incelenmiştir. 8-13. yüzyıllar arasındaki dönem, Soğd'un tarihinde iki büyük tarihsel dönem arasında bir geçiş olduğu için seçilmiştir. Yıllar boyunca Soğd, nominal olarak çeşitli imparatorluklara tabi olan yarı bağımsız mülklerin bir konfederasyonu olarak kalmıştır. Arapların bölgeye gelmesiyle birlikte Soğd, merkezî bir devletin parçası olmuştur. Bu çalışma, yeni dinin ve devlet sisteminin şehirlerin fiziki gelişimini nasıl etkilediğine ve ne gibi değişikliklere neden olduğuna duyulan ilgiden kaynaklanmaktadır.

Dolayısıyla, bu çalışmanın amacı, İslamiyet döneminin Soğd bölgesi şehirlerinin gelişimindeki ana eğilimlerini belirlemektir. Soğd'un en parlak şehri olan Semerkant, söz konusu dönemde şehirlerin gelişimindeki ana eğilimlerin gözlemlendiği bir şehir olduğu için ana örnek olarak seçilmiştir.

Orta Asya şehirlerinin fiziki yapısının incelenmesi, Soğd bölgesi de dâhil olmak üzere, iki ana araştırma alanına dayanmaktadır. Bunlar Orta Çağ yazılı kaynaklarının, yani Arapça ve Farsça tarihî ve coğrafi eserlerin incelenmesi ve arkeolojik kazıların ardından toplanan malzemenin teorik olarak kavranmasıdır.

Orta Asya'nın Arap fetihleri ile Moğol istilâsı arasındaki dönemin şehirlerinin yapısı incelenirken 10. yüzyıl Arap gezginlerinin coğrafi eserleri araştırmacılardan büyük ilgi görmektedir. Günümüze ulaşan 10-11. yüzyıllarda yazılmış coğrafi ve tarihî eserler 1870-1894 yıllarında Hollandalı şarkiyatçı De Gué tarafından *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* genel başlığı altında çok ciltli bir baskı olarak yayımlanmıştır. Bu eserler, eksiksiz olarak Rus akademisyen V. V. Bartold tarafından *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya* (Moğol İstilasında Türkistan) adlı monografisinde tanımlanmıştır. De Gué tarafından yayınlanan eserlerden en eskisi, İbn Hurdazbih'in 847 civarında yazılmış *Kitab-ül-Mesalik ve'l-Memalik* adlı eseridir.¹ Daha sonra 891 yılında Yakubî'nin *Kitab al-Buldan* adlı eseri ortaya çıkmıştır. Bu çalışmalar Maverâünnehr'in şehirleri hakkında çok az bilgi içerse de onlara dayanarak yerleşimlerinin ve ticaret yollarının yerleri hakkında sonuçlar çıkarılabilir.

Abbâsî Hilâfet'i 9. yüzyılda ayrı bölgelere dağılmaya başlamıştır. Bu da yerel bağımsız hanedanların ve kaçınılmaz iç savaşların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yerel hükümdarlar bir yandan kendi aralarında rekabet ederken diğer yandan bilim ve sanatı himaye ederek bölgenin kültürel yükselişine neden olmuşlardır. Bu dönemde, Maverâünnehir ve Doğu İran'da Samânîler egemen olmuştur. Samânîler devrinde, Orta Çağ Maverâünnehr'i de dâhil olmak üzere İslam dünyasının coğrafyasına ilişkin bir dizi önemli eser yazılmıştır. Bunlardan İranlı coğrafyacı Ebu Zeyd el-Belhî'nin *Suvar-ul-Akalim-il-İslamiyye* adlı kitabı kayda değerdir. El-Belhî'nin derlediği coğrafi haritaların bir tefsiri olan bu eser, diğer bir İslami coğrafyacı İstahrî tarafından 951 yılında kaleme alınmış ve *Kitab-ül-Mesalik ve'l-Memalik* adıyla genişletilmiş bir baskı olarak günümüze ulaşmıştır.² Bu eser, Semerkant ve Buhara'nın bildiğimiz en eksiksiz tanımlarını içermektedir. Daha sonra 976 yılında İstahrî'nin kitabı ünlü İslami

¹ V. V. Bartold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya [Moğol İstilasında Türkistan]*, Moskova, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1963, s. 51.

² A. e., s. 56.

coğrafyacı ve tarihçi İbn Havkal tarafından tamamlanmış, Maveraünnehir ile ilgili bölüm daha da kapsamlı hale gelmiştir. Uzun bir süre bu eklemelerin Havkal'a ait olduğuna inanılıyordu. Ancak Kahire elyazmalarının da dâhil olduğu yeni bir İstahrî'nin baskısının 1961 yılında yayınlanmasından sonra, İstahrî'nin de birçok ilaveye sahip olduğu ortaya çıkmıştır. İbn Havkal'ın bazı bilgileri atlaması nedeniyle İstahrî'nin eseri bilimsel bir kaynak olarak daha değerli sayılabilir.³

10. yüzyılda yazılmış diğer önemli bir eser Arap coğrafyacı el-Mukaddesi'nin *Ahsan at-Taqasim fi Ma`rifat il-Aqalim* adlı kitabıdır. Yazarın her şeyden önce gözlemlerine ve daha az ölçüde öncekilerinin çalışmalarına dayandığından dolayı, bu çalışma oldukça orijinaldir. El-Mukaddesi, şehir kavramını tanımlayan ve ona uygun olarak İslam dünyasındaki şehirlerin bir listesini veren tek Orta Çağ İslami coğrafyacısıdır.⁴ Ne yazık ki, yazarın verdiği şehir tanımları oldukça çelişkili ve anlaşılması zordur. Bununla birlikte, yerel halkların gelenekleri, ticaret ve iklim özellikleri hakkında sağlandığı bilgiler değerlidir.

Hudûd el-âlem, 982-983 yıllarında Farsça yazılmıştır. Eserin yazarı bilinmemekle birlikte Samânîler'in tebaalarından biri olan Cüzcan hükümdarı Ebu- 'l-Haris Muhammed b. Ahmed b. Ferigun için yazıldığı bilinmektedir. Günümüze ulaşabilen tek el yazması 1892 yılında Buhara'da A. G. Tumansky tarafından bulunmuştur.⁵ Bu eser, diğer Orta Çağ coğrafi yazılarından Orta Asya'daki Türklerin toprakları ve genel olarak gayrimüslim bölgesi hakkında daha çok bilgileri içerdiği için çok değerlidir. Eser, Maveraünnehr şehirlerinin ayrıntılı betimlemelerini içermese de içinde onu önemli bir tarihsel kaynak yapan bazı değerli ayrıntılar bulunabilir.

Ayrıca Samânîler devrinde, tek tek şehirlerin tarihi anlatan bir dizi eser ortaya çıkmıştır. Maalesef, bu eserlerin hiçbiri orijinal halinde bize ulaşamamıştır. Araştırmacılar, bu eserlerin tanımlarına ve diğer çalışmalardaki alıntılara dayanarak, bunların tarihsel olmaktan daha çok teolojik eserler niteliğinde olduğunu öne sürmektedir. *Al-Qand fi Zikr 'Ulama'e Samarqand* veya *Kandiyya* adında bilinen

³ O. G. Bolşakov, A. M. Belenitsky, İ. B. Bentoviç, **Srednevekoviy Gorod Sredney Azii [Orta Asya'nın Orta Çağ Şehri]**, Ed. V. Masson, Leningrad, Nauka, 1973, s. 137.

⁴ A. e., s. 138.

⁵ Bartold, a. g. e., s. 58.

Semerkant'ın tarihi bu tür eserlerden biridir. 1141-1142 yılları arasında âlim Ebû Hafsa en-Nesefî es-Semerkandî tarafından Arapça yazılmıştır. Nesef'te doğmuş en-Nesefî, hayatının çoğunu Semerkant'ta geçirdiği için şehrin topografyasını iyi bilmekteydi. Bunun kanıtı, âlimin ikinci nisbesinin el-Maturidî Semerkant'ın rabazının duvarının içinde bulunan Maturid veya Matirid olarak bilinen mahallenin adıyla ilişkili olmasıdır. Vakıf belgelerine göre, o zamanlarda Matirid, bahçelerle çevrili ayrı bir köydü, ancak bir kentsel mahalle olarak kabul edilmekteydi. Öte yandan nisbesi, Hanefî teolojisindeki Mâtürîdîlik öğretisi ile ilişkili olabilir. Eserinin el-İdrîsî ve el-Müstağfirî tarafından yazılmış ve bize ulaşamayan Semerkant'ın tarihlerinin devamı olduğu varsayılmaktadır. Eserin günümüze ulaşmış versiyonu, en-Nesefî'nin öğrencilerinden biri olan Muhammed es-Samarkandî tarafından Farsça yazılmış orijinal kitabından bir alıntıdır.⁶ Eserde İslamiyet öncesi Semerkant hakkında bilgiler, Arapların Fetihleri'nin efsaneleri, bazı yapı ve sulama sistemi ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bununla birlikte yazar hadislere, yerel evliyaların biyografilerine ve dinî nitelikteki diğer bilgilere çok daha fazla yer vermiştir.

Moğollar öncesi Buhara tarihini anlatan en önemli eserlerden biri, Ebû Bekr en-Narşahî'nin *Târîh-i Buhârâ* kitabıdır. Arapça yazdığı kitabını, 944 yılında Samânî hükümdarı Nuh b. Nasr'a sunduğunu biliyoruz. Kitabında Narşahî, Buhara ve çevresindeki toprakları anlatmış, ayrıca şehri öven hadisleri toplamıştır. 12. yüzyılda Buhara'nın tarihi Farsçaya çevrilmiş ve iki kez kısaltılmıştır. Daha sonra bilinmeyen bir yazar anlatımı şehrin Araplar tarafından ele geçirilmesine kadar devam ettirmiş ve eser bu şekilde günümüze ulaşmıştır. Narşahî'nin kitabı ilk kez 1892 yılında Fransız bir şarkiyatçı Schefer tarafından yayınlanmıştır.⁷ Bu çalışmanın araştırmacılar için önemi, diğer şehir tarihlerinden daha genel tarihsel bilgiler içermesi ve dünyevi bir hükümdar için yazıldığı için tamamen dinî nitelikte olmamasıyla doğrulanmaktadır. Kitabın Farsçaya çevrildiğinde, bazı bölümleri hariç tutulmuştur. Ancak, tercüman tarafından Abdurahhman an-Nîşâbüri'nin *Hazâ'in Al-Ulûm* adlı kitabından alınan antik Buhara'nın tarihinden bazı hikayeler ve el-Mukanna hakkında bilgiler eklenmiştir.

⁶ Bartold, a. g. e., s. 65.

⁷ A. e., s. 59.

Karahanlılar çağı, Orta Asya'nın tarih biliminde bir durgunluk dönemi olmuştur. V. V. Bartold, tarih bilimindeki gerilemenin, devletin han ailesinin kişisel mülkü olarak algılanması, nihayetinde bölgenin ekonomik ve kültürel düşüşüne yol açan feodal parçalanma ve sivil çekişmelerden kaynakladığını öne sürmüştür.⁸ Çoğu durumda Karahanlı Devleti'nin tarihçileri, Maverâünnehir'de meydana gelen olaylarla ilgili bilgileri Farsça tarihî literatüründen ödünç almışlardır.

Karahanlılar 11. yüzyılda Selçuklu sultanlarının gücüne teslim olmuşlardır. Selçuklular döneminde yazılan tarihî eserlerin Maverâünnehr'in tarihinin araştırılması açısından büyük önemi olduğunda şüphe yoktur. Bununla birlikte, söz konusu eserlerde çoğunlukla devlet sisteminin özellikleri, geniş bir ülkenin dinî ve siyasi yaşamı ile ilgili konular çalışılmıştır. 12. yüzyılın ikinci yarısı – 13. yüzyılın başlarına yani Gurlüler ve Harezmsahlar'ın egemenlik dönemlerine ait tarihsel kaynak günümüze ulaşmamıştır. Bu dönemin tarihini ancak 13. yüzyıla ait derlemelere dayanarak incelemek mümkündür.

10. yüzyıldan sonra coğrafi kaynak çoğunlukla derleme niteliğindedir. Yâkût, *Mucemü'l-Büldân* adlı çalışmasında oldukça kapsamlı bir materyal toplamış ve İslam dünyasının neredeyse tüm şehirleri ve köylerini listelemiştir.⁹ Bununla birlikte yazar, tanımladığı tüm bölgeleri ziyaret edemediği için (örneğin, Maverâünnehir'e hiç gitmemiştir), kitabında sağladığı bilgilere tam güvenilemez.

Semerkant'ın topografyası hakkında bir başka önemli kaynak, ünlü Orta Asyalı tarihçi, filolog ve hukukçu Abu Sad as-Samânî'nin *Kitab al-Ansâb* eseridir. As-Samânî, çeşitli şeyhlerin ve diğer önde gelen din adamlarının alfabetik bir nisbelerinin listesini vermeyi amaçlamıştır. Bu nisbeler, genellikle şehir ve köy isimlerinden ödünç alındığı için, bu eser Orta Asya'nın coğrafyası için çok önemlidir ve anlaşılan Yâkût el-Hamevî'nin coğrafi sözlüğünün (12-13. yüzyıllar) ana kaynaklarından biriydi. Semerkant'ı birkaç kez ziyaret eden ve burada uzun süre yaşayan as-Samânî, kitabını burada derlemeye başlamıştır. Muhtemelen as-Samânî, *Kandiyya'nın* erken Arapça versiyonundan ve el-İdrîsî'nin yazdığı Semerkant'ın Tarihi'nden de yararlanmıştı.

⁸ Bartold, a. g. e., s. 63.

⁹ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 139.

Kandiyya ve *Kitab al-Ansâb* eserlerinden, Semerkant'ın birçok sokağının ve mahallesinin, mezarlıklarının ve kamu binalarının adlarını bilmekteyiz.

Orta Çağ yazılı tarihî ve coğrafi kaynaklarının bolluğuna rağmen içerdikleri bilgiler, sorunun derinlemesine ve eksiksiz bir şekilde incelenmesi için yeterli değildir. Bu çalışmalar çoğunlukla kısa ve çok spesifik değildir. Bahsedilen yerleşimlerin gerçek konumlarıyla tanımlanması genellikle tartışmalıdır.

19. yüzyılın ortalarında Orta Asya bölgesinin Rus İmparatorluğu'na girmesiyle bağlantılı olarak, Maverâünnehir'in tarihi ve coğrafyası üzerine yazılan Orta Çağ eserlerinin bilimsel incelenmesi başlamıştır. Bu konudaki ilk bilimsel çalışmalardan biri, Rus şarkiyatçı V. A. Jukovsky tarafından yazılmış ve eski Merv şehrine ayrılmış *Drevnosti Zakaspiyskogo Kraya* (Transcaspian Bölgesinin Eski Eserleri) adlı kitabıdır. Kitap sadece yazılı kaynaklara değil, aynı zamanda yazarın Merv yerleşimini bilmesi sebebiyle kendi gözlemlerine de dayanılarak yazılmıştır. Uzun bir süre bu kitap türünün tek örneği olarak kalmıştır. Yazarın şehrin gelişimiyle ilgili herhangi bir tarihi kavramsal bilgisi olmadığından dolayı çalışmasının çok fazla bilimsel etkisi olmamıştır.

1868 yılında Semerkant'ın Türkistan Genel Valiliği'ne ilhak edilmesi sonucunda, eski şehrin anıtları hakkındaki bilgiler süreli yayınlarda ve seyyahların yazılarında yer almaya başlamıştır.¹⁰ Bu dönemde yerel sakinler ve imparatorluğun yönetiminin temsilcileri tarafından eski eserlerin toplanmasına başlanmıştır. Afrasiyab Tepesi'nde bulunan eşyalar, Rus subaylar, yetkililer ve gezginler tarafından egzotik nadirlikler olarak satın alınmaktaydı. Eski eserlere olan talebin artmasının antika ticaretinin gelişmesine neden olmasından dolayı 1871 yılında yetkililer, tarihî anıtların yağmalanmasını önlemek amacıyla izinsiz kazıların durdurulmasını amaçlayan özel bir emir vermek zorunda kalmışlardır.¹¹

Afrasiyab'ta bulunan eserler, Hermitage Müzesi'nde çalışan bilim adamlarının dikkatini çekmiş ve 1874 yılında Binbaşı Borzenkov önderliğinde eski yerleşim

¹⁰ V. A. Şişkin, "K İstorii Arheologičeskogo İzuçeniya Samarkanda i Ego Okrestnostey" [Semerkant ve Çevresinin Arkeolojik Çalışmalarının Tarihi Üzerine], *Afrasiab*, Ed. Ya. G. Gulyamov, Taşkent, Fan, 1969, s. 7.

¹¹ *A. e.*, s. 9.

bölgesinde ilk kazılar düzenlenmiştir.¹² Binbaşı Borzenkov'un arkeolojik çalışmalarda deneyime sahip olmadığı için öncelikle sanat eserlerini bulmaya yönelik olan kazılar gereken profesyonel düzeyde yapılamamıştır. Yaklaşık 10 yıl sonra aynı hedefi takip eden Yarbay V. V. Krestovsky birkaç hendek açmış ve mesleki yetersizliğine rağmen, gazetede keşfettiği katmanların ve buluntuların bir açıklamasını yayınlamıştır.¹³

Bu tür bilimsel olmayan denemeler, başkent bilim insanlarını, hâlâ oluşum döneminde olan arkeolojiye olmasa da en azından bölgenin tarihi ve dillerine aşina olan bir uzman göndermeye teşvik etmiştir. Afrasiyab'ın yanı sıra Orta Asya'nın birçok yerleşiminde çok sayıda çukur açan N. İ. Veselovsky böyle bir uzman olarak seçilmiştir.¹⁴ Aslında, kazıları öncekilerin çalışmalarından temelde farklı değildi. Kazılarının sonuçlarına ilişkin raporları daha az ayrıntılıdır ve pratik olarak kullanılmaz haldedir. Bununla birlikte, Veselovsky'in çalışmaları sırasında 1885 yılında profesyonel topograflar Vasilyev ve Kuzmin tarafından yerleşimin bugüne kadar kullanılan ilk planı alınmıştır.¹⁵

Kentsel planlama tarihi de dâhil Orta Asya'nın Orta Çağ tarihini çalışılması 1898 yılında *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya* (Moğol İstilas Çağında Türkistan) eserinin V. V. Bartold tarafından yayınlanması ile başlamıştır. Bu eserde, Arap fetihleri ile Moğol istilâsı arasındaki dönemde Orta Asya tarihinin iyi belgelenmiş bir anlatımı ilk kez sunulmuştur. 1904 yılında Bartold, kalenin batısındaki bölgede Afrasiyab kazısına şahsen katılmıştır. Bu, Moğollar öncesi şehirlerin planlanması, sulama sistemleri ve daha sonra *K İstorii Merva* (Merv Tarihi Üzerine) makalesinde ifade edilecek Orta Asya'nın Orta Çağ kentinin gelişiminin ilk ana hatlarının ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur.¹⁶ Ancak, kısa bir süre sonra yeteneğini en iyi yazılı kaynakları incelemekle kullanabileceğine inanan bilim insanı kazılardan

¹² Şişkin, a. g. e., s. 10.

¹³ Yu. V. Karev, "Dvorets VIII v. v Samarkande v Kontekste Doislamskoy i Rannemusulmanskoy Dvortsovoy Arhitekturi" [İslamiyet Öncesi ve Erken İslami Saray Mimarisi Bağlamında Semerkant'taki 8. Yüzyıla Ait Saray], MGU-Sorbonne, yayımlanmamış doktora tezi, Moskova, s. 30, 1998.

¹⁴ A. e., s. 32.

¹⁵ Şişkin, a. g. e., s. 31.

¹⁶ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 135.

vazgeçmiştir.¹⁷ Kazı çalışmaları, Bartold'un yardımcısı yerel tarihçi ve etnograf V. L. Vyatkin tarafından devam ettirilmiştir.

Vyatkin'in yerleşimdeki arkeolojik çalışmaları artık bilimsel bir karakter kazanmaya başlamıştı. Kazıları, büyük ölçekli olmasına rağmen, sistemsiz yürütüldüğü için gereken profesyonel düzeye ulaşamamıştır. Bartold, Vyatkin'in en büyük hatasının yürütülen kazılarla ilgili ayrıntılı yayınların olmaması olduğunu vurgulayarak Vyatkin tarafından 1926 yılında yayınlanan *Afrasiab – Gorodişe Bilogo Samarkanda* (Afrasiyab – Eski Semerkant'ın Yerleşimi) adlı kısa arkeolojik makalenin bu boşluğu doldurmadığını belirtmiştir.¹⁸ Bununla birlikte, Vyatkin'in önemli başarısı, yerleşimin net bir tanımını veren ve iç surların şehrin gelişim aşamalarını belirleyen fikri ortaya koyan ilk kişi olmasıdır. Böylece Semerkant'ın topografyasının ve tarihinin araştırmasının bilimsel temelleri, 19. yüzyılın sonlarında – 20. yüzyılın ilk çeyreğinin sonunda Bartold ve Vyatkin tarafından atılmıştır.

Genel olarak, Rus Devrimi öncesi dönemde Afrasiyab'ta yapılan arkeolojik çalışmalar, ön materyalin toplanmasının ötesine geçmemiş ve bir arkeoloji okulunun oluşturulmasına yol açamamıştır. Bununla birlikte, büyük ölçüde Vyatkin'in çalışmaları sayesinde, 20. yüzyılın 30-40'larında çalışan ve Orta Asya arkeolojisinin temellerini atmış olan yeni nesil tarihçiler ve arkeologlar için bir esas olmuştur. Bu dönemin önde gelen uzmanları arasında I. A. Suharev, G. V. Grigoryev, M. E. Masson ve V. A. Şişkin idi.

Orta Asya'da ciddi arkeolojik araştırmalar 1930'larda başlamıştır. Araştırmaların ilk aşamasında bilim adamları daha çok Antik dönem ile ilgileniyordu. Bu dönemin önemli keşifleri arasında, 1933 yılında Zerefşan Nehri'nin üst kesimlerinde bulunan Mug Dağı'ndaki kalede Soğd belgelerinin bulunması dikkat çekicidir.¹⁹ 8. yüzyılın başlangıcına tarihlendirilen belgelerin çoğunluğunun, Pencikent hükümdarı Devaştıç'in arşivlerine ait olduğu tespit edilmiştir.

¹⁷ Şişkin, a. g. e., s. 53.

¹⁸ Karev, a. g. e., s. 38.

¹⁹ O. Smirnova, *Oçerki iz İstorii Sogda [Soğd'un Tarihinden Denemeleri]*, Moskova, Nauka, 1970, s. 8.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, Semerkant'ın incelenmesinde yeni bir evre başlamıştır. 1945-1948 yıllarında A. I. Terenojkin, Afrasiyab'ta yaptığı arkeolojik kazıların sonuçlarına dayanarak hazırladığı eski Semerkant'ın tarihinin dönemselleştirilmesini ortaya koyan *Sogd i Şâş* (Soğd ve Şâş) tezini savunmuştur.²⁰ Daha sonraki çalışmalar, Terenojkin'in bazı iddialarının yanlış olduğunu göstermiştir. Özellikle, M.S. ilk yüzyıllarda kentten gerilemesi hakkındaki sonucu doğrulanmamıştır. Aksine, Semerkant'ın bu zamanlarda refah dönemlerinden birinin yaşadığı tespit edilmiştir.²¹ Terenojkin tarafından yapılan arkeolojik ve tarihî nitelikteki bazı hatalar, yaptığı arkeolojik çalışmalarının sınırlı kapsamı ile açıklanmaktadır. Vardığı sonuçlardan bazıları, aslında o sırada mevcut olan materyallerle desteklenmeyen tahminlerdi.

1936-1940 yıllarında arkeolog V. E. Çeylitko Pencikent'te kazılara başlamıştır.²² Pencikent 1946 yılında A. Yu. Yakubovsky liderliğindeki Soğd-Tacik arkeolojik keşif gezisi tarafından kapsamlı bir şekilde araştırılmıştır. Eski şehrin topraklarının yaklaşık üçte ikisini kaplayan kazılar sırasında duvar resmi, ağaç oymacılığı ve kil heykel gibi anıtsal sanatın önemli örnekleri keşfedilmiştir. Ayrıca şehrin sosyal topografyası, zanaat ve ticaret tarihi ve parasal dolaşımı hakkında kapsamlı materyaller toplanmıştır. Bugüne kadar Pencikent, en çok çalışılan Maverâünnehir Orta Çağ şehridir. Diğer yerleşim yerlerinin kazıları sırasında toplanan materyalin karşılaştırılması; araştırmacıların teorik anlayışlarında, paralellikler kurmalarında ve genel gelişim kalıpları oluşturmalarında yardımcı olmuştur.

1958 yılında Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü tarafından ve Sovyet arkeologlar V. A. Shishkin, Ya. G. Gulyamov, Ş. S. Taşhocaev ve G. V. Şişkina'nın önderliğinde Afrasiyab Keşif Gezisi

²⁰ B. Eşov, "İstoriografiya Rannih Gorodov Sredney Azii" [Orta Asya'nın Erken Şehirlerinin Tarihi Yazımı], **Lokus**, No: 3, 2019, s. 111.

²¹ G. V. Şişkina, R. H. Suleymanov, G. A. Koşelenko, "Sogd" [Soğd], **Drevneyşie Gosudarstva Kavkaza i Sredney Azii**, Ed. G. A. Koşelenko, Arheologiya SSSR, Moskova, Nauka, 1985, s. 274.

²² V. İ. Raspopova, G. V. Şişkina, "Glava 3. Sogd" [3. Bölüm. Soğd], **Srednyaya Aziya i Dalniy Vostok v Epohu Srednevekovya. Srednyaya Aziya v Rannem Srednevekovye** [Orta Çağ Döneminde Orta Asya ve Uzak Doğu. Erken Orta Çağ'da Orta Asya], Ed. G. A. Brikina, Arheologiya SSSR, Moskova, Nauka, 1999, s. 52.

yapılmıştır.²³ Bu gezi sırasında, şehrin tüm bölgeleri topografik bir plana göre araştırılmıştır. Kazılar şehirdeki yaşamın tüm dönemlerini kapsamış, ancak en yoğun çalışmalar 9-12. yüzyılların arasına ait katmanlarda olmuştur. Çalışmalar, iyi korunmuş duvar resimlerinin keşfinden sonra daha da yaygınlaşmıştır. Keşif gezisinin en değerli buluntuları arasında, yerleşimin merkezinde bir mahallenin bulunmasıdır.²⁴ Yine bu dönemde Semerkant civarında bulunan bazı küçük kasabalarında kazılar yapılmış ve Soğd köylerini incelemeleri amacıyla arkeolog Yu. Ya. Yakubov tarafından birçok çalışma yapılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 20 yıl boyunca Afrasiyab'ta yapılmış olan kazıların sonuçları Afrasiyab olarak adlandırılan özel bir bilimsel derlemede yayınlanmıştır.

1960'ların ortalarında arkeolojik çalışmaların en ünlü sonuçları arasında 1980'li yıllarda H. G. Ahunbabaev tarafından araştırmalarına devam ettirilen 23. numaralı yapının içinde Soğd duvar resimlerinin olduğu büyük bir salonun ortaya çıkarılmasıdır.²⁵ Bu bulgu, 6-8. yüzyıllara ait katmanları ortaya çıkarmayı hedeflenen geniş çaplı kazı çalışmalarına neden olmuştur. Afrasiyab'taki kazılar 1973 yılından beri aralıksız olarak devam etmektedir. Pencikent yerleşimi üzerinde uzun yıllar süren sistematik çalışmaların başarısının, araştırmacıların yönelimi üzerinde büyük etkisi olduğunu belirtmek önemlidir. Afrasiyab'taki erken Orta Çağ katmanları, kalede, caminin kalıntılarının altında, yerleşimin batı kesiminde, 6-7. yüzyıllara ait bir nekropolün kalıntılarında tespit edilmiştir.

Afrasiyab'ın incelenmesinin tarihinde yeni bir aşama, 1989 yılında Semerkant'ta M. İsamiddinov ve F. Grene liderliğinde ve Akademisyen Paul Bernard'ın katılımıyla bir Sovyet-Fransız arkeolojik keşif gezisinin oluşturulması ile olmuştur. Keşif gezisinin ana amaçları, yerleşimin kuzey kısmı ve kale idi.²⁶ Keşif gezisinin 1980-1990 yılları arasında gerçekleşen çalışmaları sayesinde, erken Orta Çağ Semerkant'ının gelişim dinamikleri, kentsel yapı türleri ve şehir halkının sosyal sınıfları hakkında sonuç çıkarmak mümkün olmuştur. Bununla birlikte, bugüne kadar,

²³ Şişkina, Suleymanov, Koşelenko, a. g. e., s. 274.

²⁴ Raspopova, Şişkina, a. g. e., s. 52.

²⁵ Karev, a. g. e., s. 52.

²⁶ A. e., s. 54.

Semerkant'ın tarihinde erken Orta Çağ dönemi en az çalışılan bir dönem olmaya devam etmektedir.

Bilim insanları, 20. yüzyılın ikinci yarısında yaklaşık 70 yıllık çalışmanın sonucunda toplanan arkeolojik verilere dayanarak, Orta Asya'daki tüm şehirlerin yaklaşık üçte birinin planlamasını değerlendirebilmişlerdir. Bir dizi şehrin büyüme modelleri, düzen türü, zanaat bölgelerinin konumu ve kentsel tesislerin sağlanması hakkında değerli bilgiler toplanmıştır. Pencikent, arkeolojik olarak en çok araştırılan alandır. Orta Asya'nın Orta Çağ şehirleriyle ilgilenen araştırmacıların karşılaştıkları zorluk, toplanan kapsamlı arkeolojik materyalin Orta Asya'nın farklı tarihî bölgelerinin farklı dönemlerine ve şehirlerine ait olması gerçeğidir. Toplanan bilginin doğasındaki bu farklılık, Orta Asya şehrinin gelişimiyle ilgili kapsamlı ve tutarlı bir teori geliştirmeyi karmaşıklştırmaktadır. O. G. Bolşakov'un *Srednevekoviy Gorod Sredney Azii* (Orta Asya'nın Orta Çağ Şehri) adlı monografisinde belirttiği gibi, arkeolojik ilerleme, Orta Asya'nın kentsel tarihinin teorik anlayışında henüz önemli bir değişikliğe neden olamamıştır.

Orta Asya şehrinin oluşum ve gelişmesinin incelenmesi, Orta Asya arkeolojisinin temel sorunlarından biridir. V. V. Bartold, Orta Asya Orta Çağ şehrinin teorik kavranmasına büyük katkı yapmıştır. Bartold, yazılı kaynaklara dayanarak, Orta Asya'daki İslamiyet öncesi şehirlerin birbirinden açıkça farklı kale veya kuhendiz ve şehristan yani şehrin kendisi olan iki bölümden oluştuğunu öne sürmüştür. Arkeolojik kanıtlar, Orta Çağ'da Orta Asya'nın tüm bölgeleri için tipik olan ve mevcut sosyal sistemin doğasına tekabül eden bu bölünme şemasını doğrulamaktadır.²⁷ Bartold'un konseptine göre, şehirler başlangıçta kalelerin yakınında gelişmiş ve daha sonra, 9-10. yüzyıllarda kentsel hayatın merkezi olacak olan ticari dış mahalleler (rabaz) ile büyümüştür. 1911-1912 yıllarında Bartold, Merv yerleşiminde toplanan malzemelerine dayanarak kuhendiz, şehristan ve rabaz terimlerinin anlamını belirtmiş ve üç bölümlü bölünmenin Moğollar öncesi dönemin şehirlerinin özelliği olduğunu doğrulamıştır. Aynı yıllarda toplumun ilerlemesinde bir faktör, bağımsız bir sosyal ve

²⁷ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 7.

ekonomik güç olarak şehir kavramını geliştirmeye başlamış, 10 yıl sonra şehir ve köy arasındaki ilişkilerin konusuna değinmiştir.

Bartold tarafından geliştirilen şehrin topografik gelişiminin kuralları, ölümünden sonra daha da geliştirilmiştir. Sovyet arkeolog A. Yu. Yakubovsky, bu soruna sosyolojik bir yorum sunmuştur.²⁸ Şehristan ve rabazın toplumsal ve ekonomik açıdan birbirlerinden farklı olduğunu öne sürmüştür. Yakubovsky'in görüşüne göre, feodal öncesi dönemde şehirlerin ana nüfusu, hizmetçileriyle birlikte zengin toprak sahipleri ve büyük tüccarlardan oluşmaktaydı. Böylece şehristan henüz bir şehir değil, yalnızca birkaç dihan (feodal beylikler) arazisinin bir birikimi sayılmaktaydı. Bu görüşe katılan bilim adamları, 9. yüzyılda zanaatkârların feodal beylere olan kişisel bağımlılığının ortadan kalkması nedeniyle, rabazın şehrin siyasi ve iktisadi yaşamın merkezi haline geldiğine inanıyorlardı. Pencikent'in kazılarının ardından bu konsept son halini almıştır. Şehristan, kapalı bir ekonomiye sahip olan, özel bir feodal öncesi şehrin türü olarak, rabaz ise bölgede Arapların yayılmasından önce kurulan özgür zanaat ve ticaret merkezi olarak kabul edilmiştir. Araştırmacılara göre, 9-10. yüzyıllarda feodalizmin yayılması, şehirlerdeki yaşamın rabazlara aktarılmasına ve şehristanın ölümüne yol açmıştır.

Ancak arkeolojik malzemenin toplanmasıyla bu kuram eleştirilmeye başlanmıştır. Çoğu şehirde şehristanın, rabazın ortaya çıkmasından sonra bile var olmaya devam ettiği ve birçok şehrin üç bölümlü bir bölünmeye sahip olmadığı ortaya çıkmıştır. O. G. Bolşakov'a göre, Yakubovsky'in dihanların şehirlerin oluşturmasında oynadıkları rolü hakkındaki sonucu doğrudur ancak 10-12. yüzyıllar arasındaki şehrin toplumsal ve iktisadi sistemleri hakkındaki bilgiler yetersiz olduğu için, kentsel gelişim hakkında daha doğru bir konsept geliştirmek mümkün değildir.

20. yüzyılın başlarında Sovyet arkeolog S. Tolstov, Orta Asya'daki kentsel yaşamın gelişimi için daha sonra Harezmi topraklarında toplanan arkeolojik verilerle doğrulanan kendi hipotezini önermiştir. Tolstov, Yakubovsky gibi Orta Çağ Orta Asya'nın nüfusunun çoğu köylerde veya müstahkem yerleşimlerinde yaşarken kentsel nüfusun son derece az olduğunu ve esas olarak feodal aristokratlardan ve onların

²⁸ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 135.

hizmetçilerinden oluştuğunu düşünüyordu. Görünüşüne göre, bu dönemde bölgenin ekonomik sisteminde ana rol, köyler ve feodal mülkler tarafından oynanmaktaydı. Tolstov'un anlayışının ana özelliği, Orta Asya'da Arapların istilâsının arifesinde kentsel yaşamda bir düşüşün olduğuna inanmasıdır.²⁹ Tolstov'un anlayışının temelinde, İslamiyet öncesi kentsel gelişimin doğası hakkında "şato teorisi" adı verilen bir teori kurulmuştur.³⁰ Şato teorisine göre, İslamiyet öncesinde şehir, bir savunma duvarı ile çevrili aristokrat olan dihanların bir grup müstahkem şatosundan oluşmaktaydı. Bu nedenle şehir, köyden çok farklı değildi. Orta Asya'nın şehir planlaması ve mimarisi konusunda uzman olan V. Lavrov ve O. Suhareva, Narşahî'nin Buhara tasvirini ana kanıt olarak kullanarak şato teorisini desteklemişlerdir: "Şehrin içinde kaleler vardı ve bazı mahalleler, tıpkı bir kırsal [mahalle] gibi birbirinden ayrılmış ve uzak kalmıştı".³¹ Bu görüş, Soyet biliminde çok yaygın olmasına rağmen daha sonraki araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir. V. L. Voronina'ya göre, ayrı kalelerin toplamından, dinî merkezden veya pazar yerinden gelişebilen Orta Çağ şehrinin oluşması farklı yollarla gerçekleşebiliyormuş.³² 1973 yılında yayınlanan *Srednevekoviy Gorod Sredney Azii* (Orta Asya'nın Orta Çağ Şehri) toplu çalışma oldukça önemliydi. Bu eserde A. M. Belenitsky, hem Antik Çağ'dan Orta Çağ'a geçişteki kentsel kültürün krizine hem de şato teorisine karşı çıkarak Narşahî'nin eseri eleştirel bir yaklaşımla incelendiğinde şehrin "şato" dokusu hakkında bir sonuca varmanın imkânsız olduğunu öne sürmüştür.³³ Ayrıca sonraki arkeolojik keşifler de şato teorisinin doğruluğunu sorgulamaya başlamıştır. Pencikent'teki arkeolojik araştırmalar, kentsel konut mimarisinin kırsal feodal beylerin konutlarına yakın olmasıyla birlikte sıradan kırsal binalardan çok farklı olduğunu göstermiştir.

²⁹ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 7.

³⁰ A. e., s. 8.

³¹ Muhammad en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, Çev. Ş. S. Kamoliddin, Taşkent, SMIA-SIA, 2011, s. 57.

³² V. L. Voronina, "Rannesrednevekoviy Gorod Sredney Azii" [Orta Asya'nın Erken Orta Çağ Şehri], *Sovetskaya Arheologiya*, C. I, 1959, s. 84-104.

³³ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 8.

BİRİNCİ BÖLÜM İSLAMİYET ÖNCESİ SOĞD BÖLGESİ

1.1 Soğd Bölgesinin Coğrafi Özellikleri

Soğd, Orta Asya'da bulunan ve Transoxiana veya Maveräünnehir olarak bilinen daha geniş bir bölgenin bir parçası olan tarihî bir bölgedir. Maveräünnehir bölgesi, topraklarının verimliliği ve önemli ticaret yollarının kesişme noktasındaki konumu sayesinde eski çağlardan beri Orta Asya'daki en gelişmiş kültür merkezlerinden biriydi. Soğd bölgesinin farklı dönemlerdeki sınırları farklı şekillerde tanımlanmıştır. Ancak genel olarak Amuderya ve Siriderya nehirlerinin arasının ötesine geçmemektedir.

Yunan ve Roma kaynaklarında Oxus ve Jaxartes, Arapça kaynaklarında ise Ceyhun ve Seyhun isimleri altında geçen Amuderya ve Siriderya, Dicle ve Fırat gibi cennet nehirleri olarak kabul edilirdi. Ceyhun ve Seyhun isimlerinin kökleri tam olarak bilinmemektedir. Büyük olasılıkla Araplar onları İbranice Yaratılış Kitabı'nda bahsedilen nehirler olan Gihon ve Pison'dan benimsemişlerdir (2:11,13).³⁴ Nehirlerin bugünkü isimleri Moğol istilâsı sırasında geç Orta Çağ döneminde yaygınlaşmıştır. Bölgenin hem Latince hem de Arapça isimleri Amuderya Nehri ile ilişkilendirilmiştir. Latince adı Transoxiana, "Oxus'un ötesinde" anlamına, Arapça adı Maveräünnehir ise "nehirin ötesinde olan" anlamına gelmektedir.

Amuderya Nehri, Peñç ve Vahş nehirlerinin kavşağından oluşur. Bugünkü Tacikistan topraklarından Özbekistan ile Afganistan sınırı boyunca akar, Türkmenistan'ı geçer ve tekrar Özbekistan'a geri dönüp Aral Gölü'ne akar. Nehrin orta akışında Kâfirnihân, Surhân ve Şerabazderya olan üç büyük sağ kolu ve Surhâb Nehri olan bir sol kolu vardır. Bugün nehir suları sulama için alındığından dolayı Aral Gölü'ne ulaşmamaktadır.

Siriderya Nehri, Fergana Vadisi'nin doğu kısmında Narın ve Karaderya nehirlerinin kavşağından doğar. Fergana Vadisi'nden çıkıp Farhad kayalarından geçer ve Aç Bozkır denilen geniş ve kurak topraklar boyunca akar. Orta akışında Siriderya'ya

³⁴ G. Le Strange, *The lands of The Eastern Caliphate*, Cambridge, Cambridge University Press, 1905, p. 434.

Ahangaran, Çirçik ve Keles adlarıyla bilinen nehirler dökülür. Alt kısımlarında nehir, Kızılıkum Çölü'nün kuzey kenarları boyunca akar. Arıs Nehri Siriderya'nın son koludur. Eski zamanlarda nehir Aral Gölü'ne kadar akardı. Ancak şimdi su seviyesindeki feci bir düşüş ve denizin iki parçaya ayrılması nedeniyle nehir sadece denizin kuzey kısmına kadar akar.

Vahalara hayat veren nehirlerin aktığı dağlar, Orta Asya'nın yerleşimlerinde yaşamın sürdürülmesinde yüzyıllar boyunca oldukça önemli bir rol oynamaktaydı. Orta Asya'nın en doğusunda 4000 metre yüksekliğe ulaşan Pamir dağları bulunur. Pamirler, Orta Asya'nın diğer güçlü dağ sistemlerinin – Hindukuş, Karakurum, Kunlun ve Tien-Şan dağlarının – kavşak noktasındadır.

Orta Asya'da yaşam, eski zamanlardan beri dağlar ve çöllerle çevrili vahalar etrafında odaklanmıştır. Bölgenin güneybatısında, Orta Asya'nın en eski şehirlerinden biri olan Merv şehri yer almaktadır. Eski Merv şehri, bugünkü Türkmenistan'ın güneydoğusunda, Marı şehrine yaklaşık 30 km mesafedeki Murgap Nehri'nin kıyısında kurulmuştur. Eski şehir, Pers Margiana Satraplığı'nın ve Selçuklu devletinin başkent idi. Merv, avantajlı coğrafi konumu sayesinde çok eski zamanlardan beri çeşitli kültür ve devletlerle temas kurmuştur. Arkeolojik kazılar hem toprağının verimliliğinin hem de gelişmiş ticaretin neden olduğu bölgenin zenginliğini doğrulamıştır. Ancak diğer devletlerle gelişmiş ticaret bağlarına rağmen Merv şehri en çok İran kültürüyle etkileşim içine girmiştir. Merv'in doğusunda, İran platosu ile ve Buhara vahasıyla başlayan Orta Asya bölgesinin arasında, sınır görevi gören geniş bir çöl uzanmaktadır.

Hindukuş Dağları'nın kuzeyinde, Hisar Sıradağları'nın güneyinde Antik Çağ'da Baktriya, daha sonra ise Toharistan olarak bilinen tarihî bir bölge yer almaktadır. Amuderya'nın suladığı bu bölgenin doğu sınırı dağlık Badahşan bölgesi ve Pamirler boyunca uzanmış, batı sınırı ise Karakum Çölü ile belirlenmiştir. Baktriya'nın başkenti, hâlâ ayakta kalan Belh şehridir. Yunanlılar, burada gelişmiş bir kentsel kültürün varlığından dolayı Baktriya'yı “Bin şehrin ülkesi” olarak adlandırmışlardır.

Baktriya'dan kuzey bölgelerine Hisar Sıradağları'ndaki Derbent köyünün civarında bulunan Demirkapı'dan geçilirdi. Demirkapı, doğal ve yapay savunma yapılarından oluşan bir komplekstir. Demirkapı ismi ilk defa 630 yılı civarında Çinli gezgin Xuanzang'ın yazılarında karşımıza çıkmaktadır. Xuanzang'ın yazılarına göre geçit, demir kaplı ve birçok demir çanları olan iki kanatlı kapılarla kilitlenmekteydi.³⁵ Ayrıca Demirkapı ismi birçok Orta Çağdaki Çince, Arapça, Farsça kaynaklarda, Orta Asya'da ve Avrupa'daki yazılı kaynaklarda da anılmıştır. Demirkapı ismi 7-8. yüzyıllara ait Türk runik yazıtlarında da geçer. Modern bilim insanları, Demirkapı'yı yaklaşık 2 km uzunluğunda ve 5 ila 15 m genişliğindeki Buzgalahan geçidiyle özdeşleştirmektedirler.³⁶ Burası Soğd'un güney sınırınıdır.

Soğd'un merkezi Zerefşan Vadisi'nde yer almaktadır. Amuderya ve Siriderya nehirlerinin, Maveraünnehir bölgesinin kültürel ve ekonomik gelişimi için büyük önem taşıdığı şüphesizdir. Ancak bölgenin en parlak kültür merkezi Zerefşan Nehri tarafından sulanan topraklarda bulunmaktaydı. Farsça'da "altın saçan" anlamına gelen Zerefşan ismi, 18. yüzyıla kadar tarihî kaynaklarda kaydedilmemiştir. Yunan kaynaklarında bu nehir "çok saygı duyulan" anlamına gelen *Politymet* adıyla geçmektedir.³⁷ Zerefşan'ın Çince ismine dayanarak şarkiyatçı W. Tomashek, nehrin eski Soğdca isminin *Namik* (ünlü, şanlı) olabileceğini öne sürmüştür.³⁸

Arap coğrafyacılar, Zerefşan'ın, Amuderya ve Siriderya'nın üst kısımları arasında bulunan dağlık Buttam bölgesinden aktığına inanmaktaydılar. Aslında Zerefşan, Pamir'deki Zerefşan Buzulu'ndan çıkıp dörtten fazla dağ nehrinin sularını alarak Türkistan ve Zerefşan sıradağlarını geçip batıya aktıktan sonra bugünkü Özbekistan'ın düz açıklıklarını sular. Semerkant Soğd'unu sulayan irili ufaklı kanallar, nehrin dağlardan çıktığı yerde başlar. Semerkant'ın kuzeydoğusunda nehir, Antik Çağ'lardan beri vadinin en gelişmiş bölümü olan Miyankal Adası'nı oluşturan ve Karaderya ve Akderya adlarıyla bilinen iki kola ayrılır. Orta Çağ'da nehir,

³⁵ Ş. Rahmanov, K. Rapen, "Jeleznie Vorota" [Demirkapı], *Trudi Baysunskoy Nauçnoy Ekspeditsii*, Ed. A. A. Hakimov, 2003, s. 22-32.

³⁶ V. V. Bartold, "Sogd" [Soğd], *Raboti po İstoriçeskoj Geografii*, Ed. A. M. Belenitsky ve O. G. Bolşakov, Moskova, Vostoçnaya Literatura, 2002, s. 431.

³⁷ Şişkina, Suleymanov, Koşelenko, a. g. e., s. 273.

³⁸ Bartold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya* [Moğol İstilası Çağında Türkistan], s. 133.

Semerkant'ın yakınlarındaki barajda birkaç kola ayrılırdı. Semerkant'ın arkları bu kolların en uzun olan ve şehirden geçen Barş Kanalı'ndan çıkmaktaydı.³⁹ Semerkant ile Buhara Soğd'u arasındaki sınır olan Hazar Boğazı'nı geçtikten sonra Zerefşan güneybatıya akar ve Buhara vahasının bulunduğu yerde geniş bir delta oluşturur. Araştırmacılar eski zamanlarda Zerefşan'ın Amuderya'ya döküldüğünü düşünüyorlardı. Ancak bugünkü nehir Amuderya'ya ulaşamayıp Kızıl Kum çölünün kumlarında kaybolur. Zerefşan, Amuderya ve Siriderya kadar ünlü olmamasına rağmen yüzyıllar boyunca bölgenin ekonomik ve kültürel gelişmesi ve tarım arazilerinin sulanması için çok daha büyük önem taşımaktaydı. Hatta Zerefşan, Soğd bölgesinin iki büyük başkenti olan Semerkant ve kısmen Buhara'nın topraklarını sulamaktaydı.

Eski Semerkant şehri ile Fergana Vadisi arasında kuzeyinde Tien-Şan Sırtı'nın uzun kısmı ile güneyinde Türkistan Sırtı'yla arasındaki bir geçitte daralan kurak bir ova uzanmaktadır. Dağlar arasında, Fergana Vadisi'nin verimli doğu kısmına açılan kapı olan Hucend şehri yer almaktadır. Hucend şehri, Semerkant gibi İpek Yolu üzerinde bulunduğu için eski çağlardan beri önemli bir ticaret merkeziydi. Hucend'in güneybatısında, Türkistan Sırtı'nın kuzey eteklerinde, dağların üzerinden Zerefşan'ın üst akışına kadar uzanan Ustruşana bölgesi bulunmaktadır. Birçok dere ve nehir tarafından sulanan Fergana Vadisi, eski zamanlarda Çin ve Moğolistan'a giden Soğdlu tüccarlar tarafından iskân edilmiştir.

Siriderya'nın ilerideki kısımları boyunca bugün Taşkent şehrinin bulunduğu Şâş ovası uzanmaktadır. Şâş bölgesi, doğusunda göçebelerin yaşadıkları geniş otlak alanları, batısında ise çöl ile sınırlanmaktadır. Şâş, kültürünü ve dilini bu bölgeye getiren Soğdlular tarafından kurulmuştur.

Aral Gölü'nün güneyinde, daha sonra Hive olarak bilinen geniş Harezmi bölgesi yer almaktaydı. Bölge çölle çevrildiği için eski çağlardan beri komşu bölgelerden daha izole olmuştur. Bu da kendine özgü bir kültüre sahip merkezî bir devletin gelişmesine neden olmuştur. Şâş ve Harezmi'nin kuzey ve kuzeybatısındaki Kazakistan ve güney Rusya'nın bozkırlarına kadar uzanan geniş alanlar çoğunlukla çöllüktür.

³⁹ Bartold, a. g. e., s. 133.

Son olarak, İpek Yolu'nun da geçtiği Tarım Havzası'nın bazı büyük vahalarından bahsetmek gerekmektedir. Tarım Nehri'nin batıdan doğuya aktığı Tarım Havzası'nın merkezinde Taklamakan Çölü bulunmaktadır. Ovanın güney ve kuzey kısımlarında Turfan ve Kamul gibi birkaç büyük vaha bulunmaktaydı. Gobi Çölü'nün güney topraklarından geçerek Çin'in merkezine ulaşabilecek Gansu koridoru burada yer almaktadır.

Soğd isminin karşımıza çıktığı en eski tarihî yazılar olan *Behistun* ve *Nakş-i Rüstem* kitabelerinde bölgenin sınırları belirtilmemiştir. Bugüne kadar Soğd'un sınırlarının sorunu tartışmalıdır. Yunan kaynaklarına göre Eski Çağ'da Soğd ismi, Oxus ve Jaxartes arasındaki alanda yaşayan ve Persler tarafından fethedilen İran kökenli bir halk için kullanılırdı. Bîrûnî de onları Maveaaünnehr'in yerli Zerdüşt bir halkı olarak tanıtmıştır.⁴⁰ Daha sonra, M.S. 2. yüzyılın ilk yarısından itibaren Soğd bölgesinin kapladığı alan daha küçük olarak değerlendirilmiştir. Bölgenin güney sınırı artık Amuderya'nın akışı ile değil Zerefşan Dağları kütlesi ile belirlenmekteydi. Fergana ve Ustruşana bölgeleri Soğd'un sınırlarının dışındaydı. Bununla birlikte, Soğdluların Yunan ve Roma kaynaklarında tanımlanan tüm topraklarında yaşayıp yaşamadıkları belirsizdir. Belki de bu kaynaklar, bir halkın ikamet ettiği belirli toprakların sınırlarından değil, Ahameniş İmparatorluğu'nun vilayetlerinin idari sınırlarından bahsetmekteydi. M.S. 7. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden meşhur Çinli Budist rahibi Hüen Çang'ın kayıtlarında ise kuzeyde Seyhun Nehri ile güneyde Demir Kapı arasındaki toprakların Soğd'u oluşturduğu belirtilmiştir.

Araplar Maveraünnehr'i fethetmekten sonra Soğd ismi, Zerefşan Vadisi'nin sadece doğu kısmı dâhil olmak üzere daha dar bir anlamda kullanılmıştır. Orta Çağ Arap coğrafyacılarının Soğd'un sınırları hakkındaki görüşleri farklıdır. İbn Havkal *Sûretü'l-Arz* adlı eserinde Semerkant'ın yanı sıra Buhara, Kiş ve Nesefi Soğd'dan saymıştır.⁴¹ İstahrî de *Kitab-ül-Mesalik ve'l-Memalik* adlı kitabında aynı görüşü ifade

⁴⁰ Bartold, "Sogd" [Soğd], s. 487.

⁴¹ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal'ın Sûretü'l-arz Adlı Eserinden 'Mâverâünnehir' Bölümünün Tercümesidir", *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2017, s. 304.

etmiştir.⁴² El-Mukaddesi ise Buhara'yı Soğd sınırlarına dâhil etmemiştir.⁴³ Öte yandan el-Mesûdî, Soğd'u, Buhara ve Semerkant arasındaki bölge olarak tanımlamış ve böylece her iki şehri de dışlamıştır.⁴⁴ Yakubî'nin *Kitab al-Buldan* eserinde Semerkant Soğd'un başkenti olarak tanımlanmıştır. Küşaniye, Debusiye, Kiş ve Nesef şehirleri Soğd olarak sayılmış ancak Buhara dışlanmıştır.⁴⁵ Bu bilgilere göre İslamiyet döneminde Debusiye, Rebincan, Küşaniye, İştihan, Keş ve Nesef şehirleri Soğd'a dâhil olup hepsinin yönetim merkezi Semerkant idi. Çinli gezgin Xuan-Jiang 7. yüzyılın ilk yarısında, Çu Nehri üzerindeki Suyaba şehriden Kiş'e kadar tüm bölgenin Soğd olarak adlandırıldığını ve orada Soğdca konuşulduğunu kaydetmiştir.⁴⁶ Ancak bu durumda, kesinlikle Soğd eyaletinden değil, Soğdluların Orta Asya'daki toplu yerleşimlerinin sınırlarından bahsedilmiştir. Dolayısıyla İslamiyet döneminde Soğd, daha çok Semerkant ve çevresini içermektedir. 10. yüzyıldan sonra Soğd ismi bölgenin adı olarak artık kullanılmamış ve Semerkant'ın batısındaki iki küçük tümen'in (bölgenin) adı olarak Timurlular döneminde korunmuştur.

Soğd bölgesi, nüfusu etnik açıdan homojen ve kültür seviyeleri ile birbirlerine yakın olan üç bölgeye ayrılmaktaydı. Bunlar Semerkant Soğd'u, Buhara Soğd'u ve Kaşkaderya Soğd'u bölgeleridir. Eski Semerkant şehri, Zerefşan'ın güney kıyısında bir tepede yer almaktaydı. Ölçüsü ve nüfusu açısından, Maveraünnehr'in en büyük şehirlerinden biri ve Soğd'un merkezi olarak eskiden beri bilinmekteydi. Efsaneye göre Büyük İskender tarafından kurulmuş Semerkant, Araplar bölgeye geldiklerinde 2250 yaşındaydı. Belh vasıtasıyla Hindistan'dan, Merv vasıtasıyla İran'dan ve Türk topraklarından gelen ana ticaret yollarının kesişmesindeki elverişli konumu ve Zerefşan'ın suladığı verimli toprakları sayesinde Semerkant birkaç yüzyıl boyunca büyük ekonomik ve kültürel önemini korumuştur.

⁴² İstahrî, "Mâverâünnehr", **Ülkelerin Yolları**, Çev. Ç. Ağarı, İstanbul, Ayışığıkitapları, 2015, s. 244-86.

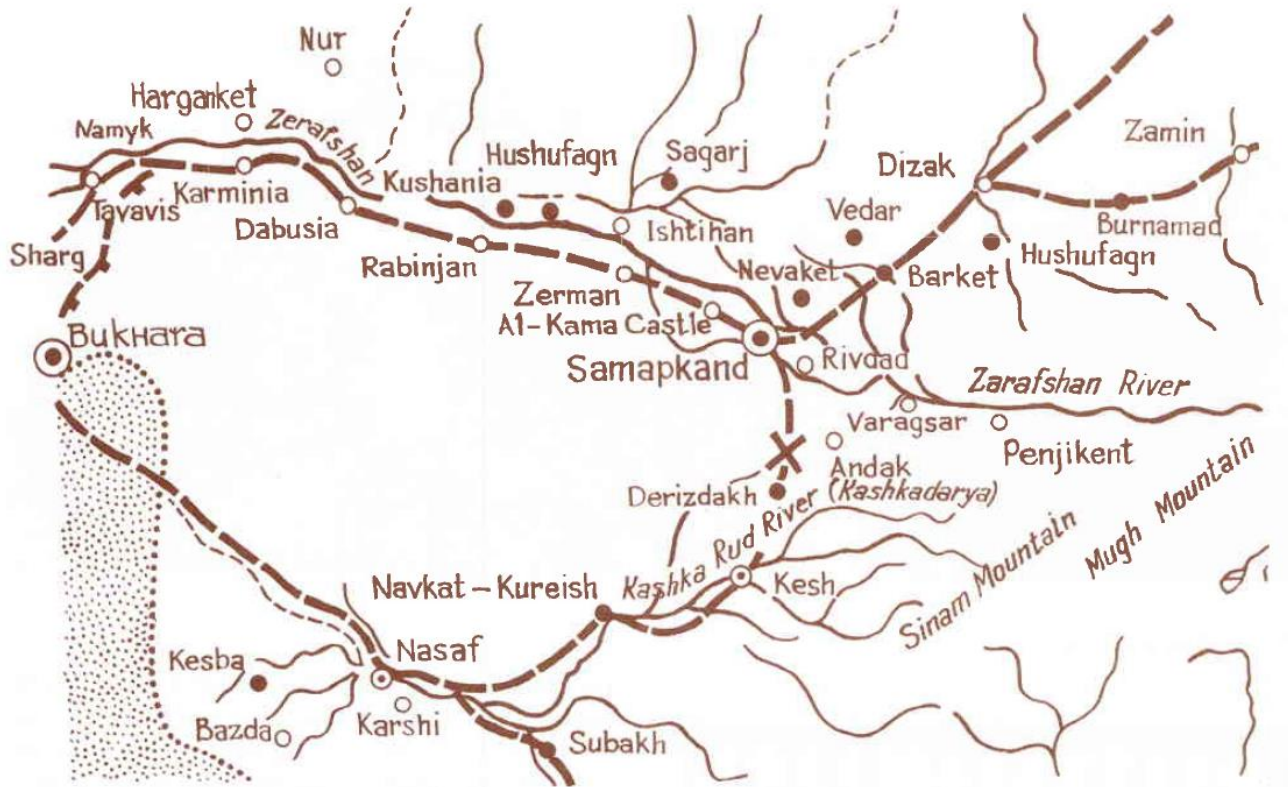
⁴³ Ramazan Şeşen, "Makdisî, Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm", **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2017, s. 304.

⁴⁴ Mesûdî, **Murûc Ez-Zeheb**, Ed. Ç. Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, b. a., 2004.

⁴⁵ Yakubî, **Kitab al-Buldan**, Ed. D. V. Mikulskiy, Çev. L. A. Semenova, Moskova, Vostochnaya Literatura, b. a., 2011.

⁴⁶ V. Raspopova, "**Rannesrednekoviy Sogdiyskiy Gorod (po materialam Pencikenta)**" [**Erken Orta Çağ Soğd Şehri (Pencikent'in Malzemelerine Dayanarak)**], Rusya Bilimler Akademisi Maddî Kültür Tarihi Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, Sankt-Petersburg, b.a., 1993.

Orta Çağ yazılı kaynaklarına göre, şehrin hem ekonomi hem de kültür açısından önemli bir rolü üstlenmesine rağmen, 8. yüzyılda Semerkant Soğd'unun topraklarında sadece 8 civarında; 10. yüzyılda ise 12 yerleşim mevcuttu.⁴⁷ Bu dönemde Orta Asya'nın Şâş, Fergana ve hatta Buhara gibi diğer bölgelerinde var olan şehirlerin sayısı çok daha büyüktü. Bazı araştırmacılar bunu, Semerkant Soğd'unun her şeyden önce bir tarım bölgesi olmasıyla açıklamaktadırlar. Köyler, Semerkant'ın tarımsal ürün ihtiyaçlarını karşılamak zorundaydı. Bu kadar büyük ve önemli bir şehrin, çevresindeki yeni şehirlerin gelişimini kolaylıkla bastırması mümkündür. Bu nedenle, yoğun nüfuslu Semerkant Soğd'unun köylerinin çoğu sadece büyük köyler olarak kalmıştır.

Harita 3: Semerkant Soğd'u

Kaynak: Yu. F. Buryakov, **The Cities and Routes of the Great Silk Road (on Central Asia Documents)**, Taşkent, Chief Editorial Office of Publishing and Printing Concern "Sharq", 1999.

⁴⁷ D. Voyakin et. al., **Prominent Archaeological Sites of Central Asia on the Great Silk Road**, Ed. K. Baipakov, Semerkant, International Institute for Central Asian Studies, 2011, p. 107.

Semerkant'ın çevresindeki topraklar çok bereketliydi. Doğusunda, Zerefşan'ın güney kıyısında badem ağaçları ve kanalları boyunca mısır tarlalarıyla ve verimli bahçelerle çevrili Pencikent şehri yer almaktaydı. Pencikent ile Semerkant arasında büyük Varagsar Köyü bulunmaktaydı. Burası Semerkant'ın çevresindeki arazileri sulayan kanalların çoğunun nehirden çıktığı bir yerdir. Semerkant'ın güneyinde, Semerkant Soğd'unun en verimli bölgesi olarak kabul edilen Rivdad Köyü'nün bulunduğu Maymurg bölgesi yer almaktaydı. İbn Havkal'a göre, Maymurg'un güneyinde Jibal-as-Savdar Dağları adlı bölgesinde bulunan Vazkard Köyü'nde Hristiyanlar oturmuş ve Nestoriyan bir kilise varmış.⁴⁸ Çoklu dereeler tarafından sulanan ve topraklarında çeşitli bitkiler yetiştirilen bu dağ vadileri çok verimliydi. Arapça kaynaklarında ad-Dargam adında geçen komşu bölge, çoğunlukla otlaklardan oluşmaktaydı. Onun yakınında Avfar veya Abgar olarak adlandırılan ve birçok köye ve çiftlik hayvanlarına sahip olan bir bölge bulunmaktaydı.

Zerefşan'ın kuzey kıyısında, Semerkant'tan kuzeydoğusuna bir günlük yolculuğun mesafesinde Buzmayan bölgesi yer almaktaydı. Buranın merkezî şehri Barkat veya Abarkat şehriydi. Onun kuzeyinde ise daha sonra Ras-al-Kantara (köprünün başı) olarak bilinen büyük Kuşufahan Köyü vardı. Arkasında, Ustruşana'nın sınırında otlaklarıyla meşhur Burnamad veya Furnamad ve Yarkat bölgeleri bulunmaktaydı. Semerkant'tan yaklaşık 30 km'lik mesafede güçlü bir kaleye ve dış mahallelere sahip olan İştihan şehri yer almaktaydı. İstahrî, verimliliğinden dolayı İştihan'ı Soğd'un kalbi olarak adlandırmıştır.⁴⁹ Kuzeyde 30 km mesafede, yazılı kaynaklarda Soğd'un en çok nüfusa sahip bir şehri olarak anlatılmış Küşaniye şehri vardı. Yakut'a göre, Zerefşan'ın kuzey kıyısında daha ileride Lanyugkat şehriyle Kabudanakat ve tepesi çok olan Vidhar ve Marzuban bölgeleri bulunmaktaydı.

Soğdluların ekonomik ve kültürel faaliyetleri, Soğd'un sınırlarının çok ötesine yayılmıştır. Semerkant Soğd'unun kuzeydoğusundaki toprakların Soğdlular tarafından iskân edilmesi, Antik Çağ'da başlamış ve Orta Çağ'ın başlarında en yoğun şekilde gerçekleşmiştir.

⁴⁸ Strange, **opt. cit.**, p. 465.

⁴⁹ **Ibid.**, p. 466.

Coğrafi olarak yakın olan Ustruşana ve Şâş, Soğd bölgesi ile çok yakından ilişkiliydi. Soğd yerleşimlerinin, Çu ve Talas nehirleri vadilerinde, Doğu Türkistan ve Batı Çin topraklarında var olduğu bilinmektedir.⁵⁰ Bu bölgelerde Soğd kültürü yerel kültür gelenekleriyle etkileşim içine girmiştir. Orta Çağ'ın başlarında Soğd yazısı hem Soğdcanın konuşulduğu topraklarda hem de diğer dillerin hâkim olduğu topraklarda yaygınlaşmıştır. Şâş, Ustruşana ve Yedisu bölgelerinin yanı sıra Harezmi, Toharistan ve Fergana sikkelerinde bile Soğdca yazılara rastlanmaktadır. Soğd dili, hem Soğdluların geniş ticaret ve iskân etme faaliyetleri hem de Türk kağanlarının idari işlerinde Soğdluların önemli rolü oynamaları sayesinde uluslararası bir dil haline girmiştir.

1.2 Soğd Bölgesinin İslamiyet Öncesi Siyasi Tarihi

Tarihi ve kültürü açısından Soğd çok zengin bir bölgedir. Yukarıda belirtildiği gibi, Soğd ismi ilk defa M.Ö. 6. yüzyılda Ahemeniş imparatoru Büyük Darius dönemine ait *Behistun* ve Pers imparatorlarının mezarlarının bulunduğu *Nakş-i Rüstem* yazıtlarında karşımıza çıkmaktadır.⁵¹ Burada Soğdlular, Darius'un on altıncı imparatorluk satraplığına ait Horasan, Part ve Arya'nın mülkleri arasında listelenmiştir. Daha sonra Soğd ismi, Herodot'un tarihinde ve Batı tarihçilerinin eserlerinde geçmektedir. Soğdlular Doğu İran halkıydı. Ancak arkeolojik verilere göre İranlılar bölgeye gelmeden önce bile Soğd'da 2 kentsel yerleşim vardı. İlki, tarihi M.Ö. 4-3. yüzyıllara kadar giden Sarazm kentidir. Diğeri Zerefşan'ın kuzeyinde bulunan Kök-Tepe yerleşimidir.⁵² Burada toplanan en eski arkeolojik buluntular, insanların Bronz Çağ'ında buraya yerleştiklerini ve kuzeyden daha sonra Soğdlu olacak Farsça konuşan halkların gelişine kadar Demir Çağı boyunca yaşadıklarını göstermektedir. İleri zamanlarda Semerkant'ın hızlı gelişmesiyle Kök-Tepe terk edilmiştir. Ahemeniş öncesi Sogdiana, Zerdüştlerin kutsal kitabı olan Avesta'da Vidēvdād'ın 1. bölümünde *Gava* adıyla geçer ve burada Soğdluların yaşadıkları söylenmektedir.⁵³

⁵⁰ Raspopova, a. g. e., b. a.

⁵¹ Osman Aydın, "İslâm Hâkimiyetine (II. / VIII. Asır) Kadarki Dönemde Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri", *İslâm Araştırmaları Dergisi* C. XXXII, 2014, s. 102.

⁵² É. de La Vaissière, "Sogdiana", *Encyclopædia Iranica, online edition*, 2011, (Çevrimiçi) <http://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-iii-history-and-archeology>, 12 Mart 2021.

⁵³ Süer Eker, "Orta Asya'nın Gizemli Halkı': Soğdlular, Soğd ve Soğdca", *Türkbilig*, C. XXIV, 2012, s. 82.

Yüzyıllar boyunca, çeşitli ordular Sogdiana'yı fethetmeye çalışmışlardır. Ancak bölgede Araplar dışında kimse uzun süre iktidarı elinde tutmayı başaramamıştır. M.Ö. 6-4. yüzyıllarda Soğd, Ahameniş Devleti'nin 16. satraplığının bir parçasıydı.⁵⁴ Seferlerinde Siriderya Nehri'ne kadar ilerlemiş Pers hükümdarı Büyük Kiros, M.Ö. 540 yılında Soğd'u fethetmiştir. Soğd, Pers İmparatorluğu'na uzak bir vilayet olarak entegre edilmiştir. Soğd ve Baktriya tek bir satraplık olarak kabul edildiği için Soğd'da satrap yoktu ve bölge Baktriya'daki satrap tarafından yönetilmekteydi. M.S. ilk yüzyıllarda Soğd yazısı Aramice alfabesinden geliştirilmiştir. Soğd, o zamanlardaki yerleşik dünyanın kuzey sınırını oluşturuyordu ve bozkır göçebeleriyle sürekli temas halindeydi. Soğd'un ekonomisi ağırlıklı olarak çok verimli toprağın sulanmasına dayanan tarımsal bir ekonomiydi.

M.Ö. 4. yüzyılın sonunda, Ahameniş İmparatorluğu, Büyük İskender tarafından yenilgiye uğratılmıştır. İskender, Soğd da dâhil olmak üzere Orta Asya'nın çoğunu ele geçirmeyi başarmış ve yalnızca kuzeyde bulunan Harezmi bağımsızlığını koruyabilmiştir.⁵⁵ Büyük İskender'in seferleri, Orta Asya'nın kültürünü Batı antik kültürüne yaklaştırmıştır. Böylece Doğu Helenizmi'nin ortaya çıkışına yol açılmıştır. M.Ö. 3-2. yüzyıllar arasında Soğd, Seleukoslar'ın ve daha sonra Grek-Baktriya krallıklarının bir parçası olmuştur. Madeni paralara ilişkin verilere göre, Soğd Grek-Baktriya Krallığı'nın egemenliğinin altında M.S. 140-130 yıllarına kadar kalmıştır.

M.Ö. ilk yüzyıllarda Soğd, merkezi Siriderya bölgesinde bulunan Kangju Devleti'nin bir parçası olmuştur. Aynı zamanda, Hisar Dağları'nın kuzeyindeki Soğd'un güney kısımları Yüeciler'in ve Kuşanlar'ın egemenliğinin altındaydı.⁵⁶ Çin kaynaklarına göre, Kangju Devleti hızlı bir şekilde bir konfederasyona dönüşüp birkaç küçük krallığa bölünmüştür. M.Ö. 2-1. yüzyıllarda, Soğd'un topraklarında Saka ve Yüeci kökenli göçebe kabilelerin liderlerinin başkanlık ettiği birkaç bağımsız mülk ortaya çıkmıştır.

⁵⁴ E. V. Rtveldze, *Tsivilizatsii, Gosudarstva, Kulturi Tsentralnoy Azii [Orta Asya'nın Uygarlıkları, Devletleri, Kültürleri]*, Taşkent, Universitet Mirovoy Ekonomiki i Diplomatii, 2005, s. 19.

⁵⁵ Sergey Hmel'nitsky, *Mejdu Kuşanami i Arabami: Arhitektura Sredney Azii V-VIII vv. [Kuşanlar ve Araplar Arasında: Orta Asya'nın V-VIII Yüzyıllar Arasında Mimarisi]*, Berlin-Riga, CAMAJUN, 2000, s. 8.

⁵⁶ A. e., s. 9.

M.S. ilk yüzyıllarda Soğd, modern Çin'deki Gansu bölgesinden gelen bir hükümdarlar hanedanı tarafından kurulan Kuşan Devleti'nin bir parçası olmuştur. M.Ö. 50 – M.S. 250 yılları arasında varlığını sürdürmüş Kuşan Devleti, sınırları hemen hemen tüm Orta Asya'nın topraklarının yanı sıra Afganistan ve Hindistan'ın bir bölümünü kapsayan bir imparatorluğa dönüşmüştür. Kuşanların Türk oldukları anlaşılrsa da Kuşan kültürü, Doğu Helenizmi ve Budist geleneklerinin bir birleşimidir. Kuşan İmparatorluğu'nda Baktriya dili ve Kuşan dili gibi Doğu İran dillerinin çeşitli lehçelerini kullanılmaktaydı. Dilbilimciler, Kuşan dilinin kendisini Doğu İran'ın kuzey alt grubu olarak tanımlarken, Kuşan yazısının Yunan alfabesine dayandığını ortaya koymaktadırlar. Kuşanların daha çok Budizm'e inandıkları için bu dönemde Doğu Helenizmi'nin Orta Asya'nın kültüründeki rolünü Budizm almıştır. Kuşan dönemine ait Budist tapınakları ve manastırları Özbekistan'ın güneyinde, Fergana Vadisi'nde ve Kuzey Horasan'da mevcuttur. Ancak Budizm'in Soğd'da yaygınlığı sorunu tartışmalıdır.

M.S. 3. yüzyılda Kuşan İmparatorluğu dağılmıştır. Aynı zamanda İran'da Sasaniler egemenliğini kurmuş ve Orta Asya'ya yönelik seferlere başlamışlardır. Sasaniler, 7. yüzyılda yıkılıncaya kadar devletin bir parçası olarak kalan Margiana bölgesini ele geçirmişlerdir. Orta Asya'nın diğer bölgelerinde, Kuşanların gücü muhtemelen 5. yüzyıla kadar varlığını korumuştur.

Bu dönemde Soğdluların doğuya yani Yedisu Bölgesi, Doğu Türkistan ve Çin'e göçünün yanı sıra İpek Yolu boyunca Soğd yerleşimleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Antik Soğd'un kentsel kültürünün ve ticaretinin gelişmesi, M.S. ilk yüzyıllara düşmektedir. Ayrıca bölgenin kentsel hiyerarşileri de bu dönemde gelişmiştir. Bu dönemde Kaşkaderya Vadisi'nin güneyinde Nesef, Siriderya'nın kuzeyinde ise Kanka antik şehirleri hâkim idi.⁵⁷ Aralarında, bu dönemde Yunanlılar altında olan ve kendisine ait olan toprakların sadece üçte birini kaplayan Semerkant bulunmaktaydı.

⁵⁷ Vaissière, a. g. e., b.a.

Çin ve Bizans kaynakları, doğudan gelen ve 4. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya'yı kasıp kavuran bir ordu dalgasını kaydetmektedir.⁵⁸ Bu kayıt, arkeolojik buluntularının tarafından da doğrulanmıştır. Siyasi olarak bu savaşçı kabileler, o sırada Avrupa'ya saldıran Hunlar ile ilişkili idi. Bu göçebeler, Soğd'da yerleşmiş Eftalit, Hionit ve Kidariteleri içermekteydi. Göçebelerin sık baskınlarına rağmen 5-6. yüzyıllarda Soğd'un tarımında aktif bir gelişme ve nüfusunda keskin bir artış gözlenmektedir. Semerkant'ın güneyinde bulunan ve sonradan terk edilen yerleşimlerinin yüzde 75'inden fazlası bu dönemde kurulmuştur.

Eftalit İmparatorluğu 560 yılında Batı Türk Kağanlığı ile ittifaka giren Sasaniler tarafından yıkılmıştır. Sonuç olarak, Baktriya Sasaniler'e, Soğd ise iç özerkliğini koruyarak Türklere geçmiştir. Aktif ticaretten kazanç elde etmek isteyen Türk hükümdarlarının ticaret yollarında barışı sağlamaya çalıştımlarından dolayı Türk kağanlığının oluşturulması Soğd'un ticaretinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Kağan çoğu zaman Soğdluları diplomat olarak kullanmış ve böylece Soğdca İpek Yolu'nun ortak dili olmuştur. Ek olarak, bu dönemde Türk seçkinleri ile Soğdlu üst sınıf arasında karşılıklı bir kültürel alışveriş süreci başlamıştır. Türkler ve Soğdlular arasında hanedan evlilikleri yapıldığı için Soğd'un beyliklerinin bazı yöneticileri Türk kökenli olmuşlardır.

Çin'deki Tang Hanedanı döneminde (618-906 yıllar arasında), Batı Türkleri'nin Çinliler tarafından yenilmesi sonucunda Soğd bölgesi Çin egemenliğinin altına girmiştir. Ancak Çin hükümdarının bölge üzerindeki iktidarı nominal kalmıştır. Türkler gibi Çinliler de önemli ticaret yollarını koruyarak Soğd'un ticaretinin gelişmesini desteklemişlerdir.

Bu dönemde Soğd birkaç bölgeye ayrılmaktaydı. Çince kaynaklarda, Semerkant Soğd'undaki Semerkant'ın yanı sıra Kabudan, İştihan ve Maymurg, Kaşkaderya Vadisi'ndeki Keş ve Neseş şehirlerinden bahsedilmektedir. Tüm bu mülkler bir dereceye kadar Semerkant Soğd'una bağlıydı. Buhara Soğd'unda Buhara'nın yanı sıra Paykent ve Vardana da önemli şehirlerdi.

⁵⁸ Vaissière, a. g. e., b.a.

Bu dönemde Soğd'da müteaddit yerel yöneticiler, “ihşid” unvanını taşıyan Semerkant’ın hükümdarının resmi üstünlüğüyle bir tür konfederasyon kurmuşlardır.⁵⁹ Ancak bu durum büyük olasılıkla sadece Semerkant Soğd'unda mevcuttu. Buhara bölgesi büyük ölçüde bağımsızlık göstermiş ve hatta kendi madeni paralarını basmıştır. Bu nedenle, 7-8. yüzyıllarda gelişen ve Soğdluların kentsel yaşam tarzının ayrılmaz bir parçası haline gelen yüksek düzeyde entelektüel gelişim, yaygın okuryazarlık ve sanatsal kültürün olağanüstü başarıları ile karakterize edilen birleşik Soğd medeniyetinin olgusu özellikle şaşırtıcıdır. Ayrıca bu dönem, arkeologların Pencikent ve Semerkant’ın konutlarında keşfettikleri gibi duvar resminin toplu dağılımına tanık olmuştur.

Yüzyıllar boyunca Soğd'da varlığını sürdüren merkezîyetçi siyasi yapı, araştırmacıların erken Orta Çağ Soğd'unu kendi bölgeleri etrafındaki geniş toprakları kontrol eden Yunan şehir devletleriyle karşılaştırmalarına izin vermektedir. Kuşan İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonraki dönem, birçok araştırmacı tarafından “feodalizm dönemi” olarak adlandırılmaktadır.⁶⁰ Bu sırada, Orta Asya'da, aralarındaki ilişkilerinde feodal özellikleri bulunan ve kendi hanedanları olan birçok küçük mülk ortaya çıkmıştır. Nispeten büyük mülklerin hükümdarları kendilerini bağımsız görmekteydi. Topraklarını bağımsız bir şekilde yöneten daha küçük mülklerin sahipleri ise büyük toprak sahiplerinin tebaaları olarak kabul edilmekteydi. Ara sıra Soğd Devleti ihşidlerin hüküm sürdükleri Semerkant Soğd'una ve Buharhudat Hanedanı tarafından yönetilen Buhara Soğd'una ayrılmaktaydı. Yaşam tarzı birçok yönden feodal Avrupalı soylularıninkine benzeyen Soğdlu üst sınıfın kültürünün aristokratik doğasına dikkat etmek de önemlidir. Böylece araştırmacılar, Orta Asya'da Arap istilâsının arifesinde tek bir kültürün korunmasıyla birlikte feodal siyasi parçalanmanın olduğu sonucuna varmaktadırlar.

Araplar öncesi Soğd'un sosyal yapısının bir diğer ayırt edici özelliği, katı bir sosyal sınıf farklılaşma sisteminin olmamasıdır.⁶¹ Semerkant ve Pencikent'teki

⁵⁹ V. Masson, **Kulturogenез Drevney Tsentralnoy Azii [Eski Orta Asya'nın Kültürel Oluşumu]**, Sankt-Petersburg, İzdatelstvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, 2006, s. 235.

⁶⁰ Hmelnitsky, **a. g. e.**, s. 10.

⁶¹ R. Frye, **The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion**, 2. bs., Princeton, Markus Wiener Publishers, 1998, s. 194.

arkeologlar tarafından keşfedilen zengin tüccarların evlerinin kanıtladığı gibi zenginlik ve yaşam tarzı açısından büyük tüccarlar ve zanaatkâr loncalarının başkanları, toprak sahipleri olan dihkanelardan çok farklı değildiler.

Soğdlular, bölgedeki ana ticaret gücüydü. Bizans, İran, Rusya, Baktriya, Hindistan ve Çin arasındaki konumları, uluslararası ticarete lider olmalarına izin vermiştir. En azından M.S. 3. yüzyılın sonundan itibaren Soğdlu tüccarlar, Hintli tüccarlarla buluştukları yukarı İndus'a düzenli olarak seyahat etmekteydiler. Hatta Seylan ile ticaret yapmış, Hindistan üzerinden deniz yollarıyla güney Çin ile temaslara girmişlerdir. Soğdluların Büyük İpek Yolu üzerinde, Çin'de ve hatta Kırım'da birçok ticari yerleşim kurdukları bilinmektedir.

Ayrıca İslamiyet öncesi Soğd kültürünün özelliklerinin daha eksiksiz anlaşılması için Soğdluların dinî hoşgörülülüklerine dikkat etmek önemlidir. Soğdluların kendileri genellikle yerel inanç olan bir çeşit Zerdüştlük inancına bağlı kalmışlardır. Ancak İran'da olduğu gibi burada bir merkezî hiyerarşik Zerdüştlük kilisesi yoktu.⁶² Soğd dini, çevredeki bölgelerin dini geleneklerini sentezlemiştir. Burada Manihaizm, Hıristiyanlık, Yahudilik ve Budizm'in yanı sıra yerel kültürlere de özgürce inanılmaktaydı.

1.3 İslamiyet Öncesi Soğd Şehirleri

Zereşan Vadisi, eski çağlardan beri Orta Asya'nın en verimli ve en yoğun nüfuslu bölgelerinden biriydi. Burada bulunan sulama yapılarının izleri uzak geçmişe kadar uzanmaktadır. Orta Asya'da, kentsel medeniyetin gelişimi bölgenin en eski ve ilerici olan üç ana merkezinde başlamıştır. Bunlar Soğd'da Semerkant, Margiana'da Merv ve Baktriya'da Belh şehirleridir. Bu yerleşimler, M.Ö. 1. binyılın başında kurulmuştur ve yaklaşık üç bin yıllık tarihe sahiptirler.

Orta Asya'nın Araplar tarafından işgali arifesinde burada var olan şehirlerin kesin sayısını belirlemek zordur. Ancak arkeolojik kanıtlar kentsel ağın yoğun olduğunu göstermektedir. Hipotezlerden birine göre Orta Asya'nın erken Orta Çağ şehirleri, ticaret ve zanaat yerleşimlerinden doğru gelişmiştir. Bu tür yerleşimler,

⁶² A. e., s. 195.

genellikle ticaret yollarında bulunan büyük toprak sahiplerinin müstahkem kalelerinin yakınında ortaya çıkmıştır. Giderek büyüyen bu yerleşimler zamanla duvarlarla çevrilmiş ve böylece gelecek şehrin merkezine dönüşmüştür.⁶³ Bu hipotez daha çok Sovyet arkeologların Harezm bölgesinde tespit ettiği buluntulara dayanmaktadır. Modern araştırmacılar, bu hipotezin her zaman arkeolojik verilerle tam olarak desteklenmediğini düşünmektedirler. Hipotezin bir şehrin gelişiminin genel yasalarını tasavvur etmemize izin vermesine rağmen her bir şehrin tarihi özeldir ve ayrı bir değerlendirme gerektirmektedir. Ek olarak, 5-7. yüzyıllar arasında Orta Asya'da yeni şehirlerin nadiren ortaya çıktığını belirtmek önemlidir.

1946 yılında Tacik-Soğd arkeolojik keşif gezisi, antik Pencikent şehrinde kazılara başlamıştır. Şehir, aynı adı taşıyan modern şehrin güney eteklerinde, Semerkant'tan 60 km'lik mesafede bulunmaktaydı. Modern şehrin eski yerleşimden biraz uzakta olması nedeniyle burada büyük çaplı kazılar yapmak mümkün olmuştur. Şehir, M.S. 5-6. yüzyıllar arasında kurulmuş ve 8. yüzyılın ortalarında Arapların gelmesinden sonra harabe durumuna gelmiştir. Şehrin kalıntıları net bir şekilde belirlenmiş kale, şehristan, rabaz ve mezarlık bölümlerinden oluşmaktadır. Şehristanın ve kalenin toplam alanı yaklaşık 15 hektardır. Kalede yerel hükümdarın sarayı da dâhil olmak üzere bazı binalar ortaya çıkarılmıştır. Şehristan alanının yaklaşık 1/3'ünün ortaya çıkarılması sonucunda, şehrin alanının, her biri onlarca evden oluşan geniş mahallelerle yoğun bir şekilde inşa edildiği sonucuna varılmıştır. Ayrıca yanlarında zanaat atölyeleri ve dükkânlar bulunan birkaç cadde kazılmıştır.⁶⁴ Ek olarak, şehristanda çok büyük iki tapınağın kalıntıları keşfedilmiştir. Bu da şehrin büyük bir nüfusa sahip olduğunun bir başka kanıtıdır. Pencikent'teki kazılarla bağlantılı olarak erken Orta Çağ şehrinin yapısının şato temelli olduğu bilgisinin gözden geçirilmesinin gerektiği ortaya çıkmıştır. Böylece Pencikent'teki kazılar, Orta Asya'nın kentsel yaşamının 5-7. yüzyıllar arasındaki gerilemesi ile ilgili varsayımları doğrulamamıştır.

⁶³ V. Lavrov, **Gradostroitelnaya Kultura Sredney Azii [Orta Asya'nın Şehirciliğinin Kültürü]**, Moskova, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Arhitekturi i Gradostroitelstva, 1950, s. 50.

⁶⁴ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, **a. g. e.**, s. 13.

Modern arařtırmacılar, dūřūř gōzlemlenirse bunun Harezmi ile sınırlı olduėunu sōyleyerek bu gōrūře itiraz etmektedirler.⁶⁵

řato teorisinin arkeolojik verilerle tam olarak doğrulanmamış olmasına rağmen bazı noktaları doğru olabilir. Bu sırada Orta Asya'nın birēok antik şehri terk edilmiş, Merv ve Semerkant gibi eskiden bōyōk olan şehirlerin nōfusu azalmıştır. Aynı zamanda, neredeyse Orta Asya'nın her tarafına dağılmış ve bir dereceye kadar şehir yaşamındaki dūřūřün kanıtı olarak kullanılabilir kōřk denilen birēok diħkan kalesi inřa edilmiştir. şehirlerin alanı nadiren 50 hektara ulaştığında, genellikle 20 hektarı geēmemektedir.⁶⁶

Bōylece Orta Asya'nın bazı merkezlerinde kentsel yaşamdaki -muhtemelen gōēebelerin sık sık baskınlarıyla alakalı olan- dūřūře rağmen bazı bōlgelerin gelişmeye devam ettiği sonucuna varılmıştır. Őzellikle hızlı bir şekilde yōksek bir ekonomik ve kōltōrel gelişime ulaşan ve hatta bir sōre Semerkant'ın ihshidinin ikametgahı haline gelen Pencikent'in 5. yōzyılda ortaya ēıkıřı Soėd'un ekonomik refahını gōstermektedir.

Bu ēaėdaki şehir, yerel hōkōmdarın sarayını, idari ve askerī yapıları barındıran bir kaleye sahip duvarlı bir yerleşim yeri idi. şehirlerin bōyōklōkleri 13-14 hektar (Pencikent gibi yeni şehirler) ile 300 hektar (Merv gibi antik şehirler) arasında değişebilmekteydi. şehirlerin nōfusu esas olarak zanaatkārlar ve tōccarlardan oluşmaktaydı. Kentsel alanlarda yapılmış kazılar sırasında arkeologlar tarafından keşfedilen ēok sayıda kırsal ev bazı şehir sakinlerinin zanaat ve ticaretin yanı sıra tarımla da uğraştıklarını gōstermektedir.

Bu dōnemde Soğd şehirlerindeki yōnetimi her zaman monarşik değildi. Örneğin mali olarak halk adına şehrin işlerinden sorumlu bir şehir meclisini oluşturan sosyal sınıfların seēilmiř temsilcilerine bağlı olan Pencikent yōneticilerinin hakları sınırlıydı. Bōylece Araplar Öncesi Pencikent, hizmetinde bir prens bulunan bir Orta

⁶⁵ Hmelnitsky, a. g. e., s. 12.

⁶⁶ A. e., s. 13.

Çağ Batı Avrupa'sı komününü andırmaktaydı.⁶⁷ Benzer bir durum, hükümdarın hiç olmadığı Buhara vahasının önemli bir ticaret merkezi olan Paykent şehrinde de gözlenmiştir. Buna ek olarak Mug Dağı'nda bulunmuş belgelerden elde edilen verilere dayanarak tarihçiler Soğd'un başkentleri olan Buhara ve Semerkant şehirlerinin hükümdarlarının daha çok yerel aristokratlardan gelen İran hükümdarlarınıninkine benzer bir statüye sahip olmadıkları sonucuna varmaktadırlar.⁶⁸

Bartold'un yazılı kaynaklara dayanarak yaptığı sonuçlara göre, İslamiyet öncesi şehirlerinde egemen nüfus yerel aristokratlar yani toprak sahipleri olan dihkanlardan oluşmaktaydı.⁶⁹ Kentsel sosyal hiyerarşinin bir sonraki basamağında zengin tüccarlar sınıfı yer almaktaydı. İpek Yolu üzerinde ağırlıklı olarak uluslararası ticaretle uğraşan büyük tüccarlar çok zengin oldukları için yaşam tarzları ve güç seviyeleri dihkanlardan çok farklı değildi. Muhtemelen aristokratlara veya zengin tüccarlara ait olan zengin konutların keşfedildiği Pencikent'teki kazılar da bu görüşü doğrulamıştır. Bartold'un görüşünün lehine olan en önemli argümanlardan biri, zarif bir şekilde dekore edilmiş bu konutların duvarlarını kaplayan resimlerdir. Duvar resimlerinin birisinde Pencikent'in hâkim sınıfın temsilcileri canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Resim, zengin bir şekilde dekore edilmiş bir atın üzerinde oturan asil bir Soğdluyu tasvir etmektedir.⁷⁰ Kıyafeti, altın kemerli bir kaftan, altınla süslenmiş uzun bir kılıç ve kemerde takılı bir hançerden oluşmaktadır. Genç adamın yanında, ata binmiş ve süslü bir elbise giymiş genç bir kadın oturmaktadır. Kaftan giymiş, ancak altın kemeri olmayan genç bir uşak onları uzaktan izlemektedir. Diğer duvar resimlerinde tapınağa giren bir rahip, bir ziyafet sahnesi, bir askerî ekibin ayrılışı ve şehrin asil ve zengin sakinlerinin hayatından başka sahneleri tasvir edilmiştir.⁷¹

Dihkanların -iktidarı güçlü bir hükümdar tarafından sınırlandırılmayan yönetici bir sınıf olmadığı halde- şehirlerdeki evleri ayrı mahalleleri oluşturmamaktaydı. Genel olarak, Araplar öncesi şehirlerin sosyal yapısı henüz

⁶⁷ Hmelnsky, a. g. e., s. 13.

⁶⁸ Frye, a. g. e., s. 194.

⁶⁹ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 113.

⁷⁰ **Resim 1.**

⁷¹ M. Dyakonov, U İstokov Drevney Kulturı Tacikistana [Tacikistan'ın Eski Kültürünün Kökenleri, Stalinabad, Tacikgosizdat, 1956, s. 117.

yeterince çalışılmamıştır ancak mevcut arkeolojik veriler kentsel konutların konumlanmasında sosyal farklılaşmanın önemli olduğunu doğrulamamıştır.

A. Yakubovsky, S. Tolstov ve M. Masson gibi Orta Asya'nın tarihinde uzman olan önemli bilim insanları, İslamiyet öncesi Orta Asya'nın şehirlerinde özgür zanaatkârların az sayıda bulunduğuna ve el sanatları üretiminin esas olarak köle emeğine dayandığına inanıyorlardı.⁷² Ancak daha sonra arkeolojik verilere dayanarak şehristanda ve bu zamanda şekillenmeye başlayan ticaret ve zanaatle birlikte varoş olan rabazda nüfusun önemli bir kısmının zanaatkârlar ve ekonomik açıdan onlara yakın olan küçük tüccarlardan oluştuğu sonucuna varılmıştır.

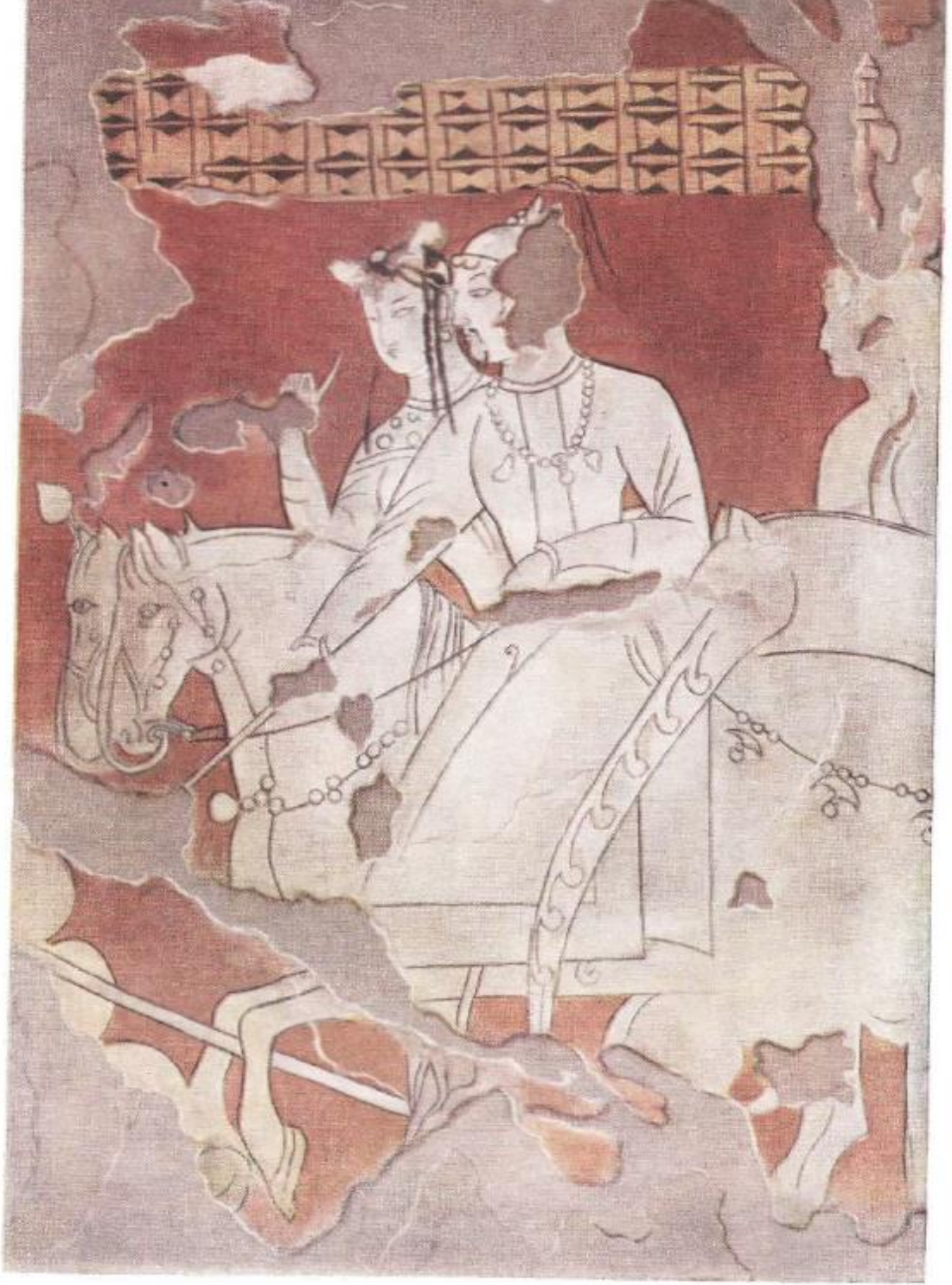
Arkeolojik buluntular, bu dönemde kentsel üretimin ve ticaretin yüksek düzeyde geliştiğini doğrulamaktadır. Pencikent'teki kazılar sırasında şehrin sokaklarında birçok çarşı, dükkân ve atölye ortaya çıkarılmıştır. Zanaatkârların yerel seçkinlere kölece bağımlı oldukları varsayımını destekleyen hiçbir kanıtın bulunmadığına dikkat etmek önemlidir. Aksine, bir dizi buluntu, zanaatkârların şahsi bağımsızlığını doğrulamaktadır. İlk olarak, kazılar sırasında atölyelerde ve dükkânlarda birçok defa madeni para ve para hazineler bulunmuştur. Ayrıca Pencikent'te bulunmuş kaplar, genellikle üreticisi hakkında bilgi sağlayan mühürlerin izlerini taşımaktadır.⁷³ Son olarak, şehrin zanaatkârlarının kişisel bağımsızlığı Mug Dağı'nda bulunmuş belgelerde de doğrulanmıştır. Büyük olasılıkla, şehrin zanaatkârları ve tüccarları yalnızca yerel soylulara değil, daha geniş bir pazara da hizmet etmekteydiler.

Kale genellikle şehristanın bir parçası değildi. Buhara ve Pencikent'te olduğu gibi ya yakınında ya da ayrı bir köşede yer almaktaydı. Kalelerin boyutları da farklılık gösterebilmekteydi. Bazen kale, şehristanın 2/3'lük alanını kaplıyordu ancak genellikle ondan çok daha küçüktü.⁷⁴

⁷² Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, **a. g. e.**, s. 114.

⁷³ **A. e.**

⁷⁴ **A. e.**, s. 15.

Şekil 1: Pencikent'teki duvar resmi. Soylu süvariler

Kaynak: A. Yu. Yakubovskiy vd., **Jivopis Drevnego Pencikenta [Eski Pencikent'in Duvar Resimleri]**, Moskova, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1954.

Şekil 2: Pencikent'teki duvar resmi. Savaşçılar

Kaynak: U İstokov Drevney Kulturı Tacikistana [Tacikistan'ın Eski Kültürünün Kökenleri, Stalinabad, Tacikgosizdat, 1956.

Kale, genelde büyük ve karmaşık bir yapıya sahip konut, hizmet ve savunma binalarından oluşan bir kompleksti. Kural olarak kale yerel hükümdarın sarayını da barındırmaktaydı. Masif bir savunma yapısı olan baş kule, kalenin iç düzeninde çok önemli bir yer almaktaydı. Genellikle baş kule, kalenin en yüksek noktasıydı. Muhtemelen saldırı sırasında kalenin savunucularının son sığınak yeri olarak hizmet eden baş kule hem konut hem de depo olarak kullanılabilirdi.⁷⁵ Kalenin diğer binalarının düzenindeki sadelik, burada bir garnizonun, daimî mangaların ve hükümdarın askeri elemanlarının kaldıklarını göstermektedir.

Kalenin eteğinde bir şehristan oluşmaktaydı. Kural olarak, şehristanın ortaya çıkışı kendiliğinden değildi. Zira bazı antik şehirlerin merkezî kısımları, orijinal geometrik sıralı düzenin izlerini korumuştur. Antik şehir planlamasının kurallarına uygun olarak muhtemelen ilk başta, sokaklarla ayrılmış ve duvarlarla çevrili ızgara

⁷⁵ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 21.

planlı bir mahalle kurulurdu. Oluşturulan arazilere büyük kamu ve dinî binalar ve havuz olarak adlandırılan su rezervuarlar dikilirdi. Yerleşim alanları, nüfus arttıkça kademeli ve planlamaya uygun olarak inşa edilirdi. Araştırmacılara göre Orta Asya'da bu tür nizamlı şehirlerin inşası 15. yüzyıla kadar uygulanmıştır.⁷⁶

Böylece Orta Asya'nın erken Orta Çağ şehrinin şehristanı, net bir şekilde belirlenmiş kentsel tipte mahalleleri oluşturan ve dar sokaklarla ayrılan yoğun şekilde inşa edilmiş konut alanlarından oluşmaktaydı. Genelde şehristanın yapısı düzenliydi. Ana caddelerin sonunda mutlaka kuleli duvarlar, şehrin çevresinde müstahkem kapılarla surlar vardı. Genellikle büyük şehirlerarası yollar, şehrin kapılarından geçerek ana caddeler haline gelmekteydi. Bu caddelerin şehrin merkezinde haç biçiminde kesiştiği noktalarda genellikle çarşılar bulunmaktaydı.⁷⁷

Orta Asya'nın İslamiyet öncesi şehirlerinde yapılmış kazılarda, anıtsal ticari yapıların kalıntılarına rastlanmamıştır. Sıradan ticaret ve zanaat binaları küçük pazarlar şeklinde gruplandırılmakta veya sokaklar boyunca sıralar oluşturacak şekilde yerleştirilmekteydi. Bunlar genellikle konut binalarının dış duvarlarına bitişik olarak inşa edilmiş tek katlı bir veya iki odalı izole binalardı.⁷⁸

Sıradan şehir halkının evlerinde genellikle dükkânları veya atölyeleri yoktu. Bu yapılar çoğunlukla zengin konutlara bitişikti. Aynı zamanda işletme binalarının çoğu yaşam alanlarıyla geçitler yoluyla bağlantılı değildi. Bu gözlem, dükkânların ve atölyelerin büyük olasılıkla binaların sahiplerinden kiralandığı sonucuna varmamızı sağlamaktadır. Binaların sahipleri, duvar resimleriyle süslenmiş geniş konutlarından da anlaşılacağı üzere seçkinlerden idi. Ayrıca, Narşahî'nin eserinden bilindiği üzere kira, bina sahiplerine çok fazla gelir getirirmiş. Mug Dağı'nda bulunmuş belgelerden hareketle üretim binalarının kiralandığı da bilinmektedir. Bu, şehrin zanaatkârlarının toprak sahiplerine bağımlılığının tamamen ekonomik nitelikte olduğunu destekleyen bir diğer argümandır. Yukarıda bahsedildiği gibi atölyelerde ve dükkânlarda birçok

⁷⁶ Hmelnitsky, a. g. e., s. 15.

⁷⁷ Raspopova, a. g. e., s. 105.

⁷⁸ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 38.

madeni paranın bulunması, bir zanaatkâr ve bir tüccarın tek bir kişide birleştirilebileceğini gösteriyor ki bu, küçük ölçekli üretim için tipik bir durumdur.

Yazılı kaynaklara göre Soğd şehirlerinde farklı dinî toplulukların tapınakları vardı. Kazılar sırasında ortaya çıkarılmış Hristiyan kiliseleri ve Budist dinî yapıları bu bilgileri doğrulamaktadır. Dinî yapılar genellikle şehristanın dışında uzak olmayan bir yerde inşa edilmekteydi. Şehristanda bulunan tapınaklar ilk defa Pencikent'te bulunmuştur. Aynı mimari şemaya sahip ve çok büyük olan bu tapınaklar, şehristanın merkezinde yer almaktaydı. Bu da Pencikent'in nüfusunun büyük olduğunun bir başka kanıtıdır. Bu tapınakların hangi dine ait olduğu tam olarak bilinmemekle beraber diğer dinî yapılarından çarpıcı bir şekilde farklı olduğu açıktır.

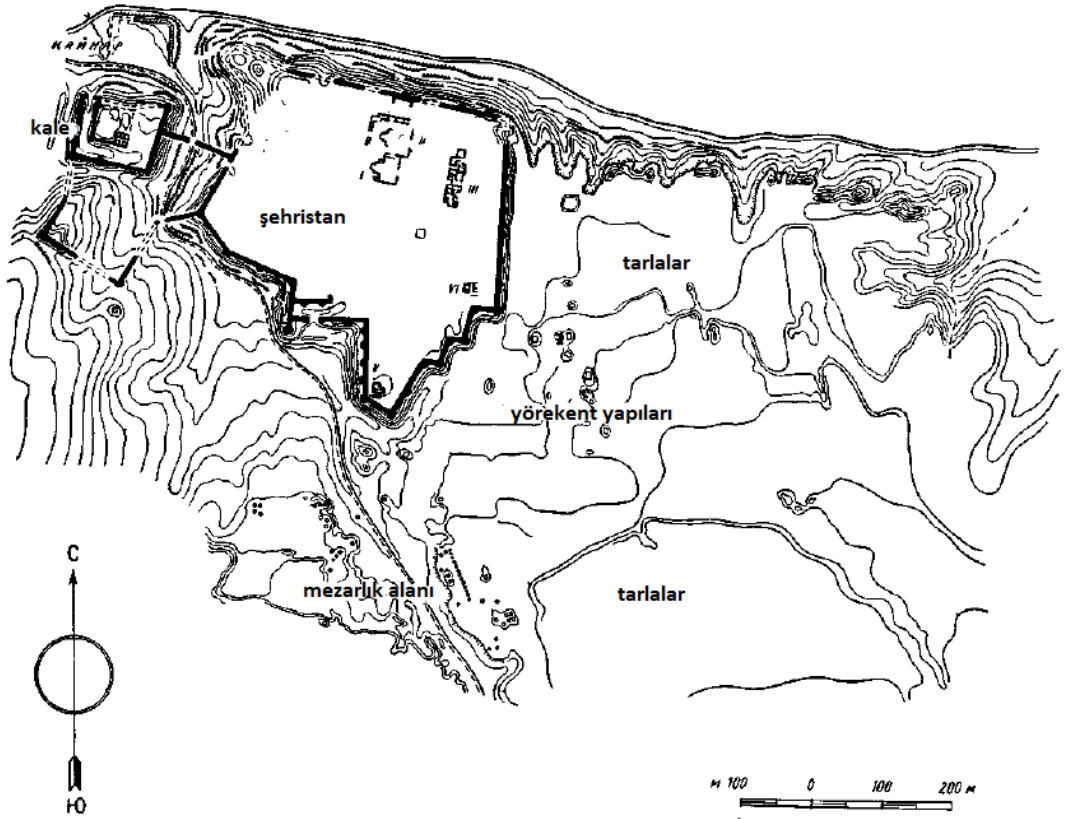
Orta Çağ'ın başlarında, şehristandan daha geç ortaya çıkan ve daha düzensiz yapıya sahip zanaat ve ticaret hayatının merkezi olan rabaz kısmı oluşmaya başlamıştır. Bartold'un üç parçalı kentsel yapısının teorisini geliştirmeyi hedefleyen arkeolog Yakubovsky'e göre burjuva rabaz, aristokratik şehristana sosyal açıdan karşı çıkmıştır.⁷⁹ Ancak zaten tartışmalı olan bu görüş arkeolojik keşifler tarafından çürütülmüştür. İslamiyet öncesi Semerkant'ın kazıları sırasında, şehrin şehristan ve rabaz olarak ikiye bölündüğü kanıtlanmamış, aynı durum Pencikent'te de gözlemlenmiştir. Üstelik bazı şehirlerde aynı zamanda birkaç şehristan, bazılarında ise birkaç rabaz vardı. Böylece genel şemanın, belirli bir şehrin doğal koşullarının yanı sıra toplumsal ve siyasi özelliklerinin etkisi altında ortaya çıkan sonsuz sayıda seçenek içinde somutlaştığı sonucuna varabiliriz.

Genellikle şehir, surlarının dışında yer alan birçok köşk tipindeki kaleler ile çevriliydi.⁸⁰ Daha çok nehirler, büyük kanallar ve önemli kervan yolları boyunca kurulmuş bu kaleler, daha küçük ama çoğu zaman müstahkem olan çiftçi mülkleriyle çevriliydi. Böylesine geniş bir varoş genellikle kendi uzun duvarı ile korunmaktaydı. Örneğin, yaklaşık 400 hektarlık bir alanı kaplayan erken Orta Çağ Semerkant'ının çevresi, 11 km'den daha uzun Diverî Kıyamet Duvarı ile çevriliydi. Kampir Duval adı

⁷⁹ Hmelnsky, a. g. e., s. 14.

⁸⁰ A. e., s. 15.

verilen 150 km'den fazla uzunluğa sahip devasa bir sur Buhara vahasını güneyden kapatmıştır. Bu tür uzun duvarlar, Orta Asya'nın birçok şehrinin çevresinde vardı. Bunların ortaya çıkışı, göçebelere sık sık baskınlarının yanı sıra siyasi parçalanma ve istikrarsızlığın da doğrudan bir sonucudur. Bu tür duvarların inşasının ve bakımının son derece pahalı olmasına rağmen Orta Çağ'ın başlarında şehirlerin, özellikle de göçebe bozkır sınırındaki Yedisu bölgesindeki Soğdlular tarafından kurulan kentsel yerleşimlerin ayrılmaz bir parçasıydı.

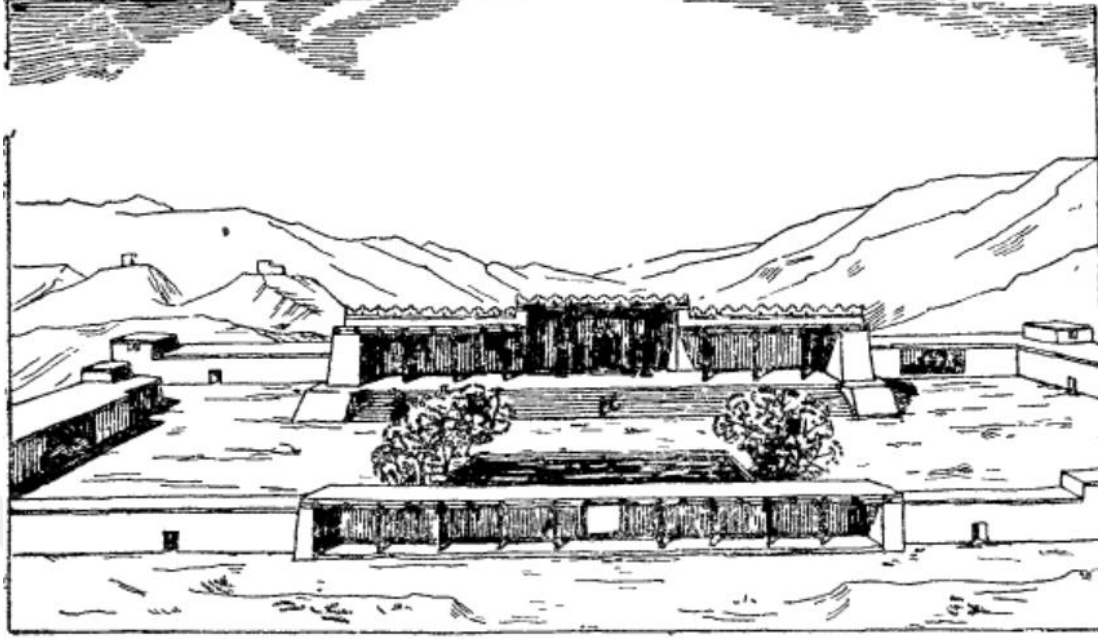
Şekil 3: Pencikent şehrinin planı

Kaynak: A. Yu. Yakubovsky vd., **Jivopis Drevnego Pencikenta [Eski Pencikent'in Duvar Resimleri]**, Moskova, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1954.

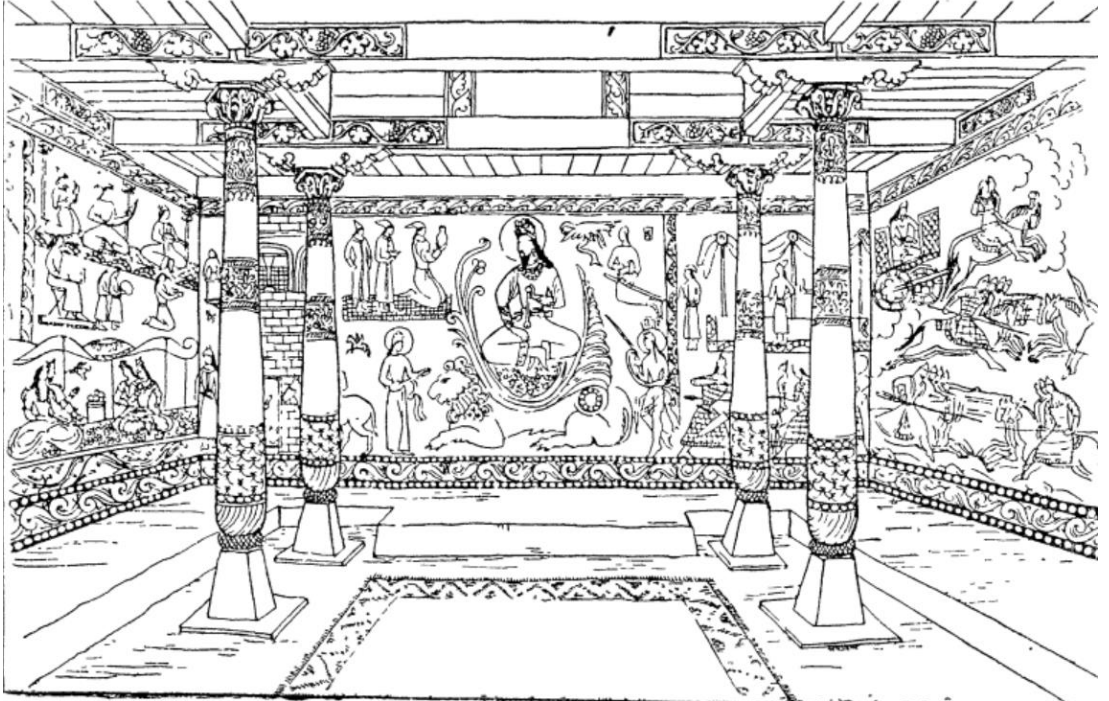
Şekil 4: Pencikent'teki duvar resmi. Oyuncular

Kaynak: U İstokov Drevney Kultury Tacikistana [Tacikistan'ın Eski Kültürünün Kökenleri, Stalinabad, Tacikgosizdat, 1956.

Şekil 5: Pencikent'teki tapınağının görünümü (rekonstrüksiyon)

Kaynak: U İstokov Drevney Kultury Tacikistana [Tacikistan'ın Eski Kültürünün Kökenleri, Stalinabad, Tacikgosizdat, 1956.

Şekil 6: Pencikent'teki törensel bir salonun görünümü (rekonstrüksiyon)

Kaynak: U İstokov Drevney Kultury Tacikistana [Tacikistan'ın Eski Kültürünün Kökenleri, Stalinabad, Tacikgosizdat, 1956.

1.4 İslamiyet Öncesi Semerkant

Semerkant'ın M.Ö. 1. binyılın ortalarında ortaya çıktığı varsayılmaktadır. Araştırmacılar, Büyük İskender'in M.Ö. 4. yüzyılda ele geçirdiği Marakanda şehrini Semerkant ile özdeşleştirmektedirler. Büyük İpek Yolu üzerindeki Zerefşan Vadisi'ndeki avantajlı konumu nedeniyle Semerkant, yüzyıllar boyunca Soğd'un ana başkenti olarak kalmıştır.

Antik Çağ'da, Semerkant, yaklaşık 219 hektarlık bir alana sahip, yuvarlak uçlu güneye bakan, üçgen şeklinde doğal bir platformu kaplamaktaydı. Şehrin en eski kısmı, Siyab Nehri'ne bakan sarp bir uçurumun bulunduğu platonun kuzey ucuydu. Burada, uçurumun yanında, yapay bir tepe üzerinde şehrin kalesi yer almaktaydı.

Arkeolojik kanıtlar, şehrin 5. yüzyılda bir düşüş dönemi yaşadığını göstermektedir.⁸¹ Bu dönemde yaşam sadece kalenin batısındaki bölgelerde devam etmekteydi. Yerleşimin doğu kesimlerinde bu döneme ait kültür katmanlarına rastlanmadığına bakılırsa burada bahçelerin yer alığı anlaşılmaktadır.⁸² Ayrıca, bu zamanlarda Semerkant Soğd'unun kırsal bölgelerinde birçok büyük köşk tipi kaleler inşa edilmiştir, bu da zengin toprak sahiplerinin şehri terk ettiklerini doğrulamaktadır.⁸³ Şehrin gelişiminde yeni bir dönem 6. yüzyılda başlamıştır. Bu zamanlarda şehrin çevresinde 1,5 km uzunluğunda ilk sur dikilmiştir. Surun sınırları içinde bir kale, bir tapınak, duvar resimleri olan "pahsa" denilen kırık kilden yapılmış anıtsal binaları yer almaktaydı. Zanaat bölgeleri ise surun dışında kalmıştır.⁸⁴

Şehir giderek güneye doğru büyümüştür. 6. yüzyılın sonunda Semerkant, 3 km uzunluğunda ikinci bir surla çevrilmiştir. Şehirde, çömlekçilerin ve bakırcıların mahalleleri yer almaktaydı. İkinci surun arkasında duvar resimleriyle dekore edilmiş büyük konutlar ve bir Zerdüş mezarlığı kalmıştır.⁸⁵ Mezarlığın surların dışındaki

⁸¹ Ş. S. Taşhocaev, "Dinamika Razvitiya Rannesrednevekovogo Samarkanda" [Erken Orta Çağ Semerkant'ının Gelişiminin Hareketleri], **Tezisi Dokladov Sessii, Posvyaşennoy İtoğam Polevñ i Arheologičeskih İssledovaniy 1972 Goda v SSSR**, Taşkent, 1973, s. 100.

⁸² M. Paços, "K İzuçeniyu Topografii Rannesrednevekovogo Samarkanda [Erken Orta Çağ Semerkant'ının Topografyasının Çalışmaları Üzere]", **Ob'edinennaya Nauçnaya Sessiya, Posvyaşennaya 2500-letiyu Samarkanda**, 1969, s. 18.

⁸³ Raspopova, Şişkina, **a. g. e.**, s. 54.

⁸⁴ Taşhocaev, **a. g. e.**, s. 100.

⁸⁵ **A. e.**, s. 101.

konumu, o dönemin Orta Asya'nın şehirleri için tipiktir. 7. yüzyılın başında, saray binalarının ve meydanlarının çevresini saran özel bir saray duvarı inşa edilmiştir. Duvarın içinde, Semerkant'ın hükümdarının sayısız odası olan sarayı ve bazı anıtsal binalar yer almaktaydı. Erken Orta Çağ Semerkant'ında zanaatların yüksek düzeyde gelişmesi, şehirde çömlekçilerin, bakırcıların, cam üfleyicilerin ve kuyumcuların mahallelerinin varlığıyla kanıtlanmıştır. Örneğin sarayın bulunduğu mahallenin batı köşesinde bir kuyumcu atölyesinin izlerine, yerleşimin doğu kesiminde ise cam üretiminin kalıntılarına rastlanmıştır.⁸⁶

Şehristanın Afrasiyab Tepesi boyunca yayılmasının İslamiyet öncesi dönemde gerçekleştiği tespit edilmiştir. 8. yüzyılın başlarında, tepenin tümü yoğun bir şekilde inşa edilmiş, alt güney kesiminde şehir tepenin sınırının ötesine geçmiştir. Burada İslamiyet öncesi dönemde Semerkant'ın yeni ticari merkezi olan rabaz oluşmaya başlamıştır.

İslamiyet öncesi Semerkant, merkezi şehir üzerinde yükselen bir kale olan idari bir kısımdan, zanaat ve ürün türlerine göre ayrılmış zanaat ve ticaret bölgelerinden oluşmaktaydı. Bu zanaat mahalleleri şehrin birinci ve ikinci iç surlarının arasındaki bölgede bulunmaktaydı. Hükümdarın sarayı ve soyluların yaşadıkları görkemli evleri şehrin merkezinde bulunmakta ve özel bir duvarla çevrilmekteydi. Yerleşimin en eski kuzey kesiminde, kalenin yakınında bir tapınak kompleksi vardı. Şehrin geri kalan toprakları ise konutlarla inşa edilmiştir.

İslamiyet öncesi Semerkant'ın görünümü hâlâ belirsizdir bu sebeple anıtsal yapılarının özellikleri ve konumları hakkında çok az bilgiye sahibiz. Burada kazılmış binaların çoğu erken İslamiyet dönemine (9-10. yüzyıllara) aittir. 1965-1966 yılları arasında V. A. Şişkin liderliğindeki Afrasiyab Arkeolojik Keşif Gezisi tarafından yerleşimin doğu kesiminde, 2. ve 3. duvarlar arasındaki boşlukta, 7. yüzyılda inşa edilmiş Soğd'un İhşid'inin sarayının bir parçası olan törensel odaların kompleksi

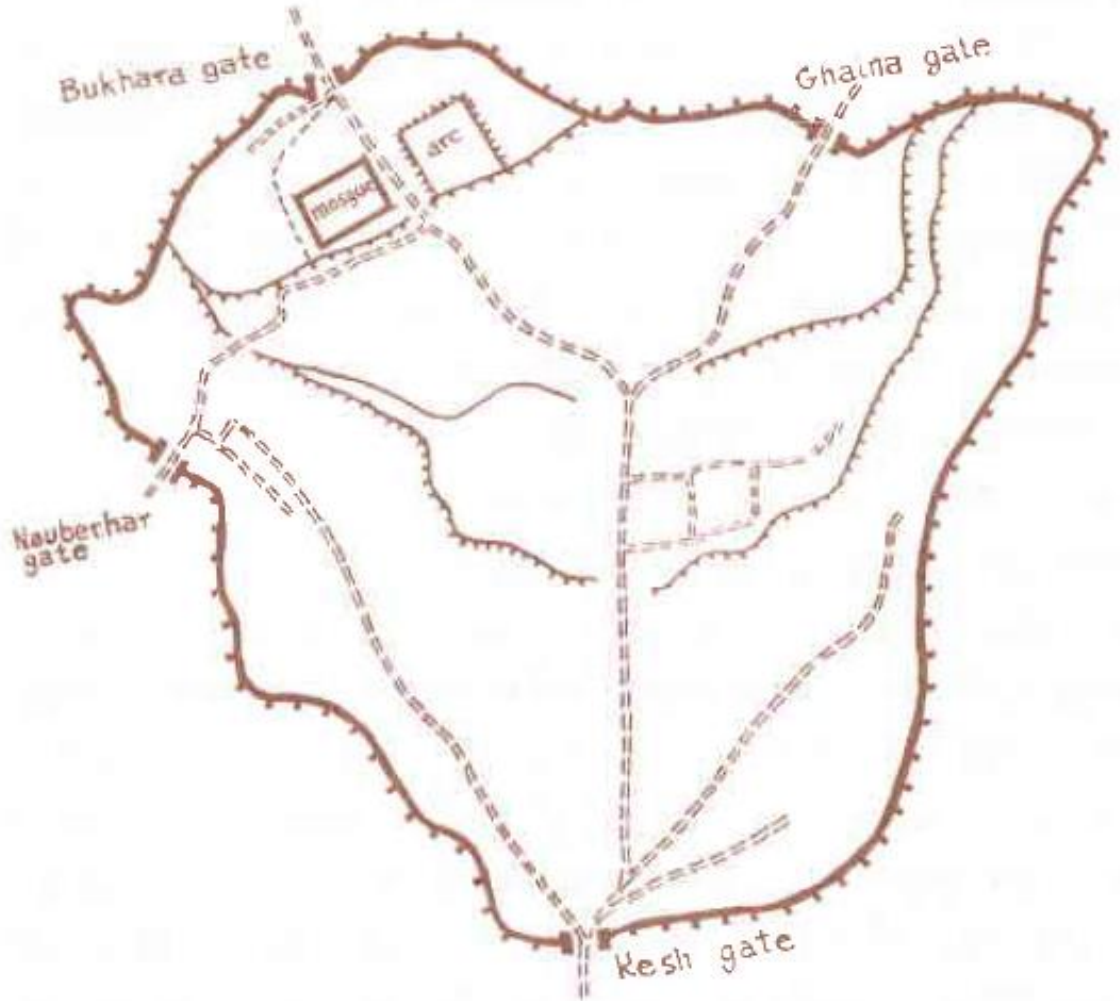
⁸⁶ Taşhocaev, a. g. e., s. 103.

ortaya çıkarılmıştır.⁸⁷ Arkeologlar, 16 büyük salon ve 4 küçük hizmet odasını tamamen kazmışlardır. Binanın duvarları pahsa ve ham tuğlalardan yapılmış, tavanları tonozlarla kaplanmıştır. Sarayın salonlarında pek çok duvar resmi örneği bulunmuştur. Salonların birinde iki genç soylu ve tavus kuşunu gösteren bir tablo tespit edilmiştir. Başka bir odada ise, oyma ahşaptan yapılmış kömürleşmiş bir kadın heykelciği ve çok sayıda mücevher kalıntısı bulunmuştur. Büyük odalardan birinin duvarında, kenarları yaprak şeklinde yapılmış bir dairenin ortasında fantastik bir hayvanın alçak kabartma tekniğinde bir görüntüsü tespit edilmiştir.⁸⁸ Afrasiyab'ın en ünlü resimlerinden biri, Soğd'un hükümdarı tarafından Çağanyan'dan gelen elçilerin kabulünü betimleyen bir resimdir. Genel olarak yapım teknikleri, planlama ve içinde bulunan seramikleri açısından Semerkant'ta bulunmuş saray binaları, 6-8. yüzyıllara ait antik Pencikent'in anıtlarına benzemektedir. Bir zamanlar muhteşem ve zengin bir şekilde dekore edilmiş saray, büyük olasılıkla 712 yılında Semerkant'ın Araplar tarafından ele geçirilmesi sonucunda yıkılmıştır. Sarayın güneydoğusunda bulunan ve ateş kültüyle ilgili olan bir tapınak hakkında çok az bilgimiz vardır. Ayrıca, şehristanın orta kısmındaki bulunan ve duvarları avcılık, dağ manzaraları, nar ağaçları ve kuş resimleriyle boyanmış geniş bir salonu olan 6. yüzyıla ait bir yapı hâlâ incelenmemiştir.⁸⁹

⁸⁷ T. Agzamhocaev, "Raskopki Dvortsovogo Soorujeniya na Afrasiabe" [Afrasiyab'taki Saray Yapılarının Kazıları], **Ob'edinennaya Nauçnaya Sessiya, Posvyaşennaya 2500-letiyu Samarkanda**, Taşkent, 1969, s. 11.

⁸⁸ **A. e.**, s. 23.

⁸⁹ Hmelnitsky, **a. g. e.**, s. 18.

Şekil 7: Afrasiyab Tepesi'nin planı

Kaynak: Yu. F. Buryakov, **The Cities and Routes of the Great Silk Road (on Central Asia Documents)**, Taşkent, Chief Editorial Office of Publishing and Printing Concern "Sharq", 1999.

İKİNCİ BÖLÜM ARAPLARIN MAVERAÜNNEHR'İ FETHİ

2.1 İslamiyet Dönemi Mevaraünnehr'inin Tarihçesi

2.1.1 Arapların Maveräünnehr'i Fethinin Tarihçesi

5. yüzyılın ortaları ile Arap fethi arasında Maveräünnehr, Eftalitler ve Türklerin egemenliği altındaydı. 7. yüzyılın başlarında Türk Kağanlığı'nın çöküşü, Maveräünnehr'in bağımsızlığına ve bölgede siyasi parçalanmanın oluşmasına yol açmıştır. Bölge, küçük mülklere bölünmüştür.⁹⁰ Böylece Araplar, aralarında sürekli savaşların olduğu birçok küçük mülklerin direnişiyle karşılaşmışlardır. Bu dönemde Maveräünnehr'de halkı bir ulus olarak birleştirebilecek bir etnik veya politik birlik hâlâ oluşmamıştı. Soğd konfederasyonu tek büyük siyasi birlik idi. Muhtemelen konfederasyon, tepesinde Soğd ihsidinin bulunduğu çok aşamalı bir tabilik sistemine sahip feodal toplum yapısına dayanıyordu. Soğd'da savaşçı şövalye dihkanlar ve onların askerlerinden oluşan ordusu Araplara karşı durmuştur. Soğd ordusu, Arap ordusundan daha zayıf olmamasıyla birlikte mücadelenin sonucu bölgenin siyasi parçalanması tarafından önceden belirlenmiştir.

Araplara karşı çıkan feodal dihkanlar ulusal bağımsızlığı savunmakla değil öncelikle siyasi güçlerini korumakla ilgilidiler. Dihkanlar sık sık Araplarla birbirlerine karşı ittifaklar etmişlerdir.⁹¹ Aynı zamanda, yoksulluk çeken köylüler güçsüz kalıp bağımsızlık mücadelesine katılamamışlardır. Bununla birlikte, Orta Asya'nın Araplar tarafından fethi oldukça yavaş ilerlemekteydi. Bunun asıl nedeni, fetihlerin ilk aşamasında Arapların savaş ganimetleriyle yetinmeleri ve bölgede kalıcı bir devlet gücü kurma hedefinin olmamasıdır.⁹²

Araplar tarafından Maveräünnehr'e yapılan ilk büyük sefer 673 yılında Horasan Valisi Ubeydullah bin Ziyâd tarafından yapılmıştır.⁹³ Arapların Ramitan'ı ve Baykent'in yarısını ele geçirdiği bu sefer, Arapların bölgeye yayılmasının başlangıcı olarak kabul edilebilir. Semerkant'ı almak için ilk girişim, 676 yılında Horasan Valisi

⁹⁰ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 147.

⁹¹ A. e., s. 148.

⁹² Bartold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya [Moğol İstilas ı Çağında Türkistan]*, s. 240.

⁹³ Smirnova, a. g. e., s. 199.

Said b. Osman tarafından yapılmıştır. Şehrin yakınlarında çıkan şiddetli çatışmalar sonucunda Said mütareke imzalayarak Semerkant'ı bırakmak zorunda kalmıştır.⁹⁴

Orta Asya'nın Arapların fethinde Türkler ve Çin önemli bir rol oynamışlardır. Çinliler, Araplara karşı mücadelede Soğdlulara her zaman yardım etmeye çalışırken, Soğdluların Türklerle ilişkileri daha karmaşık idi. Türklerin tarihsel olaylardaki rolü koşullara bağlı olarak değişmiştir. Genellikle Soğdlu aristokratlar tarafından Araplarla savaşmak için paralı askerler olarak kullanılmışlardır. 8. yüzyılın 20'li yıllarına gelindiğinde, Türkler, Soğdluların bağımsızlık mücadelesinde önemli bir rol oynamaya başlamışlardır.⁹⁵

705 yılında üstün bir kumandan olan Kuteybe b. Müslim'in Horasan'a vali olarak atanmasıyla Maverünnehir'in sistematik fethi başlamıştır. Soğdlu aristokratlar arasındaki kan davalarını ve anlaşmazlıklarını kendi lehine kullanmayı başaran Kuteybe sık sık yerel hanedanların üyelerini kendi tarafına çekmiştir. Semerkant'ın Kuteybe tarafından 712 yılında ele geçirilmesi, Arapların Orta Asya'yı fethinde belirleyici bir öneme sahip olmuştur. Soğdluların yenilmesine rağmen, şehrin Soğd kralı Gürek'in liderliğindeki direnişi ideolojik olarak oldukça güçlüydü ve 776-783 yıllarında gerçekleşen el-Mukanna'nın ayaklanması'nın ideolojik temelini oluşturmuştur.⁹⁶ Şehri ele geçiren Kuteybe, Soğdlularla ön barış anlaşmasını imzalayıp ardından askerî hareketleri ve şehrin soygununu durdurmuştur. İmzaladıkları anlaşmaya göre, Semerkantlılar, tazminat ve yıllık haraç dışında, Araplara belirli sayıda köle sağlamayı, tapınakların hazinelerini ve putların süslerini vermeyi, cami inşa etmeyi, ordularını şehirden çıkarmayı ve şehri Arapların emrine bırakmayı taahhüt etmişlerdir.⁹⁷ Böylece Semerkant'ın sakinleri, mabedin yerine bir cami ve vaaz vermek için bir minber kurmuşlardır. Soğd kralı Gürek, şehrin Keş kapısında Kuteybe'nin önünde diz çökmüştür. Anlaşmanın Arapların şehirde kalmalarını ve şehir evlerinin aralarında taksim edilmesini de kapsadığını belirtmekte fayda var. Semerkant'ın örneğinde anlaşma sadece üç günlük bir kalış süresini öngörüyordu,

⁹⁴ Smirnova, a. g. e., s. 200.

⁹⁵ A. e., s. 203.

⁹⁶ Masson, a. g. e., s. 280.

⁹⁷ Smirnova, a. g. e., s. 206.

ancak daha sonra Kuteybe şehir sakinlerini şehristandan çıkarmaya ve orada bir Arap garnizonu bırakmaya karar vermiştir.⁹⁸

Araplar ile Semerkant arasında imzalanan anlaşmada, ilk defa Arapların Orta Asya'da elde ettikleri mülkleri ve şehirden talep ettiklerini görüyoruz.⁹⁹ Diğer şehirler için koşulların aynı olup olmadığı bilinmemekle beraber Arapların, barış anlaşmaları imzaladıkları ve desteğine güvenebilecekleri soyluları bu dönemde zayıflatmamaya çalıştıkları açıktır.

Semerkant, Buhara ve aralarındaki yolu elinde tutmak Araplar için son derece önemliydi. 731 yılında Semerkant'ta 12 binden fazla Arap askeri kalmaktaydı, yakınında bulunan Debusiya'da ise 10 bin kişilik Arap garnizonu ve şehirler arasındaki ana yolu kontrol altında tutan Kasr al-Bahili, Kasr ar-Rih ve Kemerca kaleleri bulunmaktaydı.¹⁰⁰ Kuteybe'nin orduları kuzeyde Şâş'a, güneydoğuda Çin İmparatorluğu'na ait Kaşgar'a kadar ulaşmıştır. Birçok bölge, hatta Fergana'da bile Arap valilerin olmasına rağmen sivil yönetim yerel hanedanların elinde kalmış, Arap valiler ise askerî komutanlık ve tahsildarlık işlevlerini görmüşlerdir.¹⁰¹

Arapların Orta Asya'yı neredeyse bir asır süren fethi, ülkenin ekonomisini ve sosyal hayatını ciddi bir şekilde etkilemiştir. Araplar tarafından oldukça hızlı bir şekilde fethedilen ve bölgeye daha fazla askerî ilerleme sağlayan bir kale haline gelen Horasan'ın aksine, Maveraünnehir'in on yıllar boyunca bir mücadele alanı olduğunu belirtmek de önemlidir. On binlerce şehir sakini köleliğe sürüklenmiş, bölgenin zenginliğinin çoğu hilâfetin merkezine akmıştır. Sonuç olarak, 8. yüzyılın 30'lu yıllarında bölgedeki birçok şehir ya terk edilmiş ya da gerileme dönemini yaşamıştır.

Emevîler döneminde Maveraünnehir, Arapların yönetimine karşı ve yerel halkın valiler tarafından ekonomik baskılarından kaynaklanan sık sık halk ayaklanmaları ile sarsılmıştır. Ayaklanmaların sıklığı, bu dönemde Arapların yönetiminin doğasına bağlanmaktadır. Emevîler, Maveraünnehir'deki rolünün inanç

⁹⁸ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 152.

⁹⁹ Smirnova, a. g. e., s. 210.

¹⁰⁰ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 155.

¹⁰¹ Bartold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya [Moğol İstilasları Çağında Türkistan]*, s. 244.

mücadelesinde liderlerin rolüyle sınırlı olduğuna inanmaktaydılar. Her şeyden önce, Araplar arasındaki güçlerini korumaya, fethedilen nüfustan vergi toplamaya ve feodal beylerden haraç toplamaya önem vermekteydiler.¹⁰² Başka bir deyişle, bu dönemde Arap yetkilileri, yeni fethedilen toprakların ve sakinlerinin refahı için çaba göstermemişlerdir. Çoğu zaman gücü zayıf olan ve sık sık değişen valiler, kısa vadeli yönetimlerinden mümkün olduğunca fazla fayda sağlamaya çalışmaktaydılar. Bu, kaçınılmaz olarak nüfusun acı çekmesine yol açmıştır. Haracın Müslümanlığı kabul edenlerden alınıp alınmayacağı sorusu özellikle kritikti. Bütün bu faktörler Soğdlular arasında hoşnutsuzluğun artmasına neden olmuştur. Araplar arasında bile Emevîler'e karşı bir hareket başarı kazanmaya başlamıştır.

747 yılında Horasan'da Emevîler'e karşı büyük bir ayaklanma çıkmıştır. Ayaklanma, İsfahan'dan gelen ve Abbâsîler'in elçilerinden biri olan Ebû Müslim tarafından yönetilmekteydi. Ebû Müslim'in Şii hareketi, 8. yüzyılın 40'lı yıllarında ortaya çıkıp oldukça hızlı bir şekilde yerel nüfusun çeşitli gruplarını kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. İslam ile ruhun göçü öğretisi gibi yerel halkın inançları arasındaki bir uzlaşma yoluyla dihanları ve kırsal nüfusu kendi tarafına kazanmıştır. Ebû Müslim'in ve takipçilerinin Araplara karşı mücadelesi son derece başarılıydı ve 749 yılının sonunda Maverâünnehir'in egemenliği Abbâsîler'e geçmiştir.

İlk Abbâsîler, Yunan bilimini ve Mutezile'nin öğretilerini destekleyen daha laik yöneticilerdi. Emevîler'den farklı olarak Sasaniler'in devlet sistemini örnek olarak almışlar, Fars ve Arap nüfuslu bölgelerin içine eşit şartlarda girebilecek bir devlet yaratmayı amaçlamışlardır.¹⁰³ Bu dönemde Orta Asya valilerinin görevi, bölgedeki devlet sistemini Sasani geleneklerinin ruhuyla güçlendirmek, tüm devlet yanlılarını birleştirip itaatsiz unsurları sakinleştirmek ve inatçı tebaalar ve onların bozkır müttefikleriyle savaşmaktı. Bununla birlikte, ülkenin halifeye tam tabiiyeti, yalnızca nüfusun güvenini kazanmış yerel aristokrasiden yöneticilerin başa yerleştirildiğinde oluşmuştur. Ancak bu hükümdarların halifenin çıkarlarından çok kendi çıkarları

¹⁰² Bartold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya [Moğol İstilas ı Çağında Türkistan]*, s. 245.

¹⁰³ A. e., s. 255.

doğrultusunda hareket etmelerinin sonucunda halifeye bağımlılıkları kısa sürede tamamen sembolik hale gelmiştir.

2.1.2 Yerel Hanedanların İktidarı Dönemi

8. yüzyılın sonunda, Orta Asya'nın İslamlaşması neredeyse tamamlanmıştır. Bu dönemde yerel soyluların rolü artmış ve Maverâünnehir kökenli birçok kişi hilâfette yüksek makamlara ulaşmayı başarmışlardır. Aynı zamanda, Buharhudatlar ve Semerkant ihşidleri dahil olmak üzere birçok Soğdlu hanedanı ortadan kaybolmuştur. Devlet yapısının yanı sıra dinin birliği ve hilâfetin farklı kesimleri arasında birçok ekonomik bağın kurulması, geniş topraklarında kültür birliğinin kurulmasına neden olmuştur. Arapça, din, bilim ve kültür alanlarında bağlayıcı bir rol oynadığı için bu birleşme sürecinde oldukça önemliydi. Bununla birlikte Horasan ve Maverâünnehr kültürlerinin kaynaşmasının yanı sıra Orta Asya ve İran için ortak dil olan ve 10. yüzyılda büyük ölçüde Soğdca'nın yerini alan Daricenin yayılması aktif bir şekilde gerçekleşmekteydi.¹⁰⁴

Yavaş yavaş, hilâfetin iktidarı daha etkili hale gelmiş ve bölgenin yaşamının hem siyasi hem de ideolojik alanlarına hâkim olmaya başlamıştır. Araplar tarafından yeni fethedilen toprakları yönetmek için kullanılan yerel hanedanların halifesine tebaiyeti giderek daha nominal bir hale gelmiştir. Bu, hem Tâhirîler (821-878) için, hem de Maverâünnehir'in dağınık topraklarını birleştirmeyi ilk defa başaran ve neredeyse bağımsız olan Samânîler Devleti (875-899) için geçerliydi.

10. yüzyıla gelindiğinde Maverâünnehir'deki yaşam, hilâfetin, başta İran olmak üzere diğer bölgelerin yaşam tarzına benzemeye başlamıştır. Bu dönemde artık Orta Asya'da Arapların çoğunlukta oldukları bir şehir kalmamıştır.¹⁰⁵ Ancak Arapların yerel nüfusla kaynaşması, 10. yüzyıldan sonra da İran ve Orta Asya'da uzun bir süre devam etmiştir. Semerkant Soğd'una gelince anlaşılan yerel Arap nüfusu şehrin kuzeyinde bulunan Vardar köyünde yoğunlaşmıştır. Çok sayıda Semerkant sakininin ve ihşidin şehri terk etmek zorunda kalmalarına rağmen Semerkant, Arap nüfusuna

¹⁰⁴ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 133.

¹⁰⁵ V. V. Bartold, *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana [Turkestan'ın Kültür Hayatının Tarihi]*, Akademiya Nauk SSSR, 1927, s. 23.

sahip bir şehir olmamıştır. Muhtemelen Araplar şehrin belirli bölgelerinde yaşamaktaydılar. Örneğin, Afrasiyab'ın eteklerindeki Kusem b. Abbâs'ın mezarının yakınındaki bölge, Arap kabilelerinden birinin adıyla ilişkilendirilmiştir.¹⁰⁶

Büyük ölçüde Perslerin yardımıyla iktidara gelen Abbâsî Halifesi Memûn, onları himaye etmiş ve onlara hilâfetin doğu bölgelerinin yönetimini emanet etmiştir. Bu hükümdarlar Tâhirîler ve Samânîler hanedanlarının temellerini atmışlardır. Tâhirîler Hanedanı'nın kurucusu Tâhir b. Hüseyin, 821 yılında Horasan'a vali olarak atanmış fakat 822 yılında ölmüştür. Memûn, Tâhir'in oğlu Talha'yı Horasan valisi olarak onaylamıştır. 830 yılında Horasan'a gelen Talha'nın halefi Ebü'l-Abbâs Abdullah, fiilen bağımsız bir hükümdar olmuştur.¹⁰⁷ Ayrıca Tâhirîler ailesinin diğer üyeleri hilâfetin merkezinde önemli görevlerde bulunmaktaydılar. Bağdat'ın askerî güçlerinin Tâhirîler'in elinde olması da hanedanın kudretine yardımcı olmuştur.

Samânîler, Horasan valisine bağlı Maverâünnehr'in hükümdarları olarak Tâhirîler önce iktidara çağrılmışlardır. Hanedanın atası, Belh bölgesindeki Saman köyünün kurucusu ve hükümdarı olan Samân-Hudat'ın 591 yılında Türklere kaçan Sâsânî komutanı Behrâm Çûbîn'in soyundan geldiğine inanılmaktaydı.¹⁰⁸ Samân-Hudat, Horasan Valisi Esad b. Abdullah el-Kuşeyrî'nin desteğini görmüş ve İslam'a dönmüştür. Torunları Nuh, Ahmed, Yahya ve İlyas, bölgedeki halk ayaklanmalarının bastırılmasına katılmış, daha sonra Halife Memûn'un hizmetinde bulunmuşlar ve onun beğenisini kazanmayı başarmışlardır. Bunun sonucunda Semerkant'a Nuh, Fergana'ya Ahmed, Şâş'a Yahya ve Herat'a İlyas hükümdar olarak atanmışlardır. Herat'ta Samânîler egemenlik sağlayamamışlar, ancak Maverâünnehir'de soydan gelme hükümdarlar olmuşlardır. Buhara 874 yılında Samânîler'in egemenliğine girdikten sonra, Halife Mutemid'den tüm Maverâünnehir'i yönetme hakkını sağlayan bir belge almışlardır.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Bartold, *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana [Turkestan'ın Kültür Hayatının Tarihi]*, s. 24.

¹⁰⁷ Bartold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya [Moğol İstilasında Türkistan]*, s. 266.

¹⁰⁸ A. e., s. 267.

¹⁰⁹ A. e., s. 268.

Samânîler döneminde Maverâünnahir'in kültürü ve entelektüel yaşamı, en parlak devrini yaşamıştır. Samânî Devleti 100 yılı aşkın bir süre varlığını sürdürmüştür. Güçlü bir merkezî devlet tarafından sağlanan nispeten barışçıl yaşam, şehirlerin, zanaatların, tarımın ve ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Semerkant ve Buhara, Fars edebiyatının geliştiği tanınmış kültür merkezleri haline gelmiştir. Böylece, İslami yeni Fars edebiyatının gelişimi, Perslerin anavatanı olan Fars'ta değil, Maverâünnahir ve Horasan'da başlamıştır. Samânîler döneminin en ünlü şairleri arasında Rudekî, Dakîkî ve Firdevsî yer almaktadırlar. Samânîler döneminde Tacik halkının bilimi, sanatı ve kültürü oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. İslami mimari ve İslam-Fars kültürü, Samânîler'in desteğiyle tüm Orta Asya'ya yayılmıştır. Kur'an'ın Farsçaya ilk tam tercümesinin 9. yüzyılda ortaya çıkmasından sonra nüfus kitlesel olarak İslam'ı kabul etmeye başlamış ve bu da bölgenin İslamiyet devrine nihai geçişini sağlamıştır. Bu zamanlarda Soğdlular, kendi diline sahip ayrı bir halk olarak yalnızca dağlık yerlerde ve devletin doğu bölgelerinde varlığını sürdürmüşlerdir.

Samânîler Devleti'nin hilâfetten bağımsız bir devlet olarak ayrılması, Orta Asya'nın hilâfetin diğer topraklarından kültürel olarak tecrit edilmesine yol açmamıştır. Ancak Maverâünnahir'deki kültürel birlik daha çok yüzeysel nitelikteydi.¹¹⁰ Aristokrat kökenleri ve Arap hükümetinin resmi temsilcilerinin konumları nedeniyle ne Tâhirîler ne de Samânîler, Ebu Müslim ve halk ayaklanmalarının diğer ruhani liderleri kadar ulusal özlemlerin ifadecileri olamamışlardır. Hüküm sürdükleri dönem, aydınlanmacı mutlakiyet dönemidir. Tâhirîler ve Samânîler, üst sınıfların baskısına karşı alt sınıfların savunucuları olmuşlar, ancak sosyal reformlar yapma girişiminde bulunmayarak halk arasındaki itaatsiz unsurlara karşı çıkmışlardır.¹¹¹ Üstelik bu dönemde toplumsal ve ekonomik ilişkiler ve bağlar, geniş topraklarda güçlü bir ulusal devletin kurulması için gerekli düzeye henüz ulaşmamıştır.

992-999 yıllar arasında, Samânîler Devleti, Müslüman Türk hanedanı olan Karahanlılar tarafından tekrarlanan saldırılara maruz kalmıştır. Karahanlı Devleti 10.

¹¹⁰ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 133.

¹¹¹ Bartold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya [Moğol İstilasları Çağında Türkistan]*, s. 271.

yüzyılda Yedisu Bölgesi'nde ve Doğu Türkistan'ın batısında kurulmuştur. Hanedanın kökeni hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Karahanlılar kendilerinin, efsanevi Turan kralı olan Afrasiyab'ın torunlarından geldiklerine inanmaktaydılar.¹¹² Karahanlı Devleti'nin oluşumunda Karluk, Çiğil ve Yağma başta olmak üzere Türk kabileleri bulunmaktadır. Hanedanın adı, yüce hükümdarların unvanlarında "kara" kelimesinin "baş" anlamında kullanılmasına dayanmaktadır. Karahanlı Hanedanı'nın başında Tamgaç Han (hanların hanı) unvanını taşıyan bir hükümdar bulunmaktaydı.

Emir Abu-l-Kasım Nuh b. Mansur (976-997) döneminde, Samânîler Devleti o kadar zayıftı ki dış saldırılara karşı koyamamıştır. Samânîler, önce Afganistan'ın kuzeyini ve Horasan'ı kaybetmişler, 999 yılında ise hanedanın son kalesi olan Maverâünnehir, Karahanlı ordularının yeni bir saldırısıyla kaybedilmiştir. Buhara'yı ele geçirmeyi başaran Karahanlılar, Samânî hükümdarı II. Abdülmelik'i ve ailesinin diğer üyelerini hapsedmişlerdir.

Muhtemelen Karahanlılar Maverâünnehir halkının ciddi bir direnişiyile karşılaşmamışlardır. Bartold'un belirttiği gibi, hükümetten memnun olmayan birçok dihkan, iktidarın Karahanlılar'a devredilmesine yardımcı olmuş olabilir.¹¹³ Satuk Buğra Han gibi Karahanlı hükümdarlarının dindar olması sebebiyle din adamlarının da yeni hükümeti memnuniyetle karşıladıkları anlaşılmaktadır. Tarihçiler, yerel halkın eski hanedan ile yeni hanedan arasındaki mücadeleye karşı gösterdiği tutumu hakkında çok az şey bilmektedirler. Bartold'a göre, Samânîler'in vergi baskısından en çok halk zarar gördüğü için hanedanın değişimine kayıtsız kalmıştır.

Karahanlılar dönemi, Orta Asya'da ekonominin geliştiği ve refahın arttığı bir dönemdi. 10-12. yüzyıllar arasında İpek Yolu üzerindeki ticaretin düşüş dönemi olarak kabul edilmesine rağmen Karahanlılar döneminde kültürlerarası bağlar ve uluslararası ticaret varlığını sürdürmüştür. Karahanlı Devleti'nde ticaretin en önemli yönleri, diplomatik ilişkilerini sürdürdükleri Çin ve kuzeydeki bozkır göçebeleriyle ticaretti.¹¹⁴

¹¹² B. D. Koçnev, "Karahanidsky Kaganat" [Karahanlı Hakanlığı], **Oçerki po İstorii Gosudarstvennosti Uzbekistana**, Taşkent, Şark, 2001, s. 65-66.

¹¹³ Bartold, **Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya [Moğol İstilas Çığında Türkistan]**, s. 318.

¹¹⁴ Michal Biran, "İlak-Khanids", **Encyclopædia Iranica, online edition**, (Çevrimiçi) <https://iranicaonline.org/articles/ilak-khanids>, erişim 13 Temmuz 2021.

Bu dönemde inşa edilen çok sayıda yeni sulama kanalları ve madenlere bakılırsa, tarım ve madencilik de aktif olarak gelişmiştir.

Karahanlılar şüphesiz Fars-Arap Müslüman kültürüyle asimile olmuşlar ancak aynı zamanda Türk kimliklerinin birçok yönünü de korumuşlardır. Karahanlılar Devleti'nde ilk Türk-İslam edebiyatı ortaya çıkmıştır. Karahanlı sarayı, Samânîler tarafından başlatılan; bilginleri, yazarları ve şairleri himaye etme geleneğini sürdürmüştür. Üstelik Karahanlılar birçok sayıda medrese ve bu yerlerin bakımları için vakıflar kurmuşlardır. Karahanlılar döneminde, Maveraünnehir ve Fergana bölgeleri, bölgede bulunan bol fikhî ve teolojik literatürün kanıtlağığı gibi, Hanefî hukuk ve teolojisinin merkezleri olmuştur. Karahanlılar'ın Maveraünnehir'deki dinî-edebî gelenekleri, Horasan'inkiyile yakından bağlantılıydı. Bununla birlikte Karahanlılar, siyasi sınırlarını aşan bölgesel ve nispeten bağımsız bir entelektüel kimlik yaratmışlardır. Karahanlılar dönemi, doğu Müslüman dünyasının egemenliğindeki "İran İntermezzo"suna son verilmesine yardımcı olup Türk siyasi egemenliği sürecini başlatmıştır.¹¹⁵

Karahanlı Devleti, hanedanının üyeleri olan ilekhanlar tarafından yönetilen bölgelere bölünmekteydi.¹¹⁶ Yedisu Bölgesi ve Kaşgar Doğu Karahanlıların, önce Özkent sonra Semerkant başkent olan Maveraünnehir ise Batı Karahanlıları'nın egemenliğindeydi. Zamanla bu bölgeler tecrit edilmiş ve birbirleriyle savaşmaya başlamıştır. Bu durum Semerkant'ın 1089 yılında Selçuklu Türkleri tarafından ele geçirilmesinde etken olmuştur. Karahanlılar, kendi üzerlerindeki iktidarı tanımak zorunda kalmışlardır. 1212 yılında son Karahanlı hükümdarı Uluğ Sultan Osman, Harezşah Muhammed tarafından öldürülmüştür.

Karahanlı Devleti'nin çöküşünden sonra Semerkant Harezşah Devleti'nin bir parçası olmuştur. Harezşahlar'ın başkenti, devletin 1097 yılında ortaya çıktığı andan 1220 yılına kadar Gürgenç şehri olmuştur. Devlet sonraları güneye ve doğuya doğru genişleyince tüm Maveraünnehir, Horasan ve günümüz İran'nını kapsamıştır. Harezşahlar Devleti'nin varlığının son yıllarında batıya doğru geniş çaplı bir Moğol

¹¹⁵ Biran, a. g. e., b. a.

¹¹⁶ Kadirbaev, a. g.e., b. a.

İstilâsı hız kazanmaya başlamıştır. 1221 yılında Cengiz Han'ın önderliğindeki Moğolların geniş çaplı bir istilâsı sonucunda Harezmi Devleti yıkılmıştır.

2.2 İslamiyet Dönemi Maverâünnehir Şehirleri Hayatındaki

Değişimler

Araştırmacılar, Maverâünnehir'in tarihindeki İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası dönemlerin arasındaki sınırın fethin kendisi ile değil, 8. yüzyılın ortalarında Emevîler'in devrilmesine neden olan Ebu Müslim'in hareketi ile belirlendiğini öne sürmektedirler.¹¹⁷ İktidarın Abbâsîler'e devri, Arap ve İran halklarının haklarının eşitlenmesiyle devletin sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamında önemli değişikliklere neden olmuştur. Ebu Müslim hareketinin başarısından sonra eski düzen ve inançların yenileriyle hem gizli hem de açık savaşı birkaç on yıl daha devam etmiştir. El-Mukanna'nın Araplara karşı ayaklanmasının (776-780) yatıştırılmasıyla geçiş dönemi sona ermiş ve Maverâünnehir'de refah dönemi başlamıştır.

Arapların Horasan da dahil olmak üzere Orta Doğu'nun birçok bölgesini fethettikten sonra Maverâünnehir'in fethi sırasında zaten idari yönetimde zengin bir deneyime sahip olduklarını belirtmek önemlidir. Artık arkalarında kendi parasal ve vergi sistemleri, organize ordu ve posta kurumuna sahip güçlü bir devlet vardı. Böylece Arap fatihler Sâsânî devlet sisteminin deneyimini öğrenip Maverâünnehir'e gelmişlerdir. Sâsânî Devleti'nin geleneklerinin etkileri, her şeyden önce, Maverâünnehir'in yönetiminde yaygın olarak kullanılan Horasanlı memurlar ve idareciler olmuşlardır. Bundan dolayı 8. yüzyılda Horasan'ın Maverâünnehir üzerindeki kültürel etkisi oldukça büyüktü.

İslamiyet öncesi Soğd'unda şehir, gücün merkeziydi. Bu yüzden bir şehrin fethi, civarındaki tüm bölgeyi boyun eğdirmekle eşdeğerti. Şehre yaklaşan Araplar önce şehir halkına teslim olmalarını teklif eder ve eğer şehir halkı bu teklifi kabul ederlerse bir barış anlaşması yaparlardı. Ancak şehir direniş gösteriyorsa hücum edilir ve yağmalanırdı. Şehri savunanlar ise köleleştirilir ve şehirden yüksek bir haraç alınırdı. Ne Buhara ne de Semerkant'a hücum edilmemiş ve bu şehirler

¹¹⁷ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 132.

yağmalanmamıştır.¹¹⁸ Ancak pagan tapınakları her zaman yıkılırdı, varlıkları Araplar tarafından müsadere edilirdi.

Fetihlerin ilk döneminde Araplar ele geçirdikleri toprakların siyasi ve sosyal yapısını değiştirmeyip sadece haraç toplamakla yetinmekteydiler. Neredeyse tüm idari güç yerel hükümdarların ellerinde kalmıştır. Ancak yerel aristokratların ve seçkinlerin şehrin yönetimindeki rolü önemli ölçüde azalmıştır. Dihkanlar artık sadece tebaa olmakla kalmayıp vergi ödemekle de yükümlü olmuşlardır. Bu nedenle, 8. yüzyılın 20'li yıllarında büyük ayaklanmaların başlatıcıları arasında dihanlar da yer almaktaydılar. Kuteybe ile Semerkantlılar arasında imzalanan anlaşmayla bağlantılı olarak daha önce belirtildiği gibi Araplar yerleşimcileri ve kendi garnizonunu barındırmak için fethedilmiş şehirlerdeki evleri sıklıkla müsadere etmekteydiler. Bu, şehrin toprak sahiplerini servetlerinin çoğundan mahrum etmiştir. Üstelik anıtsal yapılar da Araplar tarafından kendi ihtiyaçları için kullanılabilirdi. Semerkant'ın hükümdarı Gürek'in ikametgâhını İştihan'a taşımak zorunda kaldığına bakılırsa Semerkant'taki İhşid Sarayı'nın da Arap valisi tarafından işgal edilmiş olması muhtemeldir.¹¹⁹ Arap seçkinlerinin yönetici sınıf olarak konumunu sağlamlaştırmasını etkileyen daha da önemli bir faktör, kentsel arazi ve bina satın almalarıydı. Giderek daha fazla toprak Arapların mülkü haline geldikçe, büyük dihanların ve Arap seçkinlerinin çıkarları birleşerek onları tek bir sınıf haline getirmiştir. Bu birleşmeyi engelleyen tek şey, tüm Arapların, Emevîler'in düşüşünden önce var olan yerel nüfusa ilişkin ayrıcalıklı konumuydu.

8. yüzyıldaki bir dizi yıkıcı ayaklanmanın ardından Maveraünnehir'de ekonomik canlanma dönemi başlamıştır. Halife Memûn'un Merv'deki valiliği sırasında Orta Asya bir koloni olmaktan çıkıp yeni devletin temel dayanağı haline gelmiştir. Memûn birçok yerel feodal beyi kendisine yaklaştırmış, bölgenin fethini tamamlamıştır.¹²⁰ Yavaş yavaş, bölgede gelişmiş bir idari ve mali yapıya sahip merkezî bir devlet kurulmuştur. Bu dönemde şehirler idari merkezler haline gelmiştir. Abbâsîler'in yönetimi altında Maveraünnehir ile hilâfetin diğer bölgeleri arasında

¹¹⁸ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 151.

¹¹⁹ A. e., s. 154.

¹²⁰ A. e., s. 161.

güçlü ekonomik ve kültürel bağlar gelişmiş, bu da sanayinin ve ticaretin refahına neden olmuştur.

9. yüzyıldan itibaren Orta Asya'daki şehirler hızlıca büyümeye başlamış, ticaret ve zanaatlar aktif bir şekilde gelişmiştir. 9-12. yüzyıllar arasında Orta Asya'da yaklaşık 250 şehir vardı. Ortalama nüfus yoğunluğu hektar başına 400-500 kişi, ortalama aile büyüklüğü 6 kişiydi. Semerkant'ın nüfusu 8. yüzyılın başında 25-30 bin kişiden 9. yüzyılda 75-85 bin kişiye (varoş dahil) yükselmiştir.¹²¹ Bu hızlı büyümenin önemli bir nedeni, artık yerleşim yerlerinin güvenliğinin garantörü olan güçlü bir merkezî devletin gücünün kurulmasıydı. 9. yüzyıla kadar şehir halkı kale duvarlarının koruması altında şehristanda yaşamayı tercih etmekteydi. Ancak bu dönemde varoşların iskân edilmesi başlamış, birçok şehir, kale duvarlarının ötesine geçip yeni geniş topraklarda gelişmeye başlamıştır. Şehirlerin hızlı gelişimiyle erken Orta Çağ'daki dihkan köşklerinde gerileme başlamıştır. Bu dönemde sınıf olarak giderek zayıflayan dihkanlar, sonunda güçlerini kaybetmişler ve yönetici sınıf olarak ortadan kaybolmuşlardır. Bölgenin ekonomisinde ana itici güç artık şehirlere geçmiştir. 9. yüzyılın başlarında, Orta Asya'da, Orta Çağ boyunca varlığını sürdürecektir bir şehir türü ortaya çıkmıştır.¹²²

Arapların gelmesiyle şehrin hukuki statüsü değişmiştir. Daha önce şehir, bir emirliğin veya feodal mülkiyetin başkenti olan bağımsız bir siyasi unsurdur. Araplardan sonra artık egemen güç, vergi toplamaktan sorumlu olan valiye ait olmuştur. Valinin iktidarına yalnızca garnizonu oluşturan ve dolayısıyla kendileri de devlet yapısının bir parçası olan Müslümanlar tabiydiler.¹²³

Giderek daha fazla insanın İslamiyeti kabul etmesiyle İslami kanunlara uymayan şehirlilerin oranı azalmıştır. 9. yüzyıldan itibaren Orta Asya'daki büyük şehirlerin nüfusunun çoğu zaten Müslüman oldukları için İslami hukukun kurallarına uymaktaydılar. Şehir halkının farklı gruplarının artık yasal olarak eşit olmalarına

¹²¹ A. O. Ata-Mirzaev vd., **İstoriko-Demograficeskie Oçerki Urbanizatsii Uzbekistana [Özbekistan'da Kentleşmenin Tarihi ve Demografik Denemeleri]**, Taşkent, Universitet, 2002, s. 16.

¹²² Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, **a. g. e.**, s. 162.

¹²³ **A. e.**, s. 322.

rağmen şehir herhangi bir yasal iç teşkilatı elde etmemiştir.¹²⁴ Yerleşimleri kentsel ve kırsal olarak ayıran net bir kriter yoktu. Bir yerleşimin kentsel statüye sahip olabilmesi için tek kriter, içinde caminin bulunmasıydı. Ama hukuki açıdan şehir ve köy arasında hiçbir fark yoktu. Bu, İslami coğrafi literatürde *medine* (şehir) ve *karya* (köy) terimlerinin belirsizliğiyle açıklamaktadır. Bununla birlikte hilâfetin şehirlerinde belediye kurumlarının mevcudiyeti hakkındaki bilginin eksikliği, onların gerçekten bulunmadığını göstermez. Ekonomik ve sosyal hayatın birçok olgusu hukukta kaydedilmemiş, gelenekler (âdat) kategorisinde kalmış olabilir.¹²⁵ Bununla beraber Orta Asya'nın İslamiyet dönemi şehirlerinin idaresi hakkında bazı bilgilere sahibiz.

Şehrin yönetimi reis in elindeydi. Orta Asya'daki şehir reisleri hakkında karşımıza çıkan ilk bilgiler 10. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır.¹²⁶ Reislerin hangi işlevleri olduğu konusunda görüşler farklıdır. Belki halife karşısında şehrin çıkarlarının ifadecileri olan reisler yerel soylu ailelerden seçilmekteydiler. 11-12. yüzyıllara ait belgelerde, bu unvan Gazneliler ve Selçuklular'ın topraklarından bahsedildiği kısımlarda sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Orta Asya'da ise aslında şehirde hüküm süren bir hanedan haline gelmiş Buhara'nın reisleri hakkında bilgilerimiz mevcuttur. Karahanlı dönemi Semerkant'ındaki reisten İbnü'l-Esir tarafından bir kez bahsedilmiştir.¹²⁷ Bu reislerin ne gibi işlevlerinin olduğu ve ne kadar önemli oldukları bilinmemektedir. Maverâünnehir'deki reisler hakkındaki bilgilerin eksikliği, burada reislerin daha az yaygın olduğu veya terminolojideki bir farklılık ile açıklanabilir. Bolşakov, tarihî eserlere dayanarak reislerin bölgelerin valileri olmalarına rağmen çoğu zamanlarda saraydaki görevleri yüzünden başkenti terk edemedikleri ve kendilerine emanet edilen bölgeyi yönetemedikleri sonucuna varmıştır.¹²⁸ Bölgelerin gerçek yönetimi, valilerin temsilcileri olan naipler tarafından yapılmaktaydı. Naipler çoğunlukla yerel soylulardan kişiler idi. Genel olarak, devlet memurlarının şehirlerdeki faaliyetleri, büyük ölçüde, şehrin seçkinlerinin tavrı ve desteği ile belirlenmekteydi.

¹²⁴ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 322.

¹²⁵ A. e., s. 323.

¹²⁶ A. e., s. 324.

¹²⁷ A. e., s. 328.

¹²⁸ A. e., s. 327.

Şehir yönetiminde ikinci en önemli pozisyon, şehrin hayatı üzerindeki etkisi çok önemli olan bir kadı pozisyonuydu. Müslüman ideolojinin ve din adamlarının güçlenmesiyle birlikte kadının önemi de artmıştır. Emevîler döneminde kadı, vilayetin askerî valisi tarafından tayin edilirdi. Ancak Abbâsîler döneminde İslami hukuk teşekkül edince kadıların rolü de artmış ve 8. yüzyılın 70'li yıllarından itibaren kadılar halife tarafından tayin edilmeye başlamışlardır.¹²⁹ Taşrada kadının rolü özellikle büyüktü çünkü burada Müslüman yaşam tarzının ilkelerinin savunucusu olarak hareket eden kadı, nispeten küçük bir Müslüman topluluğunu çoklu gayrimüslimlere karşı birleştirmekle yükümlü idi. Kadı, çeşitli günlük, iş ve aile meseleleri hakkında sürekli olarak şehrin sakinleriyle uğraştığı için onlara reislerden daha çok yakındı. Davalarla uğraşmanın yanı sıra sokakların temizliğini ve güvenliğini kontrol etmekte, vakıf ve camileri yönetmekteydi.¹³⁰ Büyük şehirlerde, bir şehrin veya eyaletin üst kadısı tarafından atanan birkaç kadı olabilirdi. Böylelikle kadı, yerel yönetimin bir temsilcisi değil bir hükümet yetkilisiydi.

Muhtesibin görevi, kadı görevinden daha az önemli kabul edilmekteydi. Ancak işlevlerinin çoğu belediyeninkilerle örtüşmekteydi. Muhtesip sokaklardaki düzenden, ticaret ve inşaat işlerinden sorumluydu. Aynı zamanda, muhtesip de şehirlerdeki düzenin günlük denetimini yürüten bir devlet memuruydu.

Şehrin bayındırlığı için ayrılan bütçesi de devletin kontrolü altındaydı. Örneğin, savunma yapılarının ve surların bakımı, garnizon başkanının veya reisin yetkisinde, gereken paralar hükümdar tarafından tahsis edilmekteydi. Kamu binalarının inşası da merkezî hükümetin yetkisi altındaydı. Bu tür yapılar bazen özel kişiler tarafından sadaka veya dindarlık eylemi olarak da inşa edilmekteydi. Özellikle camiler sık sık bu şekilde kurulmaktaydı. Bir cami hükümdar tarafından kurulduğunda hükümdar genellikle özel bir kişi olarak davranarak caminin inşası veya bakımı için kendi özel parasını harcamıştır. İnşasının oldukça pahalı olduğu için büyük şehirlerde camiler genellikle hükümdar tarafından yaptırılmaktaydı. Küçük şehirlerde yerel zenginler bu tür işlerle uğraşmaktaydılar. Medreselerin inşası ise daha çok özel kişilere bağlıydı. Yazılı kaynaklar, Buhara ve Semerkant'ta hem padişahlar hem de saray

¹²⁹ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 328.

¹³⁰ A. e., s. 329.

mensupları tarafından yaptırılan çok sayıda medreseden söz etmektedir.¹³¹ Bu tür medreseler her zaman kurucularının isimlerini taşımaktadır.

Vakıflar, şehirdeki inşaat ve bayındırlık için başka önemli bir para kaynağıydı. Böylece Semerkant'taki Ra'sü't-Tâk Mahallesi'nde bulunan çarşının dükkânlarından elde edilen gelir, şehristana su sağlayan su kemerinin bakımına ayrılmıştır. Ayrıca Semerkant'ın sokaklarında, şehrin zengin sakinlerinin dinî hayırseverliğinin bir sonucu olarak içme suyu olan büyük kil kapların bulunduğu birçok yer vardı.

Şehirlerin bağımsız bir bütçesinin ve belediye organlarının yokluğu, şehrin gelişimini, içinde bir feodal hükümdarın veya valinin ikametgahının varlığına bağlı hale getirmiştir. Böylece, mevcut tüm bilgiler, 10-12. yüzyıllarda Maverâünnehir'in şehirlerinde özyönetim unsurlarının bulunmadığına işaret etmektedir. Bununla birlikte şehirde hükümetin hesaba katması gereken güçler vardı. Şehir halkının desteği, memurların başarılı bir şekilde faaliyet göstermeleri için gerekli bir koşul olarak görülmekteydi. Hükümdarlar her zaman şehir halkını atadıkları memurlara yardım etmeye çağırılmışlardır.¹³²

Böylece, Orta Asya'nın Orta Çağ İslami şehri, şehrin memurları şahsında devlete tabi olan üretim, bölgesel, dinî ve diğer kendi kendini yöneten birliklerin topluluğuydu. Şehrin nüfusunun en bağımsız grubu gayrimüslimlerdi. Semerkant'ta Hıristiyan, Yahudi ve 10. yüzyıla kadar varlığını sürdüren Zerdüş ve Mâniheist toplulukları vardı. Arkeolojik veriler, bu grupların bölgesel olarak izole olduklarını göstermemektedir. Yaşam tarzlarını korumak ve dinî ayinleri yerine getirmek açısından daha güvenli olduğu için her topluluğun kendi mahallesine sahip olduğu varsayılabilir. Sayısı nispeten az olan gayrimüslimler siyasi açıdan neredeyse hiçbir rol oynamamaktaydılar.

Müslüman nüfusu dinî (Sünniler ve Şiiiler), bölgesel ve esnaf olmak üzere üç özellik temelinde bölünmekteydi.¹³³ Mahalle toplulukları, zanaatkârların ve tüccarların birlikleri, şehrin özyönetiminin bazı işlevlerini bağımsız olarak yerine

¹³¹ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 332.

¹³² A. e., s. 333.

¹³³ A. e., s. 334.

getiren topluluklardı. Yazılı kaynaklara bakılırsa, yönetimdeki rolü devlet memurlarının emirlerinin daha iyi bir şekilde yerine getirmesiyle sınırlıydı. Bununla birlikte mahalle muhtarları, mahallede selamet ve temizliği sağlamakla görevliydi. Mahalleler genellikle üretim esasına göre iskân edildiğinden, nüfusun mahalle ve esnaf gruplarına bölünmesinin büyük ölçüde çakışması mümkündür. Ancak bu tam olarak tespit edilememiştir. Bu, mahallenin oldukça geniş bir alanı kapsamaması ve bir mahallede çeşitli uzmanlık alanlarından zanaatkârların yaşadıkları birkaç mahalle veya sokak olması gerçeğiyle çelişir. Böylece Semerkant şehristanında, çömlekçi atölyeleri bölgeye dağılmıştı. Zanaatkârların nerede yaşadıkları bilinmemektedir. Araştırmacılar, bu dönemde geceleri kilitlenen ve şehrin geri kalanından ayıran kapıları olan mahallelerin ortaya çıktığını öne sürmektedir.¹³⁴ Ancak bu tür kapıların yaygınlığının kapsamı hâlâ bilinmemektedir. 8-12. yüzyıllarda şehrin sadece büyüdüğü değil, aynı zamanda izole bölümlere ayrıldığı da şüphesizdir.

¹³⁴ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 335.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMİYET DÖNEMİ SEMERKANT'ININ FİZİKİ YAPISI

3.1 İslami Dönem Semerkant'ının Topografyası

3.1.1 Kale ve Surları

8. yüzyılda Semerkant, geniş açıyla güneye doğru bakan düzensiz üçgen şeklinde bir plato üzerinde yer almaktaydı. Platonun alanı yaklaşık 210 hektardır.¹³⁵ Şehrin en eski bölümü, platonun kuzey ucunda bulunan kalesidir.

Kalenin ilk surları, öncelikle kil ile düzleştirilmiş bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Anlaşılan kil, arkeolojik çalışmalarla antik bir nehir yatağının keşfedildiği tepenin eteğinden alınmıştır.¹³⁶ Kuzeyden Siyab Nehri geçmekteydi. Kalenin inşasında tuğlalar ile pahsa ana malzeme olarak kullanılmıştır. Kalenin en eski duvar örgüsü M.Ö. 6-5. yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Bu, şehrin oluşumunun ilk aşamalarında bu yerde surların varlığına işaret etmektedir. Başlangıçta kale, 80x80 metrelik bir alana sahipti.¹³⁷

Arkeolojik araştırmalar, kalenin uzun tarihi boyunca birkaç kez onarıldığını göstermiştir. En büyük onarımlar M.Ö. 3. yüzyılda, Yunan-Makedon fatihlerle mücadelenin getirdiği yıkımdan sonra yapılmıştır. M.S. 5-6. yüzyıllarda, kalenin eski duvarlarının oldukça kötü yıkımı, binanın esaslı bir restore edilmesini gerektirmiştir. Restore sırasında, pahsa bloklarından yapılmış ve yapının temeli görevi gören yeni bir platform inşa edilmiştir. Binanın köşelerine oval kuleler yapılmıştır. 10. yüzyılda, kalenin duvarlarının yeniden harap hale geldiğinde ve doğal tepenin kenarlarının daha önceki duvar örgülerinin altında kaybolduğunda, yapının tümü tuğla işi ile güçlendirilmiştir. Yapının dayanıklılığını arttırmak için ahşap takviye kullanılmış, duvarların yüzeyleri sıvanmıştır. Muhtemelen kale duvarları ciddi bir onarım görmemiştir. Sadece 13. yüzyılın başındaki Moğol istilâsının tehdidi, şehrin tahkimatlarının en harap yerlerini güçlendirmeye zorlamıştır.¹³⁸

¹³⁵ Hmelnsky, a. g. e., s. 13.

¹³⁶ O.N. İnevatkina, "Tsitadel Afrasiaba" (Rabotı 1977-1979) [Afrasiyab Kalesi (1977-1979) Yıllar Arasındaki Çalışmaları], *İstoriya Materialnoy Kulturi Uzbekistana*, C. XVIII, 1983, s. 76.

¹³⁷ A. e., s. 89.

¹³⁸ A. e., s. 90.

Kaleden itibaren şehir giderek güneye doğru gelişmiştir. Kentsel alanın her önemli genişlemesine, yeni surların inşası eşlik etmiştir. Yerleşimin en eski suru, Afrasiyab'ı güneybatı ve kuzeybatıdan yaklaşık 1,5 km boyunca çevreleyen ilk iç surudur. Yerleşimin kuzey ve doğu sınırlarında bu surlardan herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır. Bunun nedeni, Siyab Nehri'nin derin kanyonunun şehrin sınırı olarak hizmet etmesidir.¹³⁹ Kalenin batısındaki sur büyük ölçüde tahrip olmuştur. Doğu kesiminde, birbirinden 25-30 metre uzaklıkta, öne doğru çıkıntı yapan sur kulelerinin izleri görülmektedir. Şehrin bu kısmına giriş, iki yuvarlak kule ile tahkim edilmiş ve Siyab Nehri'nin yakınlarında olan dar bir kapıdan yapılmaktaydı. İkinci kapı muhtemelen kalenin batısındaydı. Kale gibi, ilk sur da ham tuğlalarla ve pahasadan inşa edilmiştir. Surun içinde arkeologlar tarafından tespit edilen buluntuların neredeyse tamamı 4-7. yüzyıllara tarihlenmektedir. 9-10. yüzyıllara ait seramiklerle dolu duvarın içinde bulunan çöp kuyuları, ilk surun 9. yüzyıla kadar işlevini gördüğünü göstermektedir.¹⁴⁰

6. yüzyılın sonunda – 7. yüzyılın başlarında, Afrasiyab, eski varoşu da kapsayan ikinci bir surla çevrilmiştir. Bununla birlikte, bu dönemde şehir, ana kanalının yönünde güneye doğru surların ötesine yayılmıştır. Bu, yerleşimin güney kesiminde surların altından çıkarılan buluntularla kanıtlanmıştır.¹⁴¹ Yazılı kaynaklar, surların yaşının belirtilmesini mümkün kılmaktadır. Semerkant şehri, 5. yüzyıla ait Çin kroniklerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu, ilk surun inşasını 4. yüzyıla tarihlendirmemizi sağlamaktadır. Kalenin duvarı da aynı dönemde inşa edilmiştir. Şehristanın birinci ve ikinci duvarları ile kalenin duvarı aynı tarihsel aşamada inşa edilmiştir ve bu nedenle tasarım olarak birbirlerine çok benzer. Bu duvarlar, bazı yerlerinde tabanda 20 metreye ulaşan tipik olmayan bir kalınlıkla karakterize edilmektedir. Oldukça kalın olduğu için o zamanın askerî teçhizatı için neredeyse erişilemez haldeydi. Üstelik iki sıra surların varlığı şehrin daha da sağlam

¹³⁹ M. K. Paços, "K İzüçeniyu Sten Gorodişa Afrasiab" [Afrasiyab Yerleşimi'nin Surlarının İncelenmesi Üzere], *Sovetskaya Arheologiya*, C. I, 1967, s. 60.

¹⁴⁰ A. e., s. 63.

¹⁴¹ A. e., s. 71.

savunulmasını sağlamıştır. Böylece Arapların Semerkant'ın direnişini kırmaları 5 gün sürmüştür.¹⁴²

Surların ikinci sırasının orta bölümünün güneyinde üçüncü bir sur daha yapılmıştır. Bu sur, şehrin savunma sisteminde oldukça büyük rol oynamıştır. Duvarın tepenin kenarı boyunca inşa edilmiş olması nedeniyle, yüksekliğinden dış duvara kadar çevreyi görmek mümkün olmuştur. Bu duvarın doğu ucunda iki kule vardı. Kapıları muhtemelen güney ve batı taraflarındaydı. Diğer surlardan farklı olarak, kapıların izleri olan geçitlerin yakınında herhangi bir tahkimat yapısına veya hendek kalıntısına rastlanmamıştır. M. N. Fedorov'un kazıları,¹⁴³ üçüncü duvarın bir sur olmadığını, ikinci surun güneyinde sadece küçük bir alanı çevirdiğini ve güneybatıdan başlayıp güneydoğu köşelerinde biten dış hendeği bitiştirdiğini göstermektedir. Araştırmacılar, üçüncü duvarın Moğol istilâsı sırasında inşa edildiğini düşünmektedirler.¹⁴⁴

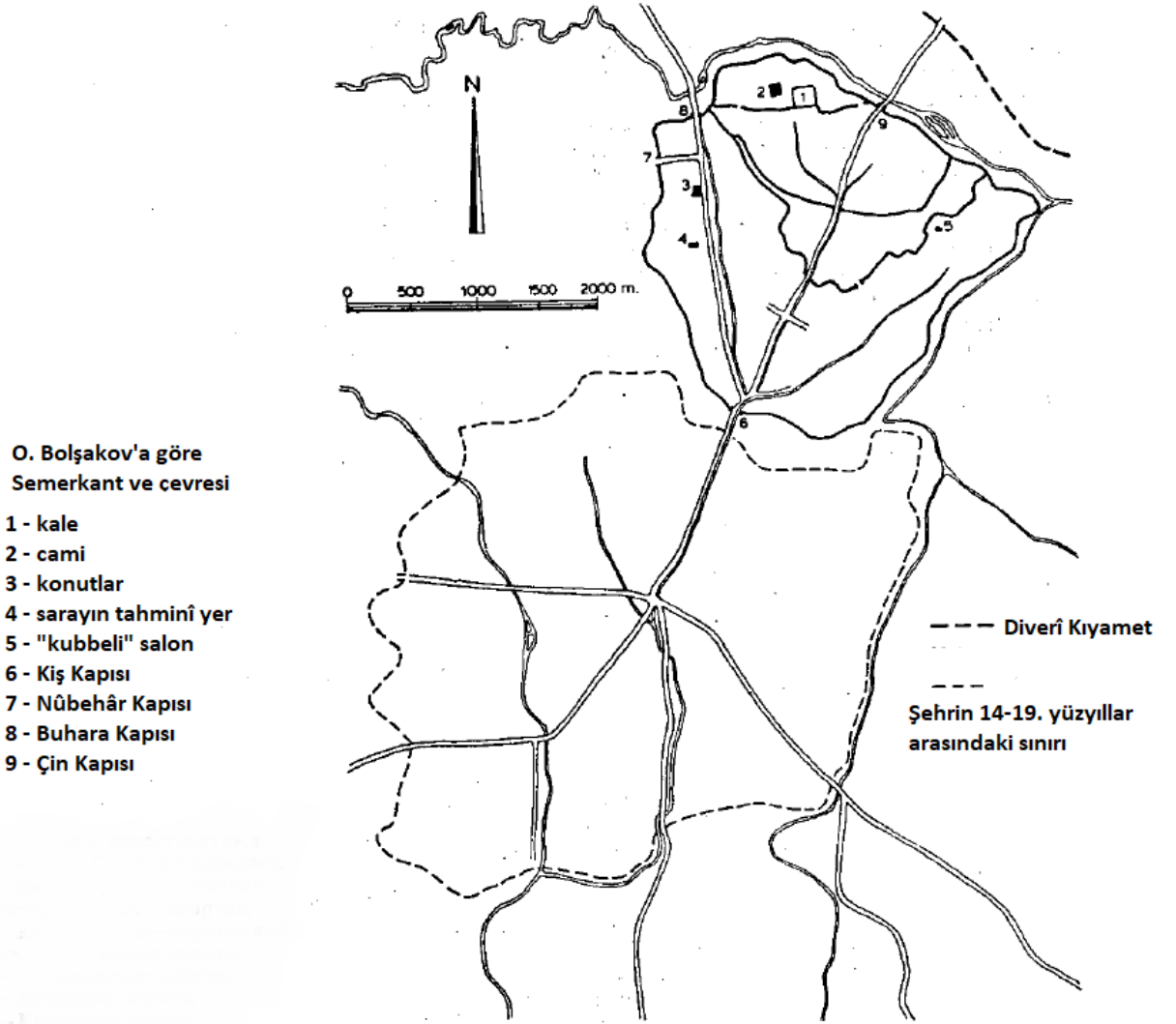
5 km uzunluğundaki dördüncü dış sur, şehristanın varlığının son dönemindeki büyüklüğünü belirlemektedir. Çok iyi korunmuş bu duvar, yükseklik ve kalınlık bakımından şehrin tüm iç surlarını aşmaktadır. Yerleşimin etrafında bir hendek oluşturan büyük bir doğal oyuk kenarı boyunca inşa edilmiştir. Hendeğin derinliği 13-15 metre idi. Duvar 14-15 metre genişliğinde ve 20-25 metre yüksekliğindeydi. Duvarın tüm çevresi boyunca hiçbir kule veya mazgal kalıntılarının bulunmaması, günümüze hiçbir kalıntısının ulaşmadığı bir korkulukla çevrili olduğunu düşündürmektedir. Yüzeyin doğal özelliklerini takip eden surun oldukça dolambaçlı olması, şehrin savunucularının düşmana kanatlardan ateş etmelerine izin vermiştir. Duvarı çevreleyen hendeğin genişliği ve derinliği şehri ulaşılmaz kılmıştır. Yazılı kaynaklar Moğol istilâsı sırasında hendeğin suyla dolu olduğunu bildirmektedir.¹⁴⁵

¹⁴² Paços, **a. g. e.**, s. 70.

¹⁴³ **A. e.**, s. 64.

¹⁴⁴ **A. e.**, s. 69.

¹⁴⁵ **A. e.**, s. 71.

Şekil 8: Semerkant'ın planı

Kaynak: S. Hmel'nitsky, *Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv. [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya'nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi]*, Riga, Continent Ltd., 1992.

Dördüncü surun ne zaman inşa edildiği konusunda bilim adamlarının kesin bir bilgisi yoktur. Arap coğrafyacıların verilerini karşılaştıran Bartold, duvarın İslamiyet öncesi dönemde inşa edildiği sonucuna varmıştır. Vyatkin ise, duvarın 8. ve 9. yüzyıllar arasında yapıldığını düşünmektedir. Terenojkin, şehristanın dış duvarının M.Ö. ortaya çıktığına inanıyordu. Masson, dış duvarın M.Ö. 4. yüzyılda var olduğunu ve onu Marakanda'nın surları ile özdeşleştirdiğini öne sürmüştür.¹⁴⁶ Ancak, Paços'un belirttiği gibi, Marakanda'nın, Orta Çağ Semerkant'ının iki katı büyüklüğünde olduğu

¹⁴⁶ Paços, a. g. e., s. 65.

için surunun Orta Çağ Semerkant'ının dördüncü suruyla özdeşleşmesi şüphelidir. Dördüncü duvarın kazılarında çok sayıda seramik buluntusunun analizine, stratigrafik kazıların sonuçlarına ve duvarın yapı malzemesinin Orta Asya'nın diğer anıtlarından gelen malzemelerle karşılaştırılmasına dayanarak Paços, duvarın M.S. 8. yüzyıl – erken 9. yüzyıl arasında inşa edildiği sonucuna varmıştır. Ayrıca arkeolojik araştırmalar, dördüncü duvarın ortaya çıkmasından sonra, kalenin duvarı ile birinci ve ikinci surlarının terk edildiğini göstermiştir. Bu dönemde söz konusu duvarların yıkımı başlamış, yerlerine yeni binalar, çöp çukurları yapılmıştır.¹⁴⁷

Moğol istilâsının arifesinde, Harezmsah Muhammed'in Semerkant'ta hükümdarlığı sırasında şehrin tüm surları onarılmış, ikinci duvarın kapıları tahkim edilmiş ve üçüncü duvar inşa edilmiştir. Kazılar sırasında, kale surlarının iç çift sırasının doğu kapılarının arkasında, kerpiç tuğladan yapılmış bitişik odalar grubuyla yuvarlak bir kulesi olan müstakil bir tahkimat yapısı bulunmuştur.¹⁴⁸ Duvarların tamir edilmesinde pahsanın yanı sıra dikdörtgen ve kare tuğlalar da kullanılmıştır.

Böylece, 8. yüzyılın başlarında, Semerkant Afrasiyab Tepesi'nin tüm yüzeyini kaplamış, hatta alçak güney ucunda sınırlarının ötesine geçmiştir. İbn Havkal, kalenin 10. yüzyılda harabe halinde olduğunu bildirmektedir:

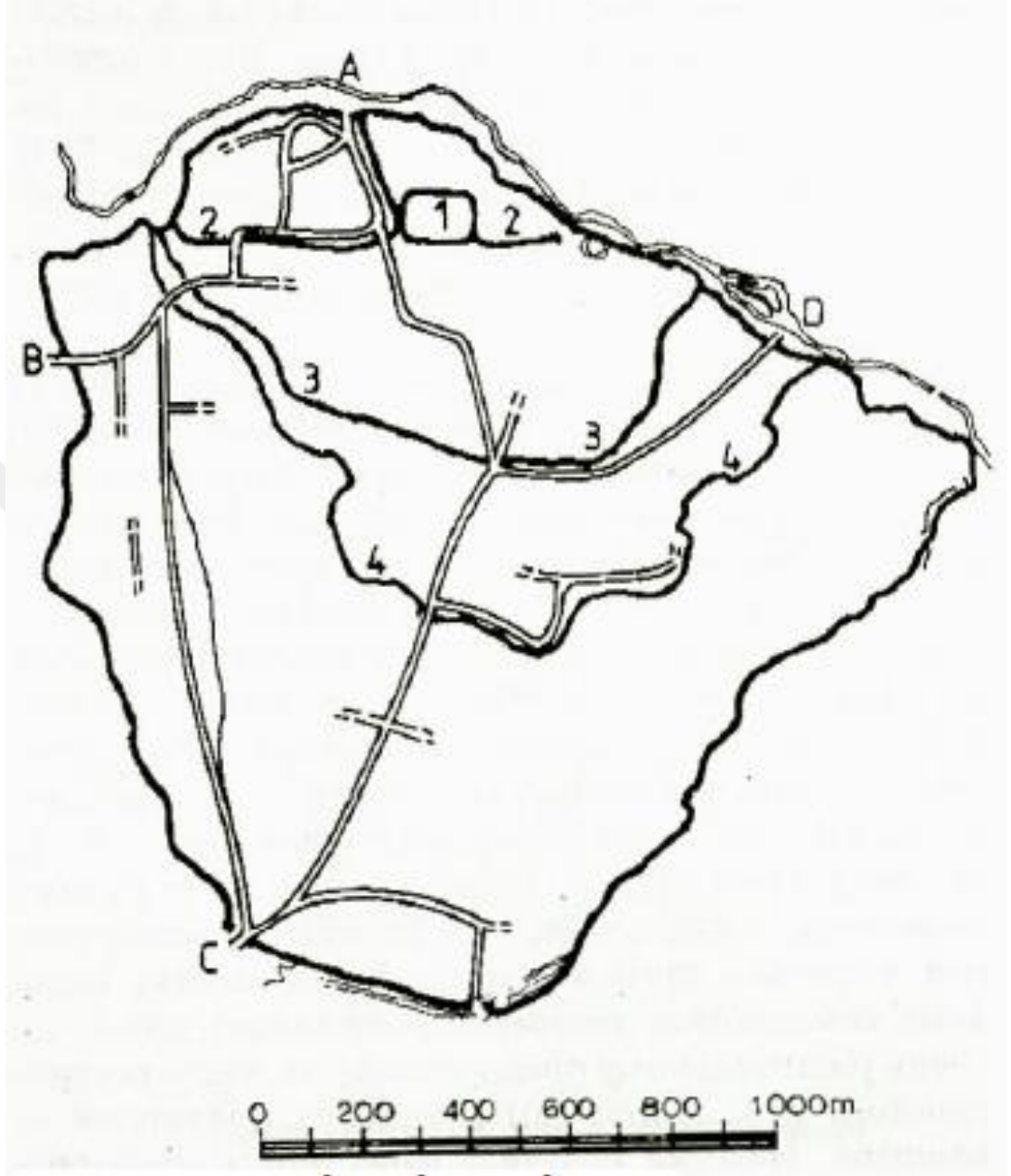
“Semerkant'ın kuhendizi, şehri ve rabaz'ı vardır. Zamanımızda hapishane kuhendizedir. Dârülimâre de (hükümet sarayı) kuhendizedeydi. Harap olmuştur. Harabesinin üzerine çıktım. İnsanın gördüğü ve haz duyduğu en güzel bir manzara karşımdaydı. Yeşil ağaçlar, parlak köşkler, saraylar, devamlı akan ırmaklar, göz kamaştırıcı bir mâmuluk.”¹⁴⁹

Arkeolojik verilere göre, kalede yaşamın yeniden canlanması, 11-12. yüzyılların sonlarına düşmektedir. Genel olarak, bu dönemde Orta Asya'nın şehirlerinde kale işlevsel önemini kaybetmiştir. Şehrin tahkimat sisteminin ana yapısından, sarayın, caminin ve hapishanenin bulunduğu eski bir kaleye dönüşmüştür.

¹⁴⁷ Paços, a. g. e., s. 69.

¹⁴⁸ R. H. Suleymanov, M. M. İshakov, Ş. S. Taşhocaev, **Drevniy Samarkand [Eski Semerkant]**, Taşkent, Fan, 1980, s. 47.

¹⁴⁹ Şeşen, a. g. e., s. 221.

Şekil 9: Semerkant'ın surları

Kaynak: S. Hmelnitsky, *Mejdu Kuşanami i Arabami: Arhitektura Sredney Azii V-VIII vv.* [Kuşanlar ve Araplar Arasında: Orta Asya'nın V-VIII Yüzyıllar Arasında Mimarisi], Berlin-Riga, CAMAJUN, 2000.

1. Kale
2. Birinci sur
3. İkinci sur
4. Üçüncü sur

3.1.2 Şehristan Kısmı

Orta Asya'nın Orta Çağ şehirlerinde şehristan, şehrin yaşamındaki rolünü kaybetmeye başlamıştır. Şehristan ya tamamen harabeye dönüşür ya da şehrin idari merkezi olarak kalmaya devam ederdi. Şehrin merkezinin yeni bir yere taşınması birkaç nedenden dolayı gerçekleşmiş olabilirdi. Bunlardan şehrin eski kısmının tamamen tahrip olması ve restore edilememesi veya eski şehrin sakinlerinin artan ihtiyaçlarını karşılamayan bir bölgede bulunmasıdır. Örneğin, Semerkant'ın şehristanının bir tepe üzerindeki konumu, savunmasını kolaylaştırmaktaydı. Diğer taraftan, şehrin büyümesini, gelişmesini ve yeterli miktarda suyun tedarik edilmesini engellemekteydi. Genelde, şehir siyasi gücün merkezi olmaya devam ederse, kalesi ve şehristanı da ayakta kalmaya devam ederdi. Böylece, Buhara ve Semerkant'ın yerel hanedanlıkların başkentleri veya valinin ikametgahları olduğu dönemlerde, şehirlerin eski bölümlerindeki yaşam yeniden canlanmaktaydı.

Araştırmacılar, Araplar öncesi Semerkant'ın büyüklüğü konusunda aynı fikirde değiller. Bartold, şehrin Afrasiyab Tepesi'nin tüm alanını kapsadığına inanıyordu. Çinli yazar Xuan Zang'ın raporlarına dayanan Masson, Araplar öncesi dönemde şehrin çevresinin 20 li (1 li 0,3-0,5 km'ye eşittir) olduğunu, yani şehrin, tepenin sınırlarının dışına çıktığını öne sürmüştür. Arkeolojik çalışmalar sırasında, 8. yüzyılda Afrasiyab'ın dış yani dördüncü surunun olmadığı ve bu nedenle tüm şehrin ikinci duvarının arkasındaki 70 hektarlık bir alanda bulunduğu fikri ortaya çıkmıştır.¹⁵⁰

Bölgenin Araplar tarafından fethinden hemen sonraki yıllar, Semerkant için gerileme yılları olmuştur. Şehir Emevîler Hilâfeti'nin egemenliğine girdikten sonra, halk bağımsızlığını yeniden kazanmaya çalışmıştır. Şehirdeki ilk büyük Araplara karşı ayaklanma 713 yılında gerçekleşmiştir. Katı bir şekilde bastırılmış bu ayaklanmanın sonucunda Semerkantlılar Arapların yerleşecekleri şehristandan çıkarılmışlardır. Şehre giriş ve çıkışları sadece özel bir geçişle gerçekleştiriliyordu. 719 yılında Soğd kralı Gürek, hilâfetin yönetimini devirmek için başka bir girişimde bulunmuştur. Bu defa Buhara, Şâş ve Fergana bölgesi de Gürek'in isyanına katılmıştır. Ancak yerel seçkinlerin bazılarını kendi taraflarına çeken Araplar, ayaklanmayı bastırmayı

¹⁵⁰ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 220.

başarmışlardır. 730 yılında alevlenmiş yeni bir ayaklanmayı bastırmak için Araplar, cizyeyi kaldırarak ve Müslümanların haklarında Arapları Arap olmayanlarla eşitleyerek isyancılara ödün vermek zorunda kalmışlardır. Böylece Arap ve Soğdlu feodal seçkinlerin yakınlaşmaları başlamıştır.¹⁵¹ Bundan sonra Semerkant, Arapların Maveraünnehir'deki ana kalesi olmuştur. Şehirdeki Arapların sayısı çok fazlaydı, garnizondaki askerlerinin sayısı 12.000 kişiye ulaşmıştır.¹⁵² Semerkant'ın yeni dirilişi 741 yılında Vali Nasr b. Seyyar'ın Soğdluların şehristana dönmelerine izin verdikten sonra başlamıştır. Daha sonra Semerkant, Ebû Müslim'in Emevîler'e karşı (747-750) ve Araplara karşı el-Mukanna'nın ayaklanmalarında (776-783) önemli bir rol oynamıştır. Semerkant'ın defalarca elden ele geçtiği ve büyük acılar çektiği onlarca yıl süren ayaklanmalar ve savaşlardan sonra, 8. yüzyılın sonunda şehirde sakin bir dönem başlamıştır.

Semerkant şehristanının tam olarak nerede bulunduğunu tespit etmek zor olmakla birlikte, topraklarının Afrasiyab Tepesi'nin topraklarına tekabül ettiği tespit edilmiştir. Arap istilâsından sonraki döneme ait Semerkant'ın ilk ayrıntılı tasviri 9. yüzyılın sonları – 10. yüzyılın başlarında İbn'ül-Fakîh tarafından yapılmıştır. Ona göre, söz konusu dönemde kaledeki yaşam hâlâ devam etmekteydi.¹⁵³ Demek ki hükümet binalarının yeri güneybatıya şehristanın üçüncü duvarının dışına taşınması daha sonra gerçekleştirilmiştir. Semerkant'ın en eksiksiz betimlemesi 10. yüzyılın coğrafyacısı İstahrî tarafından yapılmıştır.

“Sogd'un / Sugd merkezî şehri / kasaba Semerkand'dır. Sogd / Sugd vâdisinin güneyinde yüksek rakımlı bir şehirdir. Kalesi / Kal'a, iç şehri ve dış mahalli / rabd vardır. Her ikisi de bayındır / mamur halde hapisane ve Hükümet Merkezi / Dâru'l-Emâre kalededir / kal'a. İç şehrin kale duvarı / sûr ve 4 kapısı mevcuttur. Bâbu's-Sîn doğu yönünde, Bâbu

¹⁵¹ Suleymanov, İshakov, Taşhocaev, a. g. e., s. 44.

¹⁵² Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 222.

¹⁵³ Sergey Hmelnsky, *Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv. [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya'nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi]*, Riga, Continent Ltd., 1992, s. 28.

Nûbehâr batı yönünde, Bâbu Buhârâ kuzey yönünde ve Bâbu Kişşe güney yönündedir. Çarşıları / Esvâk, meskenleri / mesâkîn ve akarsuları vardır.”¹⁵⁴

İstahrî'nin verdiği tasvir büyük ölçüde İbn'ül-Fakîh'in bilgileriyle örtüşmektedir, ancak şehrin bazı kapıları farklı şekilde adlandırılmıştır. İstahrî'nin Bâbu Nûbehâr olarak adlandırdığı kapı, İbn'ül-Fakîh tarafından Demir Kapısı olarak, Bâbu Buhârâ Ustruşana Kapısı olarak, Bâbu Kişşe ise Büyük Kapı olarak anılmıştır.¹⁵⁵ Bâbu Kişşe şehrin ana kapısı olarak kullanılmaktaydı. Buradan şehristanın derine üç ana cadde, güneye doğru ise rabazın ana caddesi ayrılmaktaydı.

Böylece Arap coğrafyacıların bilgilerine göre 10. yüzyılda Semerkant, Afrasiyab'ta bulunan bir kaleye sahip bir şehristan, bir ticaret ve zanaat merkezi olan rabaz ve Diverî Kıyamet adıyla bilinen dış duvarının içindeki geniş bir kırsal alandan oluşmaktaydı. Şehrin bazı bölgelerinde uzun yıllar süren arkeolojik çalışmaların sonucunda, erken Orta Çağ Semerkant'ının topografyasını değerlendirmeyi mümkün kılan çeşitli evler ve mahalleler ortaya çıkarılmıştır. 875-892 yılları arasında Semerkant, Samânîler Devleti'nin başkenti olduğundan dolayı bir refah dönemi yaşamıştır. Bu dönemde şehristanın batı kesiminde görkemli Samânîler Sarayı inşa edilmiştir. Arkeologlar sarayın yakınlarında, zengin bir şekilde dekore edilmiş kubbeli muhteşem bir ev ortaya çıkarmışlardır. Buranın kuzeyinde, şehrin batı kısmında her iki tarafı geniş caddelerle sınırlanan yaklaşık 5000 metrekarelik büyük bir mahalle kazılmıştır.¹⁵⁶ Semerkant'ın batı mahalleleri 7. yüzyılda iskân edilmiştir.¹⁵⁷ Arap istilâsından sonra, bu mahalleler ya yer yer korunan eski binalar esas alınarak restore edilmiş ya da yeniden inşa edilmiştir. Mahalle, 9. yüzyılda tandır, taşnau denilen sıhhi temizlik yapısı ve badrablar ile bir konut kompleksi olarak ortaya çıkmıştır. 9. yüzyılın ortalarında burada havuzlu, su depolu, ocaklı ve ısı borulu birçok hamam hizmet vermekteydi. 9. yüzyılın sonlarında – 10. yüzyılın başlarında, mahalle yeniden düzenlenmiştir. Kazılar sırasında birçok küçük metal eritme fırınlarının bulunduğu bakılırsa, mahallede kuyumcu atölyeleri ve dökümhane işçileri çalışmaktaydı. 10.

¹⁵⁴ İstahrî, a. g. e., s. 266-67.

¹⁵⁵ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 225.

¹⁵⁶ Suleymanov, İshakov, Taşhocaev, a. g. e., s. 47.

¹⁵⁷ **К İсториçеской Топографії Древнего і Средневекового Самарканда [Eski ve Orta Çağ Semerkant'ın Tarihi Topografyası Üzerine]**, Ed. Yu. F. Buryakov, Taşkent, Fan, 1981, b.a.

yüzyılın ortalarına tarihlenen buluntular arasında çok sayıda tandırın bulunması, bu dönemde mahallede fırınların bulunduğunu düşündürmektedir. 10. yüzyılın sonunda – 11. yüzyılın başında fırıncıların yerini çömlekçiler almıştır.¹⁵⁸

Mahallenin biraz doğusunda, fonksiyonu tam olarak net olmayan bir yapı kompleksinin kalıntıları keşfedilmiştir. Kalıntıların büyüklüğü ve şehrin merkezî caddelerinden birinin yanında, kuzey kapısına yakın konumları, bunların kervansaray gibi anıtsal bir kamu binasının kalıntıları olduğunu düşündürmektedir.¹⁵⁹ Binanın güneyinde, kuzey kapısına doğru ilerleyen merkezî anayoluna giden iki yol vardır. Burada konut ve ticaret kompleksleri, çömlekçi ve metalürji atölyeleri ve bir hamam keşfedilmiştir.

Yerleşimin doğu kesiminde, dördüncü kale duvarının yakınında 10. yüzyıla ait müstakil bir anıtsal yapı ortaya çıkarılmıştır. Binanın odalarında çok sayıda niş ve yüksek bir sufa¹⁶⁰ bulunmuştur. Sufanın üstündeki duvar resimlerle kaplıdır. Kalıntıların zengin dekorasyonu ve arazisinde hemen hemen hiç ev eşyasının bulunmaması, binanın bir kamu kurumu olduğu sonucuna varmamızı sağlamaktadır.¹⁶¹

Semerkant'ın camisi, kale sınırlarında inşa edilmiştir. Şehrin Araplar tarafından ele geçirilmesinden hemen sonra kurulmuş ve planında Soğd tapınağı mimarisinin birçok özelliğini korumuş cami, Samânîler döneminde yeniden inşa edilmiştir.¹⁶² Cami, doğu duvarı boyunca uzanan döşeli bir sokakla kaleye bağlanmıştır.

Çok sayıda arkeolojik buluntu, şehrin Samânîler dönemindeki gelişmesinin zanaat üretiminin yükselişine dayandığını doğrulamaktadır. Şehrin doğu kesiminde büyük bir demirci atölyesi tespit edilmiştir.¹⁶³ Ayrıca Semerkant'ta camcılık ve

¹⁵⁸ Suleymanov, İshakov, Taşhocaev, **a. g. e.**, s. 47.

¹⁵⁹ **A. e.**, s. 48.

¹⁶⁰ Duvardaki taştan bir çıkıntı, bank.

¹⁶¹ **A. e.**, s. 47.

¹⁶² **A. e.**, s. 48.

¹⁶³ Suleymanov, İshakov, Taşhocaev, **a. g. e.**, s. 50.

seramik üretimi de üst düzeye ulaşmıştır.¹⁶⁴ Bu, 9-10. yüzyılların katmanlarında bulunan çok sayıda zarif cam nesne buluntusu ile doğrulanmaktadır. Ayrıca kazılar sırasında şehrin batı ve orta kesimlerinde ve 7. yüzyıla tarihlenen İhşid Sarayı'nın kalıntılarında büyük seramik atölyeleri bulunmuştur.

Bu dönemdeki şehrin betimlemesi, İsmail Samânî'nin başkenti Buhara'ya taşınmasından kısa bir süre sonra İbn Havkal tarafından yapılmıştır. Samânîler Devleti'nin başkentinin Buhara'ya taşınması, Semerkant'ta yeni bir düşüş döneminin başlangıcı olmuştur.

“Bu şehirde büyük çarşıları, büyük şehirlerde olan konaklayacak yerler, hamamlar, hanlar, evler vardır...Şehrin cuma mescidi kuhendizin aşağısındadır. Kuhendizle cami arasında yol bulunur...Kuhendizdeki dârülimâreden başka, şehrin İsfizâr denilen yerinde Sâmânoğulları için emirlik evleri vardır.”¹⁶⁵

Arkeolojik araştırmalar, 9. yüzyılın ilk yarısında Semerkant'ın şehristanının bazı bölümlerinin harabe haline geldiğini kanıtlamaktadır.¹⁶⁶ Harabe durumuna gelmesinin nedeni muhtemelen bölgede siyasi istikrarsızlığa yol açan Samânîler Hanedanı'nın düşüşüydü. 10. yüzyılın ikinci yarısında Semerkant'ın Karahanlı Devleti'nin başkenti haline gelmesiyle şehirde yeni bir refah dönemi başlamıştır. Bir önceki dönemde terk edilen alanlar yeniden inşa edilmiş, şehrin ana caddeleri döşenmiş, şehristan tekrardan şehrin en müstahkem bölgesi haline gelmiştir.¹⁶⁷ Surların onarımı ve yeni duvarların inşasına ek olarak, kalede bir dizi kamu kompleksi inşa edilmiştir.¹⁶⁸

Arkeolojik kazılar sırasında, kalenin içinde çeşitli sırlı ve sırsız terrakotta tuğla parçalarının bol olduğu anıtsal bir tören binasının kalıntıları keşfedilmiştir. Resim

¹⁶⁴ A. Pribitkova, **Stroitel'naya Kultura Sredney Azii v IX-XII vv. [9-12. Yüzyıllarda Orta Asya'da İnşaat Kültürü]**, Moskova, Stroyizdat, 1973, b.a.

¹⁶⁵ Şeşen, **a. g. e.**, s. 222.

¹⁶⁶ A. Anarbaev, **Blagoustroystvo Srednevekovogo Goroda Sredney Azii [Orta Çağ Orta Asya'nın Şehrinin Bayındırlığı]**, Taşkent, Fan, 1981, s. 60.

¹⁶⁷ **A. e.**, s. 61.

¹⁶⁸ Suleymanov, İshakov, Taşhocaev, **a. g. e.**, s. 58.

izlerine sahip sıvalar, mimari detayların parçaları, törensel odaların zeminlerinin sırlı tuğla ile döşendiği tespit edilmiştir.¹⁶⁹

Muhtemelen surların onarımı sırasında, daha önce yıkılmış olan tören binası da onarılmıştır. 12. yüzyıla ait bu tören odaları, kalenin güneydoğusunda, kale duvarı boyunca giden bir yan geçiş koridoru ile keşfedilmiştir.

Karahanlı hükümdarı Tamgaç Han İbrâhim, Afrasiyab'ın Gurcmin mahallesinde muhteşem bir saray inşa ettirmiştir. Muhammed Ufi'nin ifadesine göre bu saray görkemiyle torunlarına hanın ihtişamını ve azameti hatırlatacağı.¹⁷⁰ Bu görkemli yapı, şehrin 1212 yılında Harezmsâh Muhammed tarafından ele geçirilmesi sırasında yıkılmıştır.

Tamgaç Han İbrâhim'in saltanatı sırasında Semerkant Camisi yeniden inşa edilip bir buçuk kat genişletilmiştir. Bu dönemde cami ile kuzey sur duvarı arasındaki meydan, şehristanın ticaret ve zanaat merkezine dönüşmüştür. Caminin duvarları boyunca el sanatları atölyeleri, daha kuzeyinde ise kapalı ticaret galerisi sırası vardı. Meydan, kuzeye doğru kuzey duvarı boyunca uzanan ve şehir merkezinden kapıya giden anayolu ile birleşen yola doğru ilerlemekteydi.¹⁷¹

Caminin bir başka büyük çaplı tadilatı, Harezmsâh Muhammed'in Semerkant'ta iktidarı sırasında gerçekleştirilmiştir.¹⁷² Bu dönemde caminin batısında büyük bir mezar kompleksi oluşmaya başlamıştır. Dolaylı kanıtlar, bu kompleksin ilk temelini şehristandaki Arapların mezarlarının olduğunu göstermektedir. Kazılar sırasında Afrasiyab Tepesi'nin batı yamacındaki bazı mezar yapılarının 9-10. yüzyıllara ait olduğu tespit edilmiştir. Karahanlılar döneminde mezarlık camiye doğru genişlemiştir. Bu, caminin yakınında önemli bir dinî merkezin oluşmasıyla açıklanabilir.

Böylece, 11-13. yüzyıllar arasında şehristanın kuzey kesiminde, şehrin tahkimatlarının merkezi olan kalenin yanı sıra yoğun bir şekilde genişleyen bir cami

¹⁶⁹ Suleymanov, İshakov, Taşhocaev, a. g. e., s. 58.

¹⁷⁰ A. e., s. 66.

¹⁷¹ A. e., s. 60.

¹⁷² A. e., s. 61.

kompleksi faaliyet göstermekteydi. Caminin güney ve kuzey taraflarında, zanaat atölyeleri ve muhtemelen çarşığı içeren kapalı galeriler inşa edilmiştir. Bu dinî ve ticari kompleksin batısında mezarlık yer almaktaydı.

Şehristanın 9-10. yüzyıllarda iskân edilmesi hakkındaki bilimiz çok azdır. Rabazın sınırında yer alan şehristanın batı bölgelerinin yoğun bir şekilde iskân edildiği bilinmektedir. 11. yüzyılda ikinci duvarın güneyindeki şehristanın orta kesiminde, konut ve sanayi tesisleri, fırınlar ve çömlekçi çarklarına sahip büyük bir çömlekçi mahallesi faaliyet göstermekteydi. Ayrıca esnaf atölyeleri, yukarıda bahsedildiği gibi, şehristanın batı bölgelerinde bulunmaktaydı. Üstelik batı kesiminde Karahanlı dönemine ait geniş çaplı ve su ısıtma sistemli bir hamam bulunmuştur.¹⁷³

Şehrin güney kesiminde bulunan mezarlık, Şâh-ı Zinde olarak bilinen Kusem b. Abbas'ın gömüldüğü düşünülen yer, yeni dinî merkezin temeli olmuştur. Bunun sebebi, Hz. Peygamber'in amcasının oğlu Kusem b. Abbas'ın İslamiyet'i yaymak üzere bölgeye gelerek burada şehit olmasıdır.¹⁷⁴ 11. yüzyıla kadar Şâh-ı Zinde'nin bulunduğu alan, Semerkant şehristanının bir yerleşim bölgesiydi. Ancak şehrin sakinlerinin rabaz kısmına kademeli olarak taşınmaları sonucunda şehristan terk edilmiştir. Yaklaşık 11. yüzyılın ikinci yarısında, şehir surlarına dik doğrultuda Şâh-ı Zinde Kompleksi'nin yerinde, sırsız oyma terrakotta ve figürlü çinilerle süslenmiş Karahanlı soylularının ilk mezarları inşa edilmiştir.¹⁷⁵ Mezarlığın batısındaki topraklarda yaşam Moğol istilâsına kadar sürmüştür.

Şâh-ı Zinde bölgesinde bulunan binalarla ilgili bilgiler Tamgaç Han İbrâhim'in vakıf belgelerinde yer almaktadır. Hanın Semerkant'ta hastane kurduğuna dair ilk belge 1066 yılına aittir. Belgeden hastanenin hangi sokakta bulunduğu belli olmamakla beraber çevredeki binalar tarif edilmiştir. Bunların arasında, geliri hastanenin bakımına ayrılan bir vakıf da dahil olmak üzere birkaç han, soyluların

¹⁷³ Suleymanov, İshakov, Taşhocaev, a. g. e., s. 62-63.

¹⁷⁴ Engin Beksaç, "Şâh-ı Zinde", **TDK İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/sah-i-zinde>, erişim 02 Temmuz 2021.

¹⁷⁵ N. B. Nemtseva, "Stratigrafiya Yujnoy Okrainı Gorodişa Afrasiab" [Afrasiyab Yerleşiminin Güney Eteklerinin Stratigrafisi], **Afrasiab**, C. I, Ed. Ya. G. Gulyamov, Taşkent, Fan, 1969, s. 153-205.

konutları, Mervan hamamı, fırın ve odun tüccarlarının dükkânları vardır.¹⁷⁶ Hastane, Rivdad Caddesi'ndeki caminin bir yanına bitişikti. Rivdad Derbi yazılı kaynaklarda da geçmektedir. Muhtemelen aynı adı taşıyan sur kapısına doğru ilerlemekteydi. İşçidlerin ikametgahı olan Rivdad Köyü, şehrin güneyinde 1 fersahlık mesafede bulunmaktaydı ve Tali Barzu yerleşimi ile özdeşleştirilmiştir. Aynı yerde Diverî Kıyamet Duvarı'nın Rivdad Kapısı da bulunmaktaydı.¹⁷⁷ Yani Rivdad Caddesi, şehrin güney kesiminde olmalıydı. Böylece hastanenin oldukça yoğun biçimde yapılarla doldurulmuş bir bölgede yer aldığı görülmektedir.

Hanefî medresesinin kuruluşuna ilişkin ikinci belgenin tarihi yoktur. Medresenin camisi, şeriat çalışma odaları, Kur'an okumak için bir kütüphane, Kur'an okuyanlar için odalar, edebiyat öğretmek için odalar, avlular ve bir bahçe vardı. Semerkant'ın medinesi içinde, Yeni Kapı" (Demir Kapısı) olarak adlandırılan bölgede, yani Afrasiyab'ın batı kesiminde bulunmaktaydı.¹⁷⁸ Medresenin bitişiğinde Tarhan Bey'in kızı Hatun al-Malik'in sahası, medrese öğrencilerinin vakıf-evi, Ahmed al-Mukassas'ın evi, Abu-l-Kasım İbn al-Ata'nın evi, Hatun al-Malik'in hanı, Havli al-Hailtaşi'nin evi, emir Nizam ad-Dauli'nin hankâhı ve Hatun al-Malik'in evi bulunmaktaydı.¹⁷⁹ Medresenin bakımı için birkaç vakıf ayrılmıştır.¹⁸⁰ Yukarıda verilmiş binaların listesi, konut, ticaret ve kamu binalarının birbirine bitişik bir şekilde inşa edildiğine işaret etmektedir. Araştırmacılar, bunun 10-11. yüzyıllarda Orta Asya'nın şehirlerinde mahallelerin profesyonel bir temelde iskân edildiği gerçeğinin çürütülmesi olarak görmektedirler.¹⁸¹

12. yüzyılda, Kusem b. Abbas'ın kompleksi, kendi türbesini ve Tamgaç Buğra Han medresesini içermekteydi. İleride anıt kompleksi, Orta Çağ'ın sonlarına kadar gelişmeye ve yeni binaları edinmeye devam etmiştir. Ayrıca şehrin güneybatı

¹⁷⁶ O. G. Bolşakov, "Dva Vakfa İbrahima Tamgaç-hana v Samarkande" [Tamgaç Han İbrâhim'in Semerkant'taki İki Vakfıyesi], *Stranı i Narodı Vostoka* C. X, 1971, s. 171-72.

¹⁷⁷ Ş. Kamoliddin, "Kitab Al-Ansab" Abu Sa'da 'Abd Al-Karima İbn Muhammada As-Sam'ani Kak İstoçnik po İstorii i İstorii Kulturu Sredney Azii [Orta Asya'nın Kültür Tarihi ve Tarihi Üzerine bir Kaynak Olarak'Abd Al-Kerim İbn Muhammad As-Sam'ani'nin "Kitab al-Ansab"], Taşkent, Fan, 1993, s. 108.

¹⁷⁸ O. G. Bolşakov, *a. g. e.*, s. 172.

¹⁷⁹ İbrahim Çeşmeli, "Semerkand Şehrinin Antik dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi", *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı*, C. XV, s. 63.

¹⁸⁰ O. G. Bolşakov, *a. g. e.*, s. 172-73.

¹⁸¹ *A. e.*, s. 175.

kesiminde, Kiş Kapısı'nın yakınlarındaki alan, yapılarla doldurulmuştur.¹⁸² Muhtemelen bu yapılar fakirlerin konutları olarak hizmet vermekteydi. 11. yüzyılın ikinci yarısında, Afrasiyab'ın güneyindeki bu yapıların bulunduğu mahallelerin doğusunda yeni çanak çömlek atölyeleri kurulmuştur. 12-13. yüzyıllar arasında anayolun her iki tarafındaki alan terk edildikten sonra sadece mahallenin güneyinde bulunan binalarda ve büyük çömlek atölyelerinde yaşam devam etmekteydi. Giderek genişleyen mezarlık Moğollardan sonra batı yolunun her iki yanındaki tepeleri de kapsamıştır.

İslamiyet döneminde güney rabazın şehrin ticaret hayatının merkezi haline gelmesine rağmen, arkeolojik araştırmalar Afrasiyab'ın şehristanında da yerel malların satışına yönelik birkaç küçük çarşının varlığını ortaya çıkarmıştır.¹⁸³ Bunlardan biri caminin kuzey tarafında bulunmaktaydı. Karahanlılar devrinde, caminin kuzey cepheleri boyunca, metalürji zanaatkârlarının dükkânları, biraz kuzeyinde bir pazar meydanı ve kapalı bir ticari galeri vardı. İkinci pazar meydanı caminin güneyindeydi. Üçüncü çarşı yerleşimin kuzeybatı kesiminde, dördüncüsü ise şehrin merkezinde, çömlekçiler mahallesinin güneyinde yer almaktaydı.

Böylece, 12. yüzyılın başlarında Afrasiyab, hapishane ve devlet binalarının bulunduğu bir kale ile seyrek nüfuslu bir şehir haline gelmiştir. Kalenin yanında hâlâ büyük bir cami vardı. Şehristanda boş arazilerin yanı sıra tenhalaşmış yerleşim bölgeleri var olmaya devam etmekteydi. Şehristanın terk edilmesinin nedenlerinden biri su temini sorunudur. 9-11. yüzyıllarda sokakların seviyesinin önemli ölçüde artması nedeniyle, suyun tepeye teslimi oldukça zor olmuştur. Şehrin güney varoş sakinlerine daha fazla kolaylık sağlanırken nüfus rabaz kısmına taşınmıştır.

Bu yarı terkedilmiş şehir, 11-12. yüzyıllarda burada aktif bir faaliyet başlatan her türlü zanaatkâr için ideal bir yer olmuştur. Büyük seramik atölyeleri sadece şehrin merkezinde değil, şehristanın batı ve güneybatı kesimlerinde de bulunmaktaydı. Burada hem yerel ticarete hem de ihracata yönelik çok sayıda sırlı seramik üretilmekteydi. Ayrıca kazılar sırasında şehristanda metal işçileri ve kuyumcuların

¹⁸² Buryakov, **a. g. e.**, b. a.

¹⁸³ Anarbaev, **a. g. e.**, s. 72.

atölyelerinin kalıntıları bulunmuştur. Eski şehrin genel ıssızlığına rağmen, bazı bölgelerde müstakil anıtsal binaların inşası devam etmiştir. Örneğin, şehir merkezindeki seramik atölyelerinin kuzeydoğusunda, zengin kaymaktaşı işlemeli bir konak ortaya çıkarılmıştır.¹⁸⁴

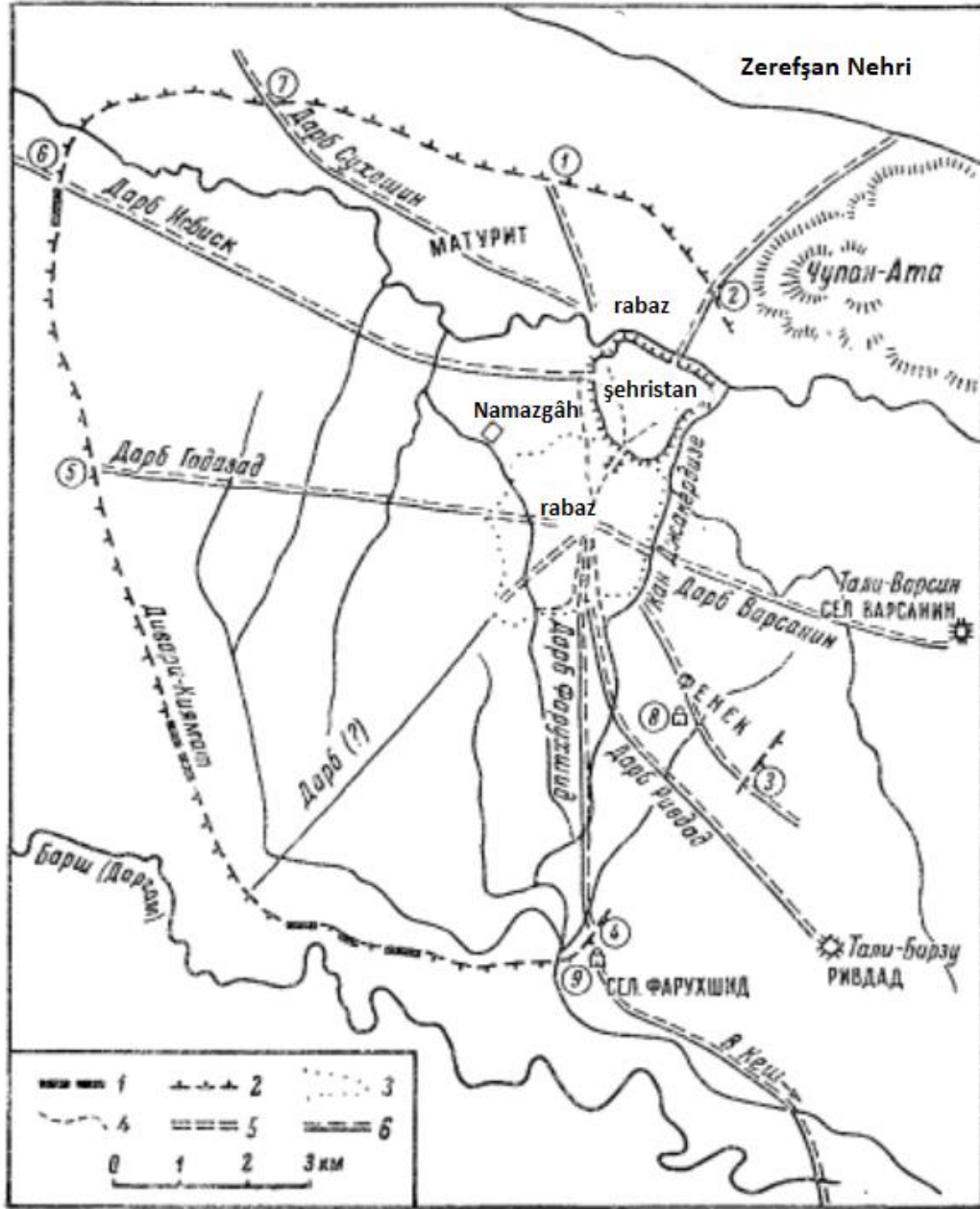
13. yüzyılın başlarında şehir Harezmsah Muhammed'in eline geçmiştir. Yeni hükümdar, eski şehri yeniden inşa etmeyi ve içinde yeni bir refah dönemi başlatmayı amaçlamıştır. Kalede bir saray inşa edilmesini emretmiş, şehrin ana camisini restore etmiş, şehristanda bayındırlık çalışmalarına başlamıştır.¹⁸⁵

Bartold, Moğollar istilâsı arifesinde Afrasiyab'ta sadece bir kalenin var olduğuna inanıyordu. Ancak, Semerkant'ın Moğollar tarafından ele geçirilmesi hakkındaki bilgilerimiz, bu fikri sorgulamaktadır. Afrasiyab sadece bir kale olsaydı, sakinlerinin Moğolları beklerken şehristanın üçüncü duvarının onarmalarının bir anlamı olmazdı. Bolşakov'a göre, o dönemki Afrasiyab'ın iskân edildiği alanı 10-11. yüzyıllardakinden daha az olsa da hâlâ önemli bir nüfusa sahipti.¹⁸⁶ 1220 yılında Moğollar tarafından ele geçirilmesinden sonra şehir harap olmuş, şehristan harabe haline gelmiştir. En önemlisi, su kemerinin yıkılması Afrasiyab'ı sulamadan mahrum etmiş ve eski şehir sakinleri tarafından sonsuza kadar terk edilmiştir.

¹⁸⁴ Suleymanov, İshakov, Taşhocaev, **a. g. e.**, s. 69.

¹⁸⁵ **A. e.**, s. 70.

¹⁸⁶ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, **a. g. e.**, s. 232.

Şekil 10: 9-12. yüzyıllar arasında Semerkant

Kaynak: O. G. Bolşakov, A. M. Belenitsky, İ. B. Bentoviç, **Srednekovıy Gorod Sredney Azii [Orta Asya'nın Orta Çağ Şehri]**, Ed. V. Masson, Leningrad, Nauka, 1973.

1. Diverî Kıyamet	6. Yollar	5. Bâbu Gadâved
2. Diverî Kıyamet'in tahminî yönü	Dairelerdeki numaralar:	6. Bâbu İsbek
3. 14-19. yüzyıllardaki Diverî Kıyamet	1. Bâbu Afşîne	7. Bâbu Sûhaşîn
4. Sulama kanallarının tahminî yönü	2. Bâbu Kûhek	8. Abdi Darun Türbesi
5. Sokaklar	3. Bâbu Versenîn	9. Abdi Birun Türbesi
	4. Bâbu Ferhaşîz	

3.1.3 Rabaz Kısmı

Orta Çağ'ın başlarında, şehir pazarları genellikle şehir kapılarında, şehristanın içinde veya sınırlarının dışında bulunmaktaydı. İslamiyet öncesi dönemde, Semerkant'ın pazarları şehrin kuzey kesiminde ve Bartold'a göre zaten şehrin bir parçası olan Kiş Kapısı yakınındaki zanaat varoşunda yoğunlaşmıştır. 9. yüzyılda, Afrasiyab Tepesi'nin güneyinde, şehrin yeni bir ticaret ve zanaat merkezi olan rabaz kısmı gelişmiştir. Semerkant'ın pazarlarının taşındığı rabaz, şehristanın iki katından daha büyüktü. Rabazın nüfusunun büyüklüğüne gelince, Bartold, Masson ve Yakubovsky, yazılı kaynaklarla yaptıkları çalışmalarına dayanarak, 10. yüzyılda Semerkant'ın en kalabalık bölümünün şehristan değil, onun güneyinde, bugünkü şehrin sınırları içinde yer alan bir mahalle olduğunu düşünüyorlardı.¹⁸⁷

Rabaz kuzey yönünde önemsiz bir derecede gelişirken, doğu yönündeki eski zamanlardan beri iskân edildiği bölgelerde kısmi bir azalma bile olmuştur. Rabazın topraklarındaki M.Ö. 3-1. yüzyıllara ait en eski katmanlar Timur'un Semerkant'ının Registanı'nın bölgesinde bulunmuştur. Bu buluntular, Afrasiyab topraklarına su sağlayan kanalın işleyişi ile ilişkiliydi. En çok sayıda arkeolojik buluntu, 8-13. yüzyıllar arası rabazın en parlak dönemine aittir.¹⁸⁸ Şehrin Araplar tarafından ele geçirilmesi ve sakinlerinin şehristandan rabaza tehcir edilmeleri, rabazın gelişimine katkıda bulunmuştur. Samânîler döneminde şehrin ekonomik refahı, rabazın o dönemin Maveratünnehr'in en büyük ticaret ve zanaat merkezlerinden birine dönüşmesine neden olmuştur.

Şehrin ekonomik yaşamının merkezi, rabazın ana bölgesi olan Ra'sü't-Tâk (kemerin başı) Mahallesi olmuştur. Mahallenin adı muhtemelen burada bulunan ve tak olarak bilinen pazar yapılarından kaynaklanmıştır. Tak – duvarlarında kemerli açıklıkları olan yapılar için kullanılan çok eski bir mimari terimdir.¹⁸⁹ Eski zamanlarda, burada bitişiğindeki alışveriş caddeleriyle tek bir kompleks oluşturan Kiş

¹⁸⁷ Nemtseva, a. g. e., b. a.

¹⁸⁸ E. Yu. Buryakova, "K Stratigrafii Samarkandskogo Rabada" [Semerkant'ın Rabadının Stratigrafisi], **Tezisi Dokladov Sessii, Posvyaşennoy İtogam Polevih i Arheologičeskih İssledovaniy 1972 Goda v SSSR**, Taşkent, 1973, b. a.

¹⁸⁹ Smirnova, a. g. e., s. 128.

Kapısı'nın yakınındaki kubbeli bir ticaret binasının yer alması mümkündür. 9. yüzyılda burası şehrin en hareketli yeri idi. İstahrî Semerkant'ın rabazını şöyle betimlemiştir:

“Bu nehir, çarşının / sük ortasında, Ra'sü't-Tâk denilen yerdeki Câhilî nehridir. Bahse konu olan yer, Semerkand'ın en bayındır / mamur yeridir. Nehrin iki yakasında, nehir kumlarının üzerine yapılmış bahçeler vardır. Ayrıca burada Mecûsîlerden kalma korunaklı yerler mevcuttur. Buralar yazları ve kışları onları korur...Semerkand'ın dış mahallin / rabd etrafını çeviren kale duvarının / sür alanı 2 fersahtır. Dış mahalden / rabd başka içme sularını, bütün çarşılarını / esvâk Ra'sü't-Tâk'ı kuşatır. Ardından çarşılar / esvâk, sokaklar ve mahaller başlar. Bahsettiğimiz bu geniş alanda kasırlar ve bağ-bahçeler bulunur. Buralarda sokaklar ve evler yoktur. Alanda az miktarda akarsu bulunur. Bu azlık evlerden ve bağ-bahçelerden dolayıdır. Eğer kalenin / kal'a en yükseğine tırmanırsan, manzaraya doyamazsın ve bağ-bahçelerden, ağaçlardan, çarşılarından / pazarlar ve dış mahaldeki / rabd ticarettten ve bolluktan başka bir şey göremezsin. Burası Mâverâünnehir'in limanı ve tüccarların toplanma yeridir.”¹⁹⁰

Kazılar sırasında bugünkü Semerkant Registanı'nın topraklarında eski bir sulama kanalı keşfedilmiştir. Arkeolojik araştırmalar, kanalın gelecekteki Registan'ın topraklarını güneydoğudan kuzeybatıya doğru geçtiğini tespit etmiştir. Kanal çok uzun süredir faaliyet göstermekteydi. Başlangıçta, kıyılarındaki yaşam çok aktif değildi, ancak 8-9. yüzyıllardan itibaren şehrin güney varoşunun hızlı gelişiminin başlamasıyla alakalı olarak 11-12. yüzyıllarda, kanalın kıyılarında çok sayıda bina inşa edilmiş, pişmiş tuğladan yapılmış anıtsal konut kompleksleri kurulmuştur.¹⁹¹ Burada çok sayıda seramik kalıntıları bulunmuştur ki bu da yakınlarda bir çömlekçiler mahallesinin olmuş olabileceğini akla getirmektedir. Başka bir çömlekçiler mahallesi Registan'ın doğusunda bulunmakta ve 20. yüzyılın başına kadar işletilmekteydi.¹⁹² Kanal, bitişik alanlara su sağlayan daha küçük hendeklerin ağı ile bağlıydı. 13. yüzyılda Moğol istilâsı sırasında kanal tamamen yıkılmıştır. Yatağın konut binaları ve 14. yüzyıldan kalma bir cadde ile kapatılması kanalın restore edilmediğini göstermektedir.¹⁹³

¹⁹⁰ İstahrî, **a. g. e.**, s. 267-68.

¹⁹¹ Yu. F. Buryakov, “İzuçenie Samarkandskogo Registana” [Semerkant'ın Registanı'nın İncelenmesi], **Srednevekovie Goroda Sredney Azii i Kazahstana**, Frunze, 1970, b. a.

¹⁹² Suleymanov, İshakov, Taşhocaev, **a. g. e.**, s. 64.

¹⁹³ Buryakov, **a. g. e.**, b. a.

Semerkant'ın en büyük çarşısı Kiş Kapısı'nın güneyindeydi. Kiş Kapısı'nın etrafındaki bölge, Farsçada Darvaza-i Kiss adı verilen güzel bir mahalleydi.¹⁹⁴ Cu-i Arziz su kemeri şehre Kiş Kapısı'ndan girmekteydi. Mahallenin merkezinde kubbeli tonozlu bir çarsu vardı.¹⁹⁵ Çarsu veya çaharsu, İran ve Orta Asya'da yaygın olan bir tür kapalı pazar için kullanılan eski bir mimari terimdir.¹⁹⁶ Bu tür ticari yapılar genellikle şehrin ana caddelerinin kavşağında inşa edilirdi. En-Nesefî *Al-Qand fi Zikr 'Ulama'e Samarqand* eserinde Semerkant'ta bulunan yedi ribatın adından bahsetmektedir. Bunlardan biri, Samânî'ye göre Şeyh el-Semerkandî tarafından yaptırılan al-Murabba'a Ribatı'dır.¹⁹⁷ Aynı zamanda Çahar Su Ribatı, biraz önce bahsedilmiş bir hastane inşasına ilişkin vakıf belgesinde geçmektedir. Büyük ihtimalle al-Murabba'a Ribatı Kiş Kapısı'nın yakınında bulunmaktaydı. Bu, 9. yüzyılın 60'larında ribatı inşa eden şeyhe ait olan nisbe el-Babkissî tarafından belirtilmektedir.¹⁹⁸ Araştırmacılar, isimleri aynı anlama sahip olduğu için ("kare" veya "dört kenarlı") Çahar Su Ribatı'nı al-Murabba'a Ribatı ile özdeşleştirmektedirler. Ayrıca Bartold, Registan civarında Bâb-i Çaharsuk adında bir kapı olduğunu öne sürmüştür. 16. yüzyılda bu adı taşıyan kapı, şehrin batı duvarında, kalenin güneyindeydi. Yukarıdakilere dayanarak, 9-10. yüzyıllarda al-Murabba'a veya Çahar Su Ribatı'nın 18. yüzyılda Registan Meydanı'nda yapılmış ve günümüze ulaşmış Çarsu alışveriş merkezinin bulunduğu yerde inşa edildiği sonucuna varabiliriz. Semerkant'a dünyanın farklı yerlerinden gelen şeyhlerin burada hadisleri rivayet ettiklerine göre ribat oldukça hareketli bir yerdeydi. Şeyhlerin birçoğu kendileri tüccar ve zanaatkârdı. Bugünkü Çarsu adıyla bilinen anıtın yer aldığı alanda 7,5 metre derinlikte yapılan kazılarda, yapının alt katmanları ile 11-12. yüzyıllara ait bir mimari yapının kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bu, Semerkant'ın ana pazarı olan Çahar Su'nun Orta Çağ'da burada bulunduğu kanıtıdır.

Çarşıdan çıkan sokaklar boyunca ve çarşının küçük sokaklarında çok sayıda ticaret ve zanaat binası vardı. Semerkant'ın rabazı muhtemelen birkaç ihtisas pazara bölünmekteydi. Yazılı kaynaklar sarraflardan, sütçülerin ve fırıncıların

¹⁹⁴ Kamoliddin, a. g. e., s. 87.

¹⁹⁵ Anarbaev, a. g. e., s. 72.

¹⁹⁶ Smirnova, a. g. e., s. 128.

¹⁹⁷ Kamoliddin, a. g. e., s. 96.

¹⁹⁸ A. e., 90.

dükkânlarından, oduncuların çarşısından, kuyumcuların ve çömlekçilerin mahallelerinden ve çok sayıda kervansaraydan söz etmektedir.¹⁹⁹ Genellikle pazarın tam merkezinde tekstil ticareti yoğunlaşmaktaydı. Tamgaç Han İbrâhim'in sadece bir vakıf belgesinde on kervansaray ve çok sayıda dükkân sıralanmıştır.²⁰⁰ Belgede bahsedilmiş kervansarayların sınırlarına bakılırsa, bazılarının dört bir yanı dükkânlarla çevrili olduğu açıktır.

Çarşıların bayındırlığına büyük önem verilmekteydi. Bu, taş döşeli pazar meydanlarının ve çeşitli mallarla tüccarları barındıran tim denilen kapalı pazarların kalıntıları tarafından kanıtlanmıştır. 10. yüzyılda pazarlar ihtisas olmuş, iki tür tim ortaya çıkmıştır. Birinci tür, toptan ticaretin yapıldığı hanları ve depoları bulunan ticari binalardır. İkinci tür ise perakende için kapalı ticari sıralarıdır. Orta Çağ coğrafyacılarına göre ticaret binaları güzel bir şekilde dekore edilmekteydi. El-Mukaddesi, İran'daki timleri tasvir ederken "dükkânlar galerilerde toplanmış ... duvarlar kireçlenmiş ve boyanmış, çarşı döşenmiş ve çatıyla kaplanmıştır" diye yazmaktadır.²⁰¹ Büyük olasılıkla Semerkant'ın rabazında yer alan timler de aynı derecede düzenli tutulmaktaydı. Çarşıların hijyenik durumu da üst düzeydeydi. İstahrî ve el-Mukaddesi, Maverâünnehr'in şehirlerindeki pazarların oldukça temiz tutulduğunu belirtmektedir. Çarşıların temiz ve tertipli tutulmasının kontrolü muhtesibin elindeydi. Bu sayede 11-13. yüzyıllarda çarşılar, İslamiyet öncesi çarşılara göre daha mâmur hale gelmiştir.

9-12. yüzyıllarda, Antçapar ve Siabça kanalları boyunca uzanan Afrasiyab'ın batısındaki alanlar aktif bir şekilde iskân edilmekteydi.²⁰² Burada yürütülmüş arkeolojik kazılar sırasında çömlekçiliğin izlerini tespit edilmiştir. Batıda, *Kandiyya'ya* göre Semerkantlılar için bayramlık bir dua yeri olan eski varoştaki Namazgâh Camisi'nin topraklarına kadar kültürel katmanlar bulunmuştur.²⁰³ Namazgâh'ın eski bir Budist tapınağının yerinde inşa edildiği düşünülmektedir.

¹⁹⁹ Suleymanov, İshakov, Taşhocaev, a. g. e., s. 63.

²⁰⁰ Bolşakov, a. g. e., b. a.

²⁰¹ Anarbaev, a. g. e., s. 73.

²⁰² Buryakova, a. g. e., b. a.

²⁰³ Ş. Kamoliddin, *Noviy İstoçnik po İstoriçeskoj Geografii Sredney Azii [Orta Asya'nın Tarihi Coğrafyasına Dair Yeni Bir Kaynak]*, Lap Lambert Academic Publishing, 2014, s. 35-36.

Muhtemelen şehrin batı kapısı olan Bâbu Nûbehâr'ın adı bu tapınaktan, yani *vihara* kelimesinden kaynaklanmıştır. Bazı rivayetlere göre kalenin batısında yer alan Semerkant'ın ilk camisi de bir pagan tapınağının yerine inşa edilmiştir. Yani, Afrasiyab'ın batı veya kuzeybatı kesiminde bir Budist veya Mâni kült merkezi vardı. As-Samânî ve en-Neseffî'nin anıldıkları Uştabdiza Mahallesi de Afrasiyab'ın batı kesiminde veya ona bitişik varoş bölgesinde yer alıyordu. *Al-aştab*, stupa anlamına gelen Sanskritçe *uṣṭab* kelimesinin bozuk Arapça versiyonudur. İslamiyet öncesi dönemlerde bu mahallede bir Budist tapınağının bulunması mümkündür. Büyük olasılıkla, Uştabdiza Mahallesi Namazgâh'ın yakınında bulunmaktaydı.

Karahanlılar döneminde, Semerkant'ın rabazı büyük ölçüde genişlemiştir. Şehir modern Semerkant'ın eski şehir topraklarında, yani merkezinde devasa Semerkant Soğd'u Çarşısı bulunan o günkü dış kısmında gelişmeye devam etmiştir.

3.1.4 Sokakları

9. yüzyılda, kentsel gelişmenin şehristanın çok ötesine yayıldığında, şehrin topografyası ve sokak ağı daha karmaşık hale gelmiştir. Bu döneme ait sokaklar, günümüze ulaşamadığı için ancak tahminen değerlendirilebilir. Sokaklar muhtemelen dar ve kıvrımlıydı.²⁰⁴ Şehir 5.000-10.000 metrekarelik alanlara sahip büyük mahallelere bölünmekteydi. Genellikle mahallenin her iki tarafında, şehrin kapılarına giden ana yollara bakan geniş caddeler vardı.²⁰⁵ Daha küçük sokaklar ve çıkmaz sokaklar büyük sokaklardan ayrılmaktaydı. Yazılı kaynaklar, şehrin sokaklarının ağırlıklı olarak taş döşemeye sahip olduğunu bildirmektedir.

Afrasiyab yerleşiminde izlenen hemen hemen tüm sokakların doğrusal bir yönü yoktur, bazı yerlerinde keskin dönüşler veya küçük kıvrımlar vardır. Bu, tarihsel olarak gelişmiş topografyadan kaynaklanmaktadır.²⁰⁶ Şehrin sokak ağının oluşumunda surların yönü, anıtsal yapıların konumu, sulama sistemi ve bölgenin doğal yüzeyinin büyük etkisi olmuştur. Afrasiyab'ın ana caddeleri, yerleşimin en eski sulama kanallarından geçmekteydi. Rabaz bölgesinde de durum aynıdır. Rabazın dört ana

²⁰⁴ Lavrov, a. g. e., s. 72.

²⁰⁵ Suleymanov, İshakov, Taşhocaev, a. g. e., s. 48.

²⁰⁶ Anarbaev, a. g. e., s. 68.

kanalı Cekerdiza, Muzahin, İskendergam ve Asengim/Sangresan bölgenin topografyasını büyük ölçüde etkilemiş ve ana caddelerinin yönlerini belirlemiştir.²⁰⁷

Bilim adamları, 10. yüzyılın coğrafyacılarının eserlerinde kullanılan derp kelimesinin anlamı hakkında uzun bir süre kesin bir sonuca varamamaktaydılar. Derp, "cadde" veya "kapı" anlamında kullanılmış olabilir. Örneğin İbn Havkal, Buhara'nın rabazını anlatırken şöyle yazar:

“Rabazın içindeki çarşılarda derpler vardır. Bunlardan biri Demirkapı, sonra Kantarat Hassân Kapısı, sonra Mâah Mescidi yanındaki iki kapı takip eder.”²⁰⁸

Bu durumda derp kelimesinin "kapı" anlamında kullanıldığı açıktır. Ancak, İstahrî ve el-Mukaddesi'nin Semerkant ve Buhara'nın tasvirlerinin karşılaştırmasına dayanarak bilim insanları, rabazın büyük ana caddelerine çoğu durumda derp denildiği sonucuna varmışlardır.²⁰⁹ Bu tür caddeler, şehristandan çıkan ve rabaza doğru giden yollar boyunca bulunan arazilerin inşa edilmesi sırasında ortaya çıkmıştır. Bunlar, şehrin eski bölümünün sokaklarından daha geniştir. Derplerin özel bir cadde türü olarak tahsis edilmesinde şehirlerarası yollarla bağlantı büyük rol oynamıştır. Büyük bir cadde, bu caddedeki bir kapı veya caddenin yol açtığı bir köy, derp olarak adlandırılabilir. Bu, Orta Çağ yazılı kaynaklarında derp teriminin kullanımındaki belirsizliği açıklamaktadır. Mesela Semerkant'ın civarında Rivdad köyü vardı. Bu köye giden yol boyunca bir sokak Derp Rivdad olarak ve bu yolun geçtiği kapı da Rivdad Kapısı olarak adlandırılmaktaydı. Araştırmacılar, Semerkant'ın rabazından geçen on derbin yerlerini belirleyebilmişlerdir. Bunlardan dördü şehristanın kapılarından, geri kalanı ise güney rabazın merkezi olan Çahar Su'dan ayrılmaktaydı.

Rabazın sokak ağının tasarımı, şehrin topraklarının kendiliğinden büyümesiyle belirlenmiştir. Rabazın ve şehrin ana ekonomik merkezi, Kiş Kapısı'nın güneyinde bulunan Ra'sü't-Tâk Mahallesi'ydi. Rabazın ana caddeleri (Varsanin, Rivdad, Faruḫşid, Gadavad derpleri vd.) buradan ayrılmaktaydı.²¹⁰ Bu caddeler şehirlerarası

²⁰⁷ Anarbaev, a. g. e., s. 69.

²⁰⁸ Şeşen, a. g. e., s. 216.

²⁰⁹ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 227-28.

²¹⁰ Anarbaev, a. g. e., s. 69.

yollar olarak kentsel alanların dışında da devam etmekteydi. Şehristanın ana caddesinin şehrin kuzeyini güney rabazı ile Kiş Kapısı'ndan bağladığı için, çarşıların merkezinde bulunan Çahar Su'ya şehristanın herhangi bir ucundan ulaşmak mümkündü.

9-10. yüzyıllara ait sokaklar daha sonra da işlevini sürdürmüştür. Şehrin belirli bölgelerinin yeniden imar edilmesi, yeni binaların yapılması veya caddeler boyunca kültürel katmanların yükselmesi nedeniyle Karahanlılar döneminde ana caddelerin bir kısmı yeniden döşenmiştir. Şehristanın bazı bölgelerinde, 9-10. yüzyıllarda küçük sokaklar işlevini yitirmiştir. Genel olarak, bu dönemki sokakların düzenlenmesi, 11-13. yüzyılın başlarına ait sokakların düzenlenmesinden farklı değildir. Şehristanın sokaklarından kağnılarla geçmek bile mümkündü. Mahalle içindeki küçük sokaklar daha çok yayalar için kullanılmaktaydı.

Erken Orta Çağ Semerkant'ının sokaklarının arkeolojik çalışması sırasında organik kalıntı ve çöpün bulunmaması, sokakların temiz tutulduğunun göstergesidir.²¹¹ Sadece bazı bölgelerde zanaat atölyelerinin atıklarına rastlanmıştır. Bu, 10. yüzyılın sonunda – 11. yüzyılın ilk yarısında şehristanın kısmen ıssız kalmasının bir sonucudur. Şehristanın Tamgaç Han İbrâhim'in döneminde yeniden canlandığında, sokakları da yeniden temiz tutulmuştur. Temizlik, şehir yaşamının düzgün bir şekilde düzenlenmesiyle sağlanmaktaydı. Şehrin tüm sakinlerinin uyması gereken ve muhtaseb tarafından izlenen belirli temizlik kuralları vardı.

3.1.5 Dış Mahalleleri

Semerkant'ın etekleri, Diverî Kıyamet adıyla bilinen duvar ile çevriliydi. Yakubî, duvarın Harun Reşid'in emriyle eski surun kalıntılarından yeniden inşa edildiğine inanıyordu.²¹² Yazılı kaynaklarda Diverî Kıyamet Ebu Müslim'in 751-752 yıllarında Semerkant'tı hükmetmesiyle bağlantılı olarak ilk defa anılmıştır.²¹³ Bu sırada Çin ordusu Talas'ı istilâ etmiştir. Bu da şehrin etrafına ek bir savunma duvarının

²¹¹ A. e., s. 69.

²¹² Bartold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya [Moğol İstilas ı Çağında Türkistan]*, s. 136.

²¹³ Bolşakov, Belenitsky, Bentoviç, a. g. e., s. 222.

inşasını gerektirebilirdi. Ancak Ziya b. Salih'in önderliğindeki Müslümanların'ın Çinlilerle savaşı 751 yılında gerçekleşmiştir. Demek ki Semerkant'ın yeni dış duvarı daha sonra inşa edilmiş olmalıdır. Yazılı kaynaklara göre Semerkant'ta Ebu Müslim'in emrinde 1.5 fersah uzunluğunda bir duvar inşa edilmiştir. Duvarın tamamının 12 fersah olduğu düşünülürse Ebu Müslim duvarın sadece bir kısmını inşa etmiş olmalıdır. *Kandiyya'nın* Farsça versiyonunda şehrin kalesinin, kapılarının ve surlarının Emir Ebu Nu'man adlı biri tarafından yaptırıldığına ve Ebu Müslim'in surlardaki kapılar, mazgallar ve kuleleri inşa ettirdiğine dair bilgiler vardır.²¹⁴ Böylece, Ebu Müslim'in İslamiyet öncesi dönemin mevcut duvarının önemli bir onarımı yaptığı ve bazı kısımlarında yeni tahkimatlar ve daha geniş bir alanı kaplayan yeni duvarlar inşa ettiği sonucuna varmaktayız.

Diverî Kıyamet 160 hektarlık bir alana sahip bir rabaz, bahçeler, varoşlar, şatolar (köşkler) ve kırsal yerleşim bölgeleri içeren 11 bin hektarlık bir alanı kapsamaktaydı.²¹⁵ Duvarın içindeki devasa bölgenin üzerinden birçok yol geçmekteydi, yolların duvarla kesiştiği yerlerde 12 kapı vardı. Orta Çağ Arap coğrafyacısı İbn el-Fakih eserinde bu kapılardan bahsetmiştir. Kapılar çiftti ve ahşap kapılardı ve onlardan biraz uzakta başka bir kapı daha vardı. Birinci ve ikinci kapılar arasında kapıcının evi bulunmaktaydı. İbn el-Fakih'e göre, rabaz 6.000 jerib, şehir 5.000 jerib ve şehristan 2.500 jeriblik bir alanı kaplamaktaydı.²¹⁶ İstahrî şehrin dış surunu şöyle tasvir etmiştir:

“Dış mahallin / rabd kale duvarı / sūr Sogd / Sugd vâdisinin arkasındaki Afşîne denilen yerden başlar, Bâbu Kûhuk'a doğru ilerler, Versenîn'i dolaşır, sonra Fenek ve Rîveded kapılarını geçer, daha sonra Ferhaşîz ve Gadâved kapılarını dolaşır ve vâdiye doğru gider. Vâdi, dış mahal / rabd için kuzeyden gelen bir hendek gibidir. Semerkand'ın dış mahallin / rabd etrafını çeviren kale duvarının / sūr alanı 2 fersattır.”²¹⁷

²¹⁴ Buryakova, a. g. e., b. a.

²¹⁵ Hmelnsky, *Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv. [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya'nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi]*, s. 28.

²¹⁶ Bartold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya [Moğol İstilas ı Çağında Türkistan]*, s. 135.

²¹⁷ İstahrî, a. g. e., s. 267.

İstahrî, duvarın sekiz kapısının isimlerini vermiştir: Bâbu Gadâved, Bâbu İsbesk, Bâbu Sûhaşîn, Bâbu Afşîne, Bâbu Versenîn, Bâbu Kûhek, Bâbu Rîveded ve Bâbu Ferhaşîz'dir. Aynı isimler İbn Havkal ve el-Mukaddesi tarafından da belirtilmiştir. Ayrıca İbn Havkal Semerkant'ın dış duvarından bahsederken şöyle yazmış:

“Fitne (karışıklık) çıkar diye rabazın surlarının ağaçtan veya demirden, kilitlenen kapıları vardı. Bunun üzerine, sultan kapıların sökülmesini emretti. Kapılar açık kaldı.”²¹⁸

İstahrî, İbn Havkal ve el-Mukaddesi, Diverî Kıyamet'in içindeki tüm bölgeyi rabaz olarak kabul etmişlerdir. Ancak bu bölge yalnızca idari açıdan rabaz sayılabılırdi. Aslında duvarın içindeki bölgenin çoğu rabaz değildi. Yalnızca Ra'sü't-Tâk'ın etrafındaki alan yoğun bir şekilde inşa edilmiş bir rabaz idi. Geri kalan alanda bahçeler arasında, şehrin mahalleleri olarak kabul edilen ayrı köyler yer almaktaydı. Köyler şehristandan ve rabazın orta kısmından yukarıda belirtilen kapılara giden ana yollar boyunca yoğunlaşmıştır.

Diverî Kıyamet'in sınırlarındaki toprakların çoğunun son derece nadiren inşa edildiğine göre kapsadığı bölgenin büyüklüğüne göre İslamiyet öncesi Semerkant'ın nüfusu çok büyük değildi. Çinli gezgin Chiang Chun'a göre Cengiz Han'ın işgalinden önce şehirde 100.000 kadar aile yaşamaktaydı. Bundan birkaç yıl önce Semerkant, Harezmsah tarafından tahribe uğrattıldığı için Moğollar istilâsı arifesinde şehrin nüfusu oldukça azalmış olabılırdi. Bu nedenle Samânîler döneminde Semerkant'ta 500.000'den fazla kişinin yaşadığı varsayılabilir.²¹⁹

3.1.6 Sulama Sistemi

Diverî Kıyamet'in sınırları içinde çok sayıda büyük bahçe ve tarlaların bulunması Semerkant'ta tarım ve bahçeciliğin yüksek düzeyde geliştiğini göstermektedir. Gelişmiş tarım ve bahçecilik, bol miktarda su gerektirmekteydi. Genellikle Orta Asya'nın Orta Çağ şehirlerinde, su bir nehirden veya büyük bir kanaldan bir sulama sistemi yoluyla sağlanmaktaydı. Şehrin sınırlarında ise birkaç

²¹⁸ Şeşen, a. g. e., s. 222.

²¹⁹ Bartold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya [Moğol İstilasları Çağında Türkistan]*, s. 139.

hedeğe dağıtılmaktaydı. Üstelik bazı önemli binalara kubur denilen seramik borular kullanılarak su temin edilebilirdi. Aynı boruların yardımıyla kanalizasyon da yapılabilirdi. Atıklar seramik borularla taşnau kuyularına boşaltılmaktaydı. Arkeolojik kazılar, taşnau'nun Orta Çağ Orta Asya'sının şehirlerindeki konut binalarında çok yaygın bir gereç olduğunu doğrulamıştır.²²⁰

Su temini konusu Semerkant için özellikle kritik idi. Şehrin bir tepe üzerindeki konumu, su temini sağlayan özel bir yapı gerektirmiştir. Şehirdeki ana su kaynağı Cu-i Arziz olarak bilinen su kemeri idi. Kemer, kısmen yüksek toprak set boyunca geçmekte, şehir içinde ise özel taş desteklerle desteklenmekteydi. İbn Havkal Semerkant'ın kemeri hakkında şöyle bilgi vermiştir:

“Buranın akarsuları bir kısmı asma, kurşundan yapılmış olan bir kanaldan (ark) şehre girer. Bu kanal yerden yüksek bir kemer üzerine inşa edilmiştir. Kuyumcular çarşısı yanında, çarşının ortasındaki bir yerde taştan yapılmış bir tepe bulunur. Bu tepe (doldurma tümsek) üzerinde bakırcılar çarşısından başlayarak Kiş Kapısı'ndan şehre girinceye kadar su akar. Bu kanalın üstü tamamıyla kurşunla kaplıdır.”²²¹

Hem İbn Havkal hem de İstahrî Semerkant'ın su kemerinin etrafları boyunca bulunan toprakların Zerdüştlerin bakımı altında olduğunu bildirmektedir.

“Bu kanal İslâm'dan önce (Câhiliye devri) çarşıların ortasından ve Semerkant'ın en mâmur yerlerinden Re'süttâk denen yerde yapılmıştır. Bu kanalın etrafında, kanalın tamiri ve bakım işleri için vekfedilmiş akarlar vardır. Vakıf şartlarına göre, kanalı yaz kış koruyan Mecûsî muhafızlar bulunur. Bu sebeple bu Mecûsîler'den beytülmal (hazine) için cizye alınmaz.”²²²

Bu bilgilere göre sulama kanalının kıyılarında bulunan arazilerden elde edilen gelir, bakımı için ayrılmıştır. Kanalın onarımı, bunun için cizye vergisinden muaf tutulan yerel Zerdüştlerin göreviydi. Semerkant'ın Zerdüştleri muhtemelen Magudiza adlı mahallede yaşıyorlardı (*Mag* veya *Mug* – Zerdüştlerin Soğdca adıdır).²²³

²²⁰ Pribitkova, a. g. e., b. a.

²²¹ Şeşen, a. g. e., s. 221.

²²² Şeşen, a. g. e., s. 222.

²²³ Kamoliddin, *Noviy İstoçnik po İstoriçeskoj Geografii Sredney Azii [Orta Asya'nın Tarihi Coğrafyasına Dair Yeni Bir Kaynak]*, s. 36-37.

Su kemeri dışında şehirde genellikle kubbeli binaların inşa edildiği birçok kuyu ve bir sulama kanalı sistemi vardı. 10. yüzyıl coğrafyacıları şehrin kanalları hakkında detaylı bilgi vermemişlerdir. Ancak İbn Havkal'ın, Semerkant'ta "devamlı akan kanallar, devamlı dalgalanan su ile dolu havuzlar ve zarif yeşillikler" in²²⁴ olduğunu yazmasına göre şehrin oldukça gelişmiş bir sulama sistemine sahip olduğu açıktır.

En-Nesefi'ye göre, Soğd nehri şehre batı kapısından girerek her biri iki kola ayrılan dört kanala ayrılmaktaydı.²²⁵ Böylece şehirde toplam sekiz sulama hendeği vardı. Cekerdiza, Muzahin, İskendergam ve Asengim/Sangresan denilen dört ana kanalın çok sayıda kolu vardı. Esas olarak bunlar rabazın güney kısmına su sağlamaktaydı. 13. yüzyılda, Chiang Chun şehrin sadece iki kanalından bahsetse de o zamanlarda bile 10. yüzyılda olduğu gibi, hemen hemen her eve su getirilmekteydi.²²⁶

Semerkant'ın sulama sisteminde kamu havuzları çok önemliydi. Bunlardan biri, 100x100 metrekarelik bir havuz şehristanın güneybatı kesiminde bulunmaktaydı.²²⁷ Havuza giren su merkezî kanaldan gelmekteydi. En büyük havuzlardan biri ise şehrin merkezinde bulunmaktaydı. Buna ek olarak, Afrasiyab'ta tepelerle çevrili 12 geniş düz çukur kaydedilmiştir. Bunlar da muhtemelen havuzlardı. Ayrıca kazılar sırasında pişmiş tuğlalar ve seramik borulardan yapılmış bir yeraltı su tesisatı keşfedilmiştir.²²⁸ Arkeolojik çalışmalar, Afrasiyab'ta bulunan havuzların 10. yüzyılın sonunda işlevini yitirdiğini göstermiştir. 11. yüzyılın başında çömlekçiler mahallesinin sakinleri havuzlara çöplerini dökmeye başlamışlardır.

Böylece, 9-13. yüzyıllar arasında Semerkant'ta su, çeşitli yöntemler kullanılarak hem yüzey hem de yeraltı yöntemleriyle sağlanmaktaydı. Şehristanda ve rabazda halkın ücretsiz buzlu su alabileceği 2000'e kadar yer vardı.²²⁹ Su, çeşmelerde ya da bakır testilerde ve toprak kaplarda servis edilmekteydi. İbn Havkal'a göre suyun dağıtımını ve sulama sisteminin bakımı özel görevlilerin kontrolündeydi:

²²⁴ Şeşen, a. g. e., s. 221.

²²⁵ Bartold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya [Moğol İstilasını Çağında Türkistan]*, s. 140.

²²⁶ A. e.

²²⁷ Anarbaev, a. g. e., s. 76.

²²⁸ A. e., s. 78.

²²⁹ Bartold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya [Moğol İstilasını Çağında Türkistan]*, s. 142.

“Semerkant'ta bu suyun başında büyük bir vali ile gediklerini, kanal yollarını, bentlerini tamir etmek ve bakmakla görevli vazifeliler bulunur.”²³⁰

3.2 Moğollar Öncesi Semerkant'ının Yapıları

3.2.1 Dinî Yapılar

En-Nesefî, 11. yüzyılını sonunda – 12. yüzyılın başında Semerkant'ta 15 caminin var olduğunu bildirmektedir.²³¹ Ancak bunlardan hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Bu döneme ait tek cami örneği, şehrin fethinden hemen sonra Araplar tarafından kale içinde inşa edilmiş bir caminin kalıntılarıdır. Orta Asya'daki ilk camiler, Arap fetihlerinin başarılarının ve hilâfetin bölgedeki gücünün timsalleri olmuştur. İlk camiler, Araplar tarafından ya da Arap modeline göre yerel inşaatçılar tarafından inşa edilmekteydi. Bazen de diğer dinlere ait eski tapınaklar camiye dönüştürülmüştür. En-Nesefî, Semerkant'taki ilk caminin eski bir pagan tapınağının bulunduğu yere inşa edildiğini bildirmektedir. Semerkant'ın Araplar tarafından fethedildiğinde, tapınaktaki tanrı heykelleri yıkılmış ve tapınak camiye dönüştürülmüştür.²³²

Arap fethinden sonraki ilk yıllarda Maverannaünehir'de ağırlıklı olarak Arap tipi camiler inşa edilirdi. Arap camisi, ahşap bir çatıyı destekleyen bir dizi sütuna sahip büyük bir dikdörtgen ibadet alanıdır. Ortadaki açık alan abdest için bir avlu olarak kullanılır, kible duvarı bir veya daha fazla mihrap ile işaretlenirdi. Cami genellikle şehir merkezinde, çarşıların bulunduğu yerde kurulurdu. Semerkant'ın ilk camisi, Afrasiyab'ın kuzey kesiminde bulunan ve şehrin en eski parçası olan kalede inşa edilmiştir. İbn Havkal, caminin bulunduğu yeri şöyle anlatmıştır: “Şehrin Cuma mescidi kuhendizin aşağısındadır. Kuhendizle cami arasında yol bulunur”.²³³ Arkeolojik araştırmalar, caminin kalenin batısındaki meydanda bulunduğunu tespit etmiştir. Moğollar öncesi Semerkant'ta kalede bulunan cami, şehrin en büyük binasıydı.

²³⁰ Şeşen, a. g. e., s. 224.

²³¹ Kamoliddin, Noviy İstoçnik po İstoriçeskoy Geografii Sredney Azii [Orta Asya'nın Tarihi Coğrafyasına Dair Yeni Bir Kaynak], s. 57-58.

²³² A. e., s. 59.

²³³ Şeşen, a. g. e., s. 222.

Semerkant Camisi'nden günümüze dört yöndeki duvar kalıntıları, ayak temelleri, minare ve türbe kalıntıları ile bazı mimari süslemeler ulaşmıştır. Caminin 9-10. yüzyıllarda Samânîler zamanında inşa edildiği düşünülmektedir.²³⁴ Camide ilk kazılar 1904 yılında Bartold tarafından gerçekleştirilmiştir. Bartold binanın batısında kaymaktaş harcı üzerine büyük pişmiş tuğlalardan yapılmış bir kulenin kalıntılarını bulmuştur.²³⁵ Yapının tuğladan yapılmış kitabesinde kufi karakterde "ihşid" yazısı okunmaktadır. İhşid kelimesi İslamiyet öncesi 10. yüzyıla kadar kullanılan, Soğd hükümdarların bir unvanıdır. Bartold, yapının ya İslamiyet öncesi bir türbe ya da caminin giriş sütunu ya da minaresi olabileceğine inanıyordu. Bu kalıntılar günümüze ulaşamamıştır. Daha sonra 1905 yılında kazıları devam ettiren Vyatkin Bartold'un bulduğu yapının yanında küçük pişmiş tuğlalarda yapılmış sekiz sütun bulunmuştur.

20. yüzyıl boyunca camideki kazılar farklı bilim adamları tarafından sürdürülmüştür. Arkeolojik incelemelere dayanarak, caminin 9-10. yüzyıllar arasında kare planlı ve 79,6x80 metre ölçüsünde olduğu sonucuna varılmıştır. Ham tuğladan 2-2,5 metre kalınlığında duvarlarının pahsa bloklarından yapılmış temelleri vardı. Araştırmacılara göre bu temel daha erken ilk Arap camisine ait olmalıdır.

Kalıntılarına göre cami, avlulu çok ayaklı bir şemaya sahip idi.²³⁶ Klasik Arap camilerinde olduğu gibi caminin muhtemelen revaklı, dikdörtgen planlı bir avlusu vardı.²³⁷ Güneybatı yönünde kibleye yönelmiş olan cami güneybatı-kuzeydoğu ekseninde idi. Güneybatı yönünde muhtemelen çok ayaklı harim bölümü bulunmaktaydı. Günümüze kısmen ulaşmış güneybatı duvarında mihrap nişi yer almaktaydı. Bu nişin önünde iki büyük ayak kalıntısı olmasından anlaşıldığına göre mihrap önünde derin bir mekân oluşmuştur. Araştırmacılar bu mekânın üzerinin eskiden tonoz veya kubbe ile örtülü olabileceğini kaydetmektedirler.²³⁸ 16 neften oluşturulmuş harim bölümü mihraba göre dikine gelişmekte ve muhtemelen mihrap

²³⁴ İbrahim Çeşmeli, "Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13. Yüzyıllar)", Yıldız Teknik Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s. 86.

²³⁵ Hmelnsky, **Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv. [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya'nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi]**, s. 64.

²³⁶ **Şekil 11.**

²³⁷ İbrahim Çeşmeli, "Orta Asya Mimarisi (7-13. Yüzyıllar) I", **Mimarlık Dekorasyon**, C. CXL, No: 4, 2005, s. 46-54.

²³⁸ Çeşmeli, "Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13. Yüzyıllar)", s. 88.

duvarına paralel 6 sütun sırası bulunmaktaydı. Binanın üç duvarında birer kapının olduğu ve ana girişin güney yönünde bulunduğu düşünülmektedir. Bu alanın boyutlarına göre caminin giriş kısmı altıgen bir kubbeyle örtülü olmalıdır. Bu tip kubbe Orta Asya mimari geleneğine uygundur ve “ruzan” olarak adlandırılmıştır.²³⁹ Arkeolojik verilerinden yola çıkılarak caminin içi, oymalı alabaster kaplamalarla, terrakotta ve ahşaplarla süslenmiştir diyebiliriz.²⁴⁰ Oyma alçı panellerinin kalıntılarına göre caminin batı duvarı en zengin süslemelere sahiptir. S. Hmelnsky bu duvara bakan çok sayıda nefler olduğundan dolayı burada bir tane değil birkaç mihrap nişin olabileceğini kaydetmektedir.²⁴¹ Bu özellik Orta Asya İslami mimarisi için tipik değildir ama İslam dünyasının batı bölgelerindeki camilerde rastlanmaktadır (örneğin Şam Emevî Camisinde). Araştırmacılar tarafından ana girişten geçen bir kanalla avlunun ortasında yer alan bir havuza su geldiği belirtilmiştir.²⁴²

Arkeolojik verilerden anlaşıldığına göre 11-13. yüzyıllar arasında tamir görmüş cami güneybatıya doğru büyütülmüş, böylece boyutları daha abidevi hale getirilmiştir.²⁴³ Değişikliklerin yapılmasına rağmen Samânîler dönemindeki cami tipi korunmuştur. Cami Karahanlı devrinde tam olarak üç onarım geçirmiş, en son Harezmşah Muhammed zamanında 13. yüzyılda bir kere daha genişletilmiştir.

Arkeologlar caminin batı kesiminde, 6x6 metre karelik bir alana sahip bir oda ortaya çıkarmışlardır.²⁴⁴ Odanın duvarlarının tamamen yıkılmasına rağmen araştırmacılar dört duvarın kaymaktaşı sıva ile sıvanmış ve resimlerle süslenmiş olduğunu tespit edebilmişlerdir. Odanın zemini pişmiş tuğlalarla döşenmiştir. Odanın kuzey ve güney taraflarında girişler vardı. Yapının mimari detaylarının kalıntıları arasında çok sayıda perdahlanmış küçük tuğlalar ve geometrik desenli pişmiş toprak levha parçaları bulunmuştur. Muhtemelen yapı, bir Karahanlı türbesinin kalıntılarıdır. Bu durum odada bulunan üç mezar tarafından kanıtlanmıştır. 1929 yılında Vyatkin

²³⁹ Hmelnsky, *Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv. [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya'nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi]*, s. 64.

²⁴⁰ Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 88.

²⁴¹ Hmelnsky, *Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv. [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya'nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi]*, s. 65.

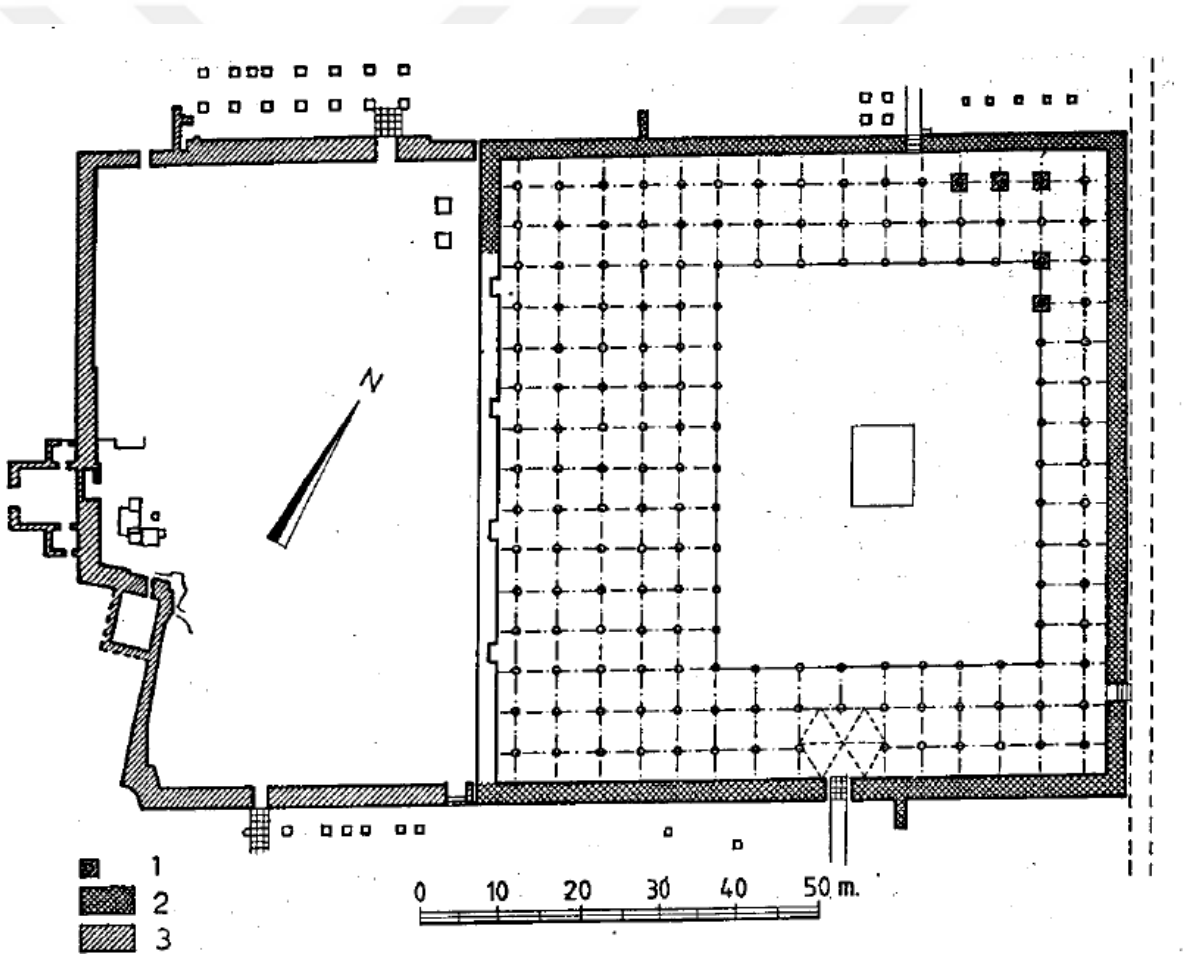
²⁴² Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 86.

²⁴³ *A. e.*, s. 87.

²⁴⁴ M. Saadiev, “Novie Dannie o Sobornoy Meçeti Afrasiaba” [Afrasiyab'ın Camisi Hakkında Yeni Bilgiler], *İstoriya Materialnoy Kulturi Uzbekistana*, C. XIV, 1978, s. 92.

caminin güneybatı kesiminde geometrik, bitkisel ve epigrafik nitelikte yüksek kabartma süslemelerle kaplı çeşitli şekillerde birçok pişmiş toprak karo keşfetmiştir.

Daha sonra Masson, bulunan karoların epigrafik incelemesine dayanarak yapının Karahanlı İbrâhim b. Hüseyin'in (1180-1198) mezarına ait olduğunu öne sürmüştür.²⁴⁵ Ayrıca caminin batısında ortaya çıkarılan gömü ile kare şeklinde bir yapı, burada bir türbenin ve bitişiğinde bir mezarlığın varlığını doğrulamaktadır. Bu da 10. yüzyılda caminin kuzeybatısında bir kült-anıt kompleksinin oluşturulduğunu göstermektedir.

Şekil 11: Semerkant Camisi'nin planı

Kaynak: S. Hmelnsky, *Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv. [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya'nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi]*, Riga, Continent Ltd., 1992.

²⁴⁵ Saadiev, a. g. e., s. 94.

Semerkant Camisi'nin planı erken İslamiyet dönemi Orta Asya mimarisinde çok yaygındı. Genel olarak Orta Asya'nın şehirlerinde avlulu çok ayaklı camiler Semerkant'ta olduğu gibi kalenin yanında veya şehrin merkezinde inşa edilirdi. Caminin kuzeyinde bir çarşı, doğusunda ise yönetim merkezi olan kale bulunmasından anlaşıldığına göre Semerkant Camisi Afrasiyab'taki şehrin en önemli kısmında yer almaktaydı.

Semerkant'ın ilk camisi, 1120 yılında Moğol istilâsı sırasında tamamen yıkılmıştır. Caminin zeminindeki kalıntılar arasında bir insan iskeleti bulunmuştur.²⁴⁶ İskeletin yakınlarında iki at kafatası, bir hançer, ok uçları, bıçaklar ve Karahanlılar dönemine ait bakır sikkeler bulunduğuna göre cami, şehrin savunucularının son sığınağı olmuştur.

11. yüzyılın ortalarında, Semerkant'ın güney eteklerinde yoğun bir şekilde inşa edilmiş bir yerleşim bölgesinin sınırları içinde Şâh-ı Zinde dinî kompleksi kurulmuştur. Çevre mahallenin tarihsel olarak kurulmuş düzeni kompleksin kompozisyonuna yansımıştır. 13. yüzyıldan sonra, şehrin tamamen Afrasiyab'tan eski rabaz bölgesine taşındığında, Şâh-ı Zinde bir yörekent mezarlığına dönüşmüştür. Kompleks, oluşumunun tüm aşamalarında şehir topografyası ile sıkıca bağlıydı. Bu bağlantı, kompleksin genel planının çözümünde, yapıların farklı yönelimlerinde ve geçitlerinde ortaya çıkmaktadır. Kompleksin ana yapım aşamaları 11-12. ve 14-15. yüzyılların arasına düşmüştür.²⁴⁷ Daha sonraki inşaat çalışmaları sırasında kompleksin genel kompozisyonunda önemli değişiklikler yapılmamıştır.

11-12. yüzyıllar arasında inşa edilmiş yapılar grubu, 14-15. yüzyıllarda neredeyse tamamen yeraltına gömülmüştür. Arkeolojik araştırmalar, kompleksin kompozisyonunun özelliklerini belirleyen ana faktörlerin, Moğollar öncesi Semerkant şehristanının güneyindeki hâkim topografyanın ve doğal yüzeyin olduğunu ortaya koymuştur.²⁴⁸ Kuzey-güney eksenini, buradan geçen eski caddenin yeri ve yönüne tekabül ettiğinden kompleksin kompozisyonunda ana hat haline gelmiştir. Kompleks

²⁴⁶ Saadiev, a. g. e., s. 95.

²⁴⁷ N. B. Nemtseva, "İstoki Kompozitsii i Etapı Formirovaniya Ansamblya Şahi-Zinda" [Şâh-ı Zinde Yapılar Topluluğunun Planının Kökenleri ve Oluşmasının Aşamaları], **Sovetskaya Arheologiya**, C. III, 1975, s. 94.

²⁴⁸ A. e., s. 95.

güneyden şehristanın dış suruyla, kuzeyden sulama kanalıyla sınırlanmıştır. Yerleşimin yüzeyinde şehrin dördüncü suru, ona paralel geçen kanal ve bunlara dik olarak yerleştirilmiş bir cadde hâlâ açıkça görülmektedir. Şehristanın güneyindeki yerleşim planının diğer izleri burada oluşmuş mezarlık tarafından yok edilmiştir.

Şâh-ı Zinde'nin ilk binaları kuzey-güney yönlü caddenin şehir kanalı ile kesiştiği noktada inşa edilmiştir.²⁴⁹ Yolun doğu tarafında, gelecekteki mezarlığın merkezi haline gelen Kusem b. Abbas Türbesi kurulmuştur. Kusem bin Abbas Hz. Muhammed'in kardeşiydi; Arap ordusuyla Semerkant'a gelmiş, burada ölmüş ve efsaneye göre buraya gömülmüştür. Ancak arkeolojik incelemeler, türbenin olduğu yerde 7. yüzyıla ait bir mezarın olmadığını tespit etmiştir.²⁵⁰ Batı tarafında, 12. yüzyılın sonunda, cepheleri Kusem b. Abbas türbesine ana ibadet yeri olarak bakan diğer tüm binalar inşa edilmiştir. Arkeolojik araştırmalar, gelişiminin ilk aşamalarında kompleksin parçası olan bina türlerini belirlemiştir. Kompleksin ana anıtı olan Kusem b. Abbas Türbesi sık sık onarılmış ve günümüze kadar büyük ölçüde değişmiş bir şekilde gelmiştir. Türbenin guruhane²⁵¹, ziyaretgâh, büyük bir cami, mionhane²⁵² ve minaresi yer üstünde; çilehane ve büyük caminin altına açılan uzun bir oda ise yer altında yer almaktadır. Girişin sağında alçak bir minare bulunmaktadır. Prizmatik kaidenin kuzey yüzü profilli tuğla ve Moğollar öncesi döneme özgü çiniler ile süslenmiştir, bu da minarenin 11. yüzyılda inşa edildiğini tasdik etmektedir.²⁵³

Türbe kompleksinin 15-16. yüzyıllar arasında inşa edilmiş büyük cami ve mionhane dışında bütün kısımları 11. yüzyıla aittir. Birkaç onarım görmüş küçük guruhane 14. yüzyılda yapılmış muhteşem bir mayolika mezar anıtı bulunmaktadır. Bu, tuğladan yapılmış guruhane ve minare hariç Moğollar öncesi dönemden kalmış, tamamen korunan tek odadır. Yapı, küçük ölçekli bir kubbe ile örtülmüştür. Temeli neredeyse olmayan yapının duvarlarına tabandan tuzlar ve nemin sızmasını önleyen ahşap bir giriş geçiyordu. Burada bu tekniğin uygulanmış ilk örneğini görüyoruz.

²⁴⁹ Şekil 12.

²⁵⁰ N. B. Nemtseva, Yu. Z. Şvab, *Ansaml Şah-i Zinda [Şâh-ı Zinde Kompleksi]*, Taşkent, İzdatelstvo Literaturı i İskusstva İmeni Gafura Gulyama, 1979, s. 30.

²⁵¹ Türbe.

²⁵² Bir tür geçit odası.

²⁵³ A. e., s. 32.

Duvarların alçı sıva ile kaplaması sayesinde iç mekân çok mütevazidir. Odanın kuzeyinde yer alan pencere nişinde çivi kullanılmayan eski bir teknikte yapılmış bir pencere ile süslenmiştir.

Odanın kuzey tarafının batı duvarında, mihrap nişi olan bir ziyaretgah yer almaktadır. Kare planlı ziyaretgah pandantifli bir kubbe ile örtülmüştür. Pandantiflerinden birisinde bulunan kitabeye göre ziyaretgah 14. yüzyılda tamir edilmiştir.²⁵⁴ Ziyaretgahın duvarları sanki 40 günlük münzevi dua için kullanılan yer altı tonozlu odasının – çilehane – duvarları boyunca devam etmektedir. Çilehanenin batı duvarı tarafında simetrik bir şekilde yerleştirilmiş iki penceresi olan mihrap nişi, doğu duvarında ise iki kandil nişi yer almaktadır.

Kuzey duvarının dışında, 11. yüzyıla ait oymalı ahşap bir konsol ve yatay olarak profilli bir friz uzun süre tutulduğu tonozlu bir merdiven inşa edilmiştir.²⁵⁵ Bu konstrüksiyonlar Moğollar öncesi Semerkant'ın ahşap mimari detaylarının tek kalıntılarıdır. Konstrüksiyonlar, stilize bir çiçek, geometrik ve epigrafik süslemeleri içeren çok ince oymalarla kaplanmıştır.

Konsolun uçlarından birinde, Orta Asya'da eskiden yaygın olan ve bereket sembolü olan stilize edilmiş koç başı bulunmaktadır. Bu tür konstrüksiyonların Orta Asya'nın Orta Çağ mimarisinde birçok benzeri bulunmaktadır. Muhtemelen bunlar, yeni keşfedilmiş oda üzerinde yer alan kirişli bir tavanın destekleyici yapısının kalıntılarıdır. Bu uzun oda 17x5,4 metre ölçüsünde dikdörtgen planlıydı ve cami ve mionhanenin neredeyse tüm alanını kaplamaktaydı. Kuzey duvarında bir kapı yer amaktaydı; kuzey-batı kısmında ise minareyle bağlantısı vardı. Oda birkaç kez onarılmış ve cami (15. yüzyıl) ile mionhanenin (16. yüzyıl) yapımına kadar faaliyet göstermiştir.

11. yüzyılın ortalarında türbe, gurhan, ziyaretgah, bir yer altı çilehane ve onunla aynı seviyede oyma ahşap konsollara sahip bir yeraltı odasını içermekteydi. Kompleksin kuzey-batı kısmı çinilerle kaplanmış alçak bir minare ile tamamlanmıştır. Anlaşılan bu türbe yapımının hedefi (muhtemelen yerel şeyhlerin), anıtsal bir eserin

²⁵⁴ A. e., s. 34.

²⁵⁵ Nemtseva, Şvab, a. g. e., s. 36.

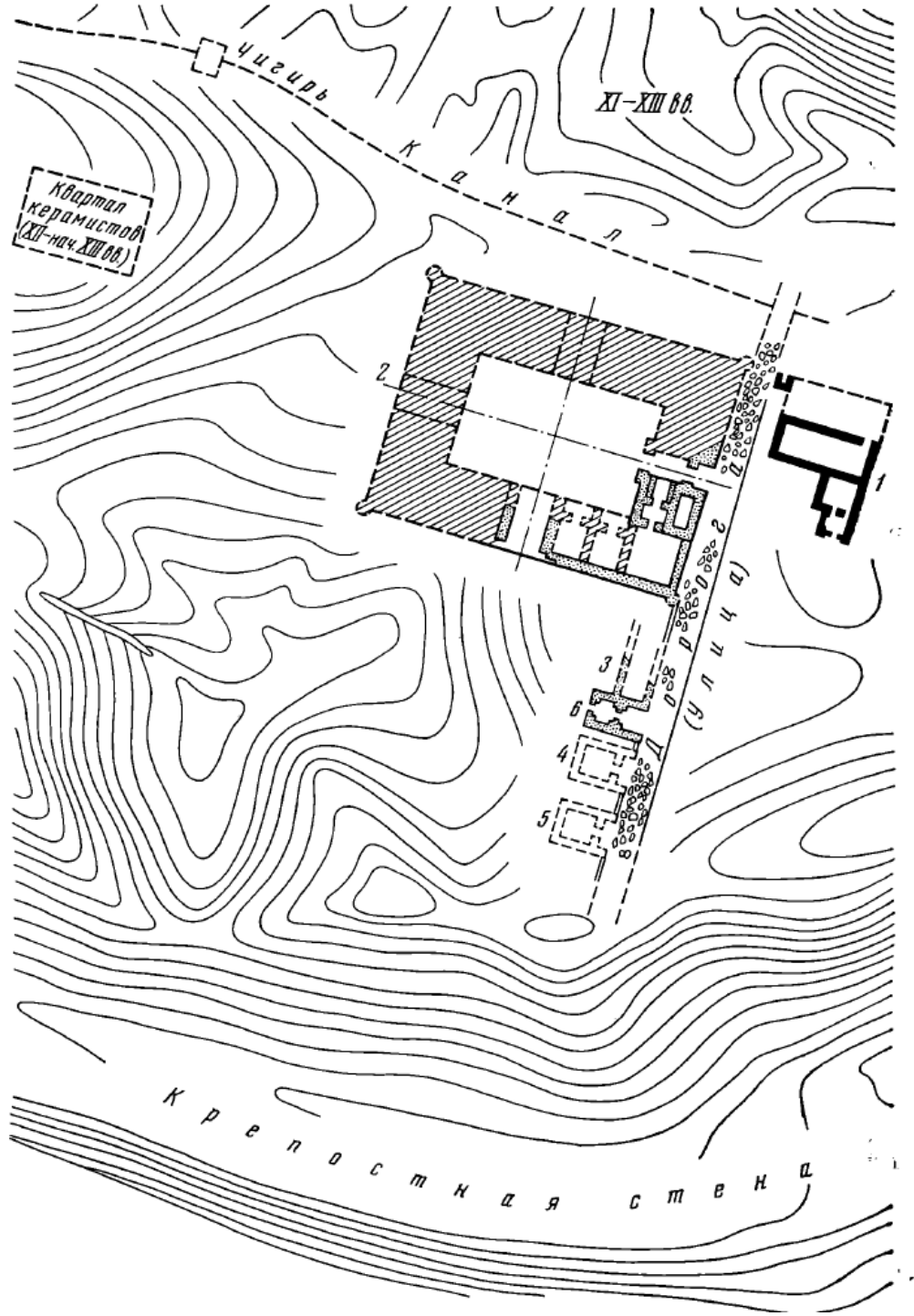
kurulması değil, faydacı bir kült merkezinin oluşturulması idi. Bu, cephelerin sadeliği ve portal girişlerinin eksikliği ile açıklanabilir. Bununla birlikte, türbenin karmaşık planı (yer üstü ve yer altı odaları, kuzey ve güneyden girişler) evliyanın mezarı çevresinde gizem, samimiyet atmosferi yaratma arzusunu yansıtmaktadır.

Şâh-ı Zinde Kompleksi'nde keşfedilmiş Moğollar öncesi döneme ait anıtlar arasında en önemlisi, 2. İsimli türbe ve Emir Burunduğ'un türbesi arasında bulunmuş avlulu eyvanlı bir binadır. Yapıdan günümüze büyük bir köşe salon, bir grup hizmet odası, geçişler, ikisi enine ve boyuna ekseninde portal girişleri olan eyvanlar kalmıştır. Bu kalıntılar, avlulu eyvanlı tipdeki yapılarda bulunan simetri ilkesinin yanı sıra yapının dörtlü eyvan kompozisyonuna sahip olduğunu düşündürmektedir. Araştırmacılar, kalıntılara dayanarak yapının 44x55 metre ölçülerinde olduğunu öne sürmüşlerdir.²⁵⁶

Oymalı sırlı pişmiş toprak, oymalı kaymaktaş ve alçı üzerine çok renkli boyama gibi binanın dekorasyonunda kullanılan dekoratif ve kaplama tekniklerine göre binanın geçmişi 11. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Binanın konumu, tarihlendirmesi ve genel planlama kompozisyonu, onu ilk Karahanlı hükümdarı Tamgaç Buğra Han'ın adını taşıyan ve vakıf belgelerine göre Kusem b. Abbas Türbesi'nin yakınında yaklaşık 1066 yılında inşa edilmiş medrese ile özdeşleştirmeyi mümkün kılmaktadır.

Bina, Orta Çağ medreselerinde yaygın olan köşe kubbeli salonları (mescit, dersane), adap öğretmek ve Kuran okumak için bir grup küçük oda ve merkezî bir giriş eyvanını içermekteydi. Medresenin ana cephesi doğuya, güney yoluna bakmaktadır. Giriş portalı zengin bir şekilde dekore edilmiş, epigrafik, bitkisel ve geometrik süslemeli frizlerle süslenmiştir.

²⁵⁶ N. B. Nemtseva, "Drevneyşee Medrese Samarkanda" [Semerkant'ın En Eski Medresesi], *Tezisi Dokladov Sessii, Posvyaşennoy İtoğam Polevıh i Arheologičeskih İssledovaniy 1972 Goda v SSSR*, Taşkent, 1973, b. a.

Şekil 12: 11-13. yüzyıllar arasında Şâh-ı Zinde Kompleksi

Kaynak: "İstoki Kompozitsii i Etapı Formirovaniya Ansamblya Şahi-Zinda" [Şâh-ı Zinde Yapılar Topluluğunun Planının Kökenleri ve Oluşmasının Aşamaları], *Sovetskaya Arheologiya*, C. III, 1975, s. 94-106.

1. Kusem b. Abbas Türbesi
2. Tamgaç Buğra Han Medresesi

Tamgaç Buğra Han Medresesi'nin çok gelişmiş planı, Semerkant'ta 11. yüzyılın ortalarında, 15-17. yüzyıllarda Maverannaünehir'de daha da geliştirilen olgun bir mimari medrese türünün olduğunu kanıtlamaktadır. Geleceğin mollalarının, hukukçularının, diplomatlarının ve ilahiyatçılarının eğitim gördüğü medresenin, "evliya kültürünü" somutlaştıran Kusem b. Abbas Türbesi ile birleşmesi 11. yüzyılda Afrasiyab'ın güneyinde, sadece bir mezarlığın değil, büyük bir din ve kült merkezinin var olduğunu göstermektedir.

12. yüzyılın sonunda, kanaldan surlara kadar uzanan caddenin batı tarafı tamamen inşa edilmiştir.²⁵⁷ Medresenin güneyinde ise amacı tespit edilemeyen bir yapı bulunmuştur. Biraz ileride birkaç türbe vardır. 12. yüzyıldan kalma çok sayıda dağılmış oyulmuş sırsız pişmiş toprak buluntu, kompleksin bir tür zengin süslenmiş törensel binalara sahip olduğunu göstermektedir.

12. yüzyılın sonları – 13. yüzyılın başlarından itibaren, Şâh-ı Zinde Kompleksi'nin yakınındaki mezarlık önemli ölçüde gelişmiştir. Bu, kompleksin değerinin arttığını, işlevlerinin genişlediğini göstermektedir. Tamgaç Buğra Han Medresesi'nin güneyinde keşfedilen iki türbenin kalıntıları, kompleksin Semerkant'ın feodal soyluları ve önde gelen dinî şahsiyetleri için bir anıt nekropol haline geldiğini göstermektedir.

En-Neseffî'nin verdiği bilgileri göre Semerkant'ta 10. yüzyılda 5 medrese vardı.²⁵⁸ Bunlar, din adamlarının mücadele ettiği ve öğretileri birbirine zıt olan Mu'tezili ve Kerramî mezhepleri tarafından kurulmuştur. Ayrıca şehirde hüküm süren hükümdarların çoğu kendi adına medreseler yaptırmışlardır. 12. yüzyılda, Sultan Sencer zamanında, Semerkant'ın güneyinde, Kusem b. Abbas Mahallesi'nde Kusamiyye Medresesi yaptırılmıştır.²⁵⁹ Medresenin yeri hakkında Harezmi âlimi Nasır b. Ebu Seyyid (12. yüzyıl) tarafından bilgi verilmiştir. Ayrıca bu medrese ile ilgili

²⁵⁷ Nemtseva, "Stratigrafiya Yujnoy Okrainı Gorodişa Afrasiab [Afrasiyab Yerleşiminin Güney Eteklerinin Stratigrafisi]", s. 100.

²⁵⁸ Kamoliddin, Noviy İstoçnik po İstoriçeskoj Geografii Sredney Azii [Orta Asya'nın Tarihi Coğrafyasına Dair Yeni Bir Kaynak], s. 62.

²⁵⁹ Nemtseva, "Stratigrafiya Yujnoy Okrainı Gorodişa Afrasiab [Afrasiyab Yerleşiminin Güney Eteklerinin Stratigrafisi]", s. 100.

bilgiler Tamgaç Han İbrâhim'in vakıf belgelerinde de yer almaktadır. Ancak arkeolojik araştırmalar, Kusamiyye Medresesi'nin Afrasiyab'ın güney kesiminde, Kiş Kapısı'nın yakınında olduğunu tespit etmiştir.²⁶⁰ Medresenin kalıntıları, Kusem b. Abbas Türbesi'nin karşısında, içinden geçen patikanın batı tarafında, Şâh-ı Zinde Kompleksi'nin topraklarında ortaya çıkarılmıştır. Medrese, muhtemelen Moğol isitilasından önce, 12. yüzyılın sonları – 13. yüzyılın başlarında yıkılmıştır. Binanın ayakta kalan kısmı hankâh olarak kullanılmıştır. Medresenin yapısı, çevresinde hücreleri bulunan eyvanlı kompozisyona sahiptir. Avludan, muhtemelen medresenin kuzey tarafından büyük bir kanalın kollarından biri olan kanal geçmekteydi. Büyük olasılıkla Kusamiyye Medresesi Şâh-ı Zinde Kompleksi ile Hızır Camisi arasındaki meydana bulunmaktaydı.

Moğol istilâsının şehre verdiği tahribat nedeniyle terkedilmiş yerleşimin güneyindeki 11-12. yüzyıllara ait kompleks giderek ıssızlaşmış ve harabe durumuna gelmiştir. Şâh-ı Zinde'nin Moğollar öncesi dönemi anıtları 14. yüzyılda, Timur döneminde komplekste kapsamlı mezar inşaatı başladığında nihai olarak yıkılmıştır.

3.2.2 Saraylar

Yazılı kaynaklar, erken İslamiyet dönemine ait Orta Asya'nın sarayları hakkında çok az bilgi sağlamaktadır. Genel olarak söz konusu sarayların ayakta kalan binaları dikdörtgen iç avluyu dört bir yandan çevreleyen sıkışık oda gruplarından oluşan genel bir şemaya sahip olduğunu göstermektedir. Bu düzen, İslamiyet öncesi dönemin binalarında bulunmamaktadır. Samânîler döneminde ilk saray Semerkant'ta, muhtemelen şehrin başkent olduğu 9. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir.²⁶¹

Afrasiyab'taki saray kalıntıları 1911 yılında bir hazine avcısı tarafından tesadüfen bulunmuştur.²⁶² 20. yüzyıl boyunca kazılar farklı arkeologlar tarafından sürdürülmüştür. Ancak kazılar düzensiz ve kaotik bir şekilde yapıldığından dolayı

²⁶⁰ Kamoliddin, *Noviy İstoçnik po İstoriçeskoj Geografii Sredney Azii [Orta Asya'nın Tarihi Coğrafyasına Dair Yeni Bir Kaynak]*, s. 62-63.

²⁶¹ A. Arapov, "Uzbekistan", *Hudojestvennaya Kultura Tsentralnoy Azii i Azerbaydjana 9-15. veka*, Semerkand-Taşkent, MİTSAİ, 2013, s. 161-76.

²⁶² Hmelnitsky, *Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv. [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya'nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi]*, s. 229.

saray kalıntıları tahrip edilmiş, araştırma için uygun olmayan bir duruma gelmiştir. Aynı nedenle saray hakkındaki bilgilerimiz çok zayıftır.

Hakkında bilgi bulunan sarayın tek odası oyma alçı panellerle süslenmiş bir salondur.²⁶³ Uzunca bir oda 6.29x13.44 ölçüsünde ve güney-kuzey eksenindeydi. Batı duvarında büyük iç avlu ile bağlantısı olan üç giriş vardı. Kuzey ve güney duvarlarındaki birer giriş günümüze ulaşamamış olan komşu odalarla bağlıydı. Odanın bütün duvarları muhteşem desenli oymaları olan kaymaktaşı panellerle süslenmiştir. Panellerin üstünde duvarların üst kısımları alçı friziyle taçlandırılmıştır.

S. Hmelnitsky, odanın boyutlarına dayanarak iç mekânda büyük olasılıkla iki sıra halinde düzenlenmiş ahşap sütunların olması gerektiğini kaydetmektedir. Araştırmacı, bu şekilde rekonstrüksiyon edilmiş odanın bir misafir odası – mehmonhona – olabileceğini düşünmektedir. Bu tip oda Orta Asya'nın halk mimarisinde eski zamanlardan beri çok yaygındı. Oymalı alabaster panellerinin parçaları hariç hiçbir kalıntısı olmayan diğer bir oda da muhtemelen misafir odası olarak kullanılmıştır.²⁶⁴

Her iki odadaki oyma işçiliği aynı tarzda yapılmıştır. Bu tarz, Orta Asya'nın geç antik kültürüne dayanan kompozisyon ve motif tekniklerini koruyan yüzeysel tek yönlü oyma tarzıdır. Kompozisyon açısından kesişen dairesel rozetler, kareler, en basit geometrik şekilleri içeren panellerdeki desenler sadedir. Akantus, lotus, lale, üzüm salkımı, yaprak ve meyve motifleri dairesel düzen oluşturmaktadır. L. Rempel bu tür desenin, Bişapur sarayındaki panellerindeki alçı oymalardan (3. yüzyıl), Ktesifon'daki Sasani sarayının rölyeflerinden (6. yüzyıl), Varahşa ve Kasr el-Heyr saraylarındaki süslemelerden kaynaklanabileceğini kaydetmektedir.²⁶⁵ Bu panellerden anlaşıldığına göre Semerkant'ta 9-11. yüzyıllar arasında geçmişle bağlantılı bütünsel bir mimari süsleme üslubu ortaya çıkmıştır.

²⁶³ Şekil 13.

²⁶⁴ Hmelnitsky, *Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv. [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya'nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi]*, s. 230.

²⁶⁵ G. A. Pugaçenkova, L. İ. Rempel, *İstoria İskusstv Uzbekistana [Özbekistan'ın Sanatları Tarihi]*, Moskova, İskusstvo, 1965, s. 130.

Ayrıca kazılar sırasında mihrap nişi olan bir odanın kalıntıları bulunmuştur. Bu odanın Samânîler Sarayı'na ait olduğu düşünülmektedir.²⁶⁶ Mihrap nişi günümüze ulaşamamış ve sadece fotoğraflardan bilinmektedir. Muhtemelen bu oda mescit olarak kullanılmıştır. Duvarın düzleminden çıkıntı yapmayan sığ, dar, uzamış niş, köşe sütuncuklar ile süslenmiştir. Nişin dikdörtgen çerçevesi, bir yaprak zincirine sahip bir iç kısım, küçük yarım daire biçimli festonların girintili bir sınırından ve kabartma bir dış çerçeveden oluşmaktadır. Süslemelerde Roma mimarisinden gelen ve Orta Asya İslamiyet öncesi sanatında da yaygın olan antik defneden çelenk motifi bulunmaktadır. Dış çerçeve ise pul motifli bir desen ile süslenmiştir. Bu motif Zerdüşt mimarisinde 6-7. yüzyıllar arasında sütun süslemelerinde yaygın olarak kullanılmıştır.²⁶⁷

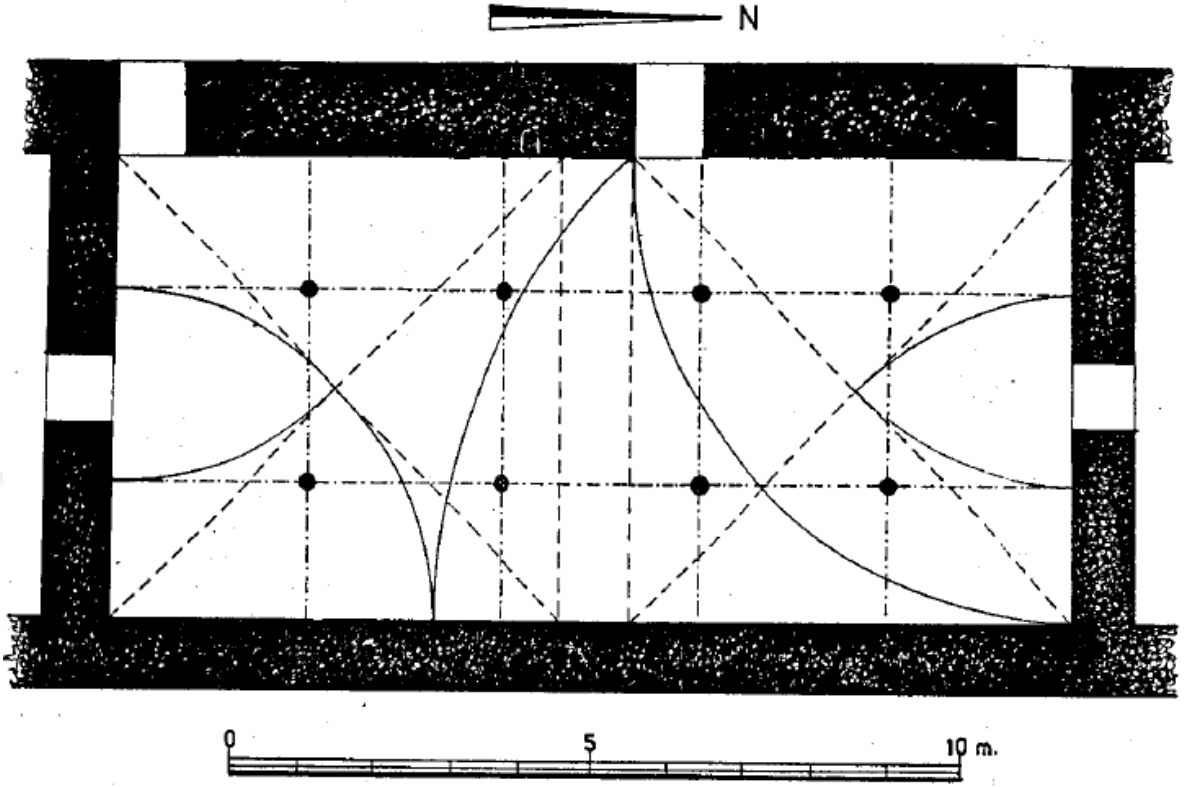
Mihrabın arka duvarı, hayat ağacını temsil eden karmaşık bir bitki deseni ile kaplıdır. Bu desen dünyanın çoğu halklarının efsanelerinde bulunan ilahi mistik bilgi kaynağının eski bir motifidir. Dört şeritten oluşturulan gövdeden simetrik bir şekilde her iki tarafa çatallı yaprakları ile sapsar ayrılmaktadır. Aynı spiral bükülmüş sapsar, aralarındaki boşlukları doldurmaktadır. Sonunda bükülmüş yaprakları olan bir dizi spiral bukle, nişin yan duvarlarını süslemektedir.

Eski bir pagan sembolü olan hayat ağacının bir mihrap nişinde tasvir edilmesi, bazı araştırmacıların bunun bir ev camisinin mihrabı olduğunu sorgulamasına sebep olmaktadır. Ancak S. Hmelnsky'in belirttiği gibi, İslamiyet öncesi sembolizmin unsurları Orta Asya'nın erken İslam sanatında oldukça yaygındır.²⁶⁸ Buna ek olarak, bazı dekoratif unsurlar (kaideli köşe sütunları, dikdörtgen çok katmanlı çerçeveleme) sadece mihrapların ve portallerin tasarımı için kullanılmıştır, bu da nişi mihrap olarak tanımlamamıza neden olmaktadır.

²⁶⁶ Hmelnsky, *Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv. [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya'nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi]*, s. 116.

²⁶⁷ L. İ. Rempel, *İskusstvo Srednego Vostoka [Orta Doğu Sanatı]*, Moskova, Sovetskiy Hudojnik, 1978, s. 123.

²⁶⁸ Hmelnsky, *Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv. [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya'nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi]*, s. 118.

Şekil 13: Afrasiyab'taki sarayın planı

Kaynak: S. Hmel'nitsky, *Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv. [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya'nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi]*, Riga, Continent Ltd., 1992.

Samânîler Sarayı'nın yanı sıra Afrasiyab'ta yer alan bir başka saray hakkında da bilgilerimiz mevcuttur. 12. yüzyılın sonlarında – 13. yüzyılın başlarında, Fars bilgin Muhammed Ufi, Tamgaç Han İbrâhim'in Semerkant'ın Gurcmin mahallesinde ihtişamıyla o zamana kadar var olan tüm sarayları aşan bir saray inşa ettiğini bildirmiştir.²⁶⁹ Muhammed Ufi'nin sarayın yeri olarak Gurcmin mahallesini belirtmesine rağmen araştırmacılar sarayın Afrasiyab'ın kalesinde olabileceğine inanmaktadırlar. Arkeolojik kazılar sırasında, kalenin topraklarında birçok mimari dekorasyon parçası bulunmuştur. 1874 yılında, Borzenkov'un kaledeki kazıları sırasında, çok renkli sırlı tuğlalarla döşenmiş bir zeminin kalıntıları orta çıkarılmıştır. Bu tür zemin dekoru, Orta Çağ Orta Asya'sında eşi görülmemiş bir görkem olarak kabul edilmekteydi; bu tür zeminlere sahip çok az bina bulunmuştur. Daha sonra, kalenin kale duvarında yapılan kazılarda, Moğollar öncesi dönemin duvar örgüsünde,

²⁶⁹ M. N. Fedorov, "K Voprosu o Poslednem Karahanidskom Dvortse na Afrasiabe" [Afrasiyab'taki Son Karahanlı Sarayı Hakkında], *Sovetskaya Arheologiya*, C. III, 1965, s. 239-42.

çok sayıda sırlı ve figürlü tuğla, çok renkli boyalı sıva parçaları, oymalı stuko parçaları, kırmızı-kahverengi sırla kaplı büyük seramik plakalar bulunmuştur. 20. yüzyılın 60'larında, arkeolog Fedorov, kalenin boru hattını kazarken, geometrik desenli pişmiş toprak levhalar da dahil olmak üzere mimari dekor unsurları keşfetmiştir.²⁷⁰

Fedorov'un buluntuları arasında üzerinde "uluğ" kelimesi yazılan dekoratif bir plaka vardır. Uluğ kelimesi Türk kökenlidir ve bu nedenle Kur'an ayetinin bir parçası olamaz. Ayrıca bir binanın veya olayın sıfatı da olması mümkün değildir çünkü böyle durumlarda Tacikçe yaygın olarak kullanılmıştır. Uluğ, Semerkant'ın sadece bir hükümdar (Tamgaç Han İbrâhim) unvanı için verilmişti. 12. yüzyıla ait saray binalarında hükümdarın unvanının dahil edildiği yazıt örneklerini görüyoruz. Bu takdirde plaka 1184 yılından daha erken değildir, bu da sarayın 12. yüzyılın 80'lerinde inşa edildiği anlamına gelmektedir. Yüzey çalışması, sarayın, tüm bu dekorunun bulunduğu yerden çok uzak olmayan kalenin yüksek güneybatı kısmında yer alabileceğini söylememize neden olmaktadır.²⁷¹ Saray, Harezmsahlar'ın şehri eline geçirdikleri 1212 yılına kadar yıkılmıştır. Daha sonra saray kalıntıları, yerel sakinler tarafından ev ihtiyaçları ve kalenin takviyesi amacıyla onarım için hammadde olarak kullanılmıştır. Harezmsah Muhammed'in Semerkant'ta muhteşem bir bina inşa etmeye başladığına dair tarihî bilgiler vardır. Büyük olasılıkla bu bina, kendisi için yaptırılan bir saray idi. Ancak Moğolların yaklaşmakta olan istilâsı onun bu planını gerçekleştirmesini engellemiştir.

3.2.3 Konutlar

Orta Çağ Orta Asya şehirlerinde konutlar iki tipe ayrılmaktaydı. İlk tip, şehir feodal beylerinin ve büyük tüccarların yaşadıkları kentsel şatolardır (köşkler). Bazen bu tür mülkler, büyüklük ve zengin dekorasyon açısından hükümdar saraylarından farklı değildi. Büyük şatonun bulunduğu bölgenin büyüklüğü bir şehir mahallesi alanına ulaşabilirdi. İkinci tip, sıradan şehir halkının, küçük tüccarların ve zanaatkârların konutlarıdır. Bu tür meskenler genellikle pişmemiş tuğla ve pahasadan

²⁷⁰ Fedorov, a. g. e., s. 239.

²⁷¹ A. e., s. 240.

yapıldığı için toprakla bütünleşmiş gömülü kalıntılar şeklinde günümüze ulaşmıştır. Bu tür konutlar, bilimsel çalışma için oldukça zordur.

Afrasiyab'ta 9-10. yüzyıllara ait birçok ev kalıntısı bulunmuştur. Bunlardan biri yerleşimin batı kesiminde yer almaktadır. Pahsa ve ham tuğladan yapılan bina, dikdörtgen planlıydı ve beş oda ve bir avludan oluşmaktaydı.²⁷² Yaşam alanları iki batı odası ve bir giriş odasıydı.²⁷³ Evin tüm uzunluğu boyunca uzanan güney odası ve doğu odası birbiriyle bağlıydı ve muhtemelen depolama ve diğer ev ihtiyaçları için hizmet etmekteydi. Daha sonraki onarım çalışması sırasında giriş odasına geniş bir sufa yapılmış, yan odanın kapısı kapatılarak niş haline getirilmiştir. Aynı zamanda, 2. oda altında 4,6 metre derinlikte bulunan yuvarlak bir yeraltı odası tuğlayla kapatılmıştır. Avludan, kubbeli kil tavanlı 1,5 metre yüksekliğindeki bir yeraltı odasına giden dik bir merdivenle inilmekteydi. Yuvarlak veya dikdörtgen bu tür yeraltı odaları, Afrasiyab'taki birçok konutun altında keşfedilmiştir. Genellikle içlerinde sufalar ve küçük nişler vardı. Bu odanın görevi hâlâ belli olmamasıyla birlikte, ev sakinlerinin burada yaz sıcağından saklandıkları düşünülmektedir. Güneyden ve batıdan, bina, pahsa duvarlarıyla çevrili bir avlu ile bitişikti. Evin kuzey tarafında ise taş döşeli dar bir sokak vardı.

Aynı sokakta 9-11. yüzyıllara ait iki konut daha kazılarak ortaya çıkarılmıştır.²⁷⁴ İlki, caddenin güney tarafında yer almakta ve beş odadan oluşmaktaydı. Biraz önce bahsettiğimiz evde olduğu gibi, duvarları ve sufaları pahsadan yapılmıştır. Tören alanı sayılan mekânların üzeri kaymaktaşı ile sıvanmış, yer yer kırmızı ve maviye boyanmıştır. Konut ve hizmet odalarına ek olarak, evde metal işleme için bir oda da vardı. Muhtemelen bu bir kuyumculuk atölyesiydi. Sokağın kuzey tarafındaki ikinci ev, duvar sandıkları ve humlar denilen büyük kil kapları olan hizmet odaları içermekteydi. Bu evin oturma odasında, zeminde figürlü

²⁷² Hmel'nitsky, *Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv. [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya'nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi]*, s. 259.

²⁷³ Şekil 15.

²⁷⁴ A. e., s. 260.

pişmiş tuğlalarla süslenmiş, maviye boyanmış oymalı duvar dekoru parçaları bulunmuştur.

8. yüzyılda, yerleşimin kuzey batısında bir çömlekçiler mahallesi ortaya çıkmıştır.²⁷⁵ Arkeolojik araştırmalar, mahallenin yaklaşık kare olduğunu ve iki büyük cadde arasında uzandığını ortaya koymuşlardır. Belki de daha sonra değiştirilen belirli bir genel plana göre inşa edilmiş bu mahalle, binaları birkaç merkezî avlu etrafında gruplandırılmış bütünsel bir mimari komplekstir.²⁷⁶ Mahallelerdeki yapılar pahsa ve ham tuğlalardan yapılmıştır. Mahallenin güney kesiminde duvarları kırmızıya boyanmış tonozlu bir oda korunmuştur. Birçok oda ve avlu, pişmiş tuğlalardan yapılmış figürlü döşemesi korunmuştur. Odaların çoğu büyüklüklerine ve şekillerine göre tonozlarla örtülüydü.

Tonozlu bir niş biçiminde mahallenin ana girişi güneye bakmaktaydı. Arkasında çartak tipi tonozlu bir oda vardı. Buradan doğrudan hem büyük merkezî avluya hem de her iki tarafa geçilebilirdi. Girişin yan duvarları geometrik desenli kaymaktaş panolar ve üstte resimli friz ile süslenmiştir. Yan duvarları muhtemelen bir saçakla korunmuştur, bu da girişin önünde ahşap bir revak olması gerektiği anlamına gelmektedir.

Güneydoğudaki en büyük oda grubunun merkezi, güneydeki ana girişten girilen geniş bir avluydu. Doğu ve kuzey taraflarını geniş bir sufa sarmıştır. Mahallenin tüm avluları 1:0,866 en boy oranına sahiptir. Araştırmacılar, büyüklüğüne ve en-boy oranına göre mahallenin güneybatısındaki daha küçük avlunun ruzan tipi altıgen kirişli bir kubbe ile örtülü olduğu sonucuna varmışlardır. 9. yüzyılın 70'lerinde yapılan mahallenin onarım çalışmaları sırasında birçok yapı duvar resimleri ve oymalı kaymaktaş panolarla dekore edilmiştir. Mahallenin planı düzgün, mekân duvarları ve avluları birbirine paralel ve dik idi. Böylece, çömlekçiler mahallesi, tüm odaları birbirine bağlı olan bütünsel devasa bir yapıydı.

²⁷⁵ Hmel'nitsky, *Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv. [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya'nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi]*, s. 260-62.

²⁷⁶ Şekil 14.

Çömlekçiler mahallesinin güneyinde, 9. veya 8. yüzyılın sonlarına ait bir konutun kalıntıları bulunmuştur.²⁷⁷ Bina pahsa ve ham tuğlalarla inşa edilmiş, zemini yanık tuğlalarla döşenmiştir. 11. yüzyıla kadar varlığını sürdüren konut birkaç kez yeniden inşa edilmiştir. Yapının en eski kısımları, kuzey tarafındaki iki odadır. İkisi de kare şeklinde olan bu odalar, onları ayıran duvardaki bir açıklıkla birbirine bağlıydı. Benzer bir açıklık batıdaki odadan kötü korunmuş dar bir odaya açılmaktaydı. Duvarın güneyinde, kuzeyden ve doğudan geçitlerin açıldığı geniş dikdörtgen bir avlu uzanmaktaydı. Buradan pişmiş tuğlalarla döşeli patikalar avlunun ortasına çıkmaktaydı. Avlunun orijinal yapısı belli olmamakla birlikte, orta bölümün ayrılması ve avluyu çevreleyen mekanlara giden patikalar yardımıyla bağlantısı, burada kapalı bir sütun galerisi olduğunu düşündürmektedir. Muhtemelen bu ev bir tür şehir şatosuydu çünkü bu tür binalar için geniş bir avlu karakteristik bir özelliktir.

Afrasiyab'ın doğu kesiminde, orijinal olarak doğu-batı eksenini boyunca uzanan üç özdeş odadan oluşan bir yapının kalıntıları kazılmıştır.²⁷⁸ Orta odanın duvarlarında, bazı yerlerde oymalı kaymaktaşları dekoru korunmuştur; zeminde, kubbeli üstörtüsü ve duvarların üst kısımlarını süsleyen birçok oyma kaymaktaşları parçası bulunmuştur. Bina 9. yüzyılda veya 8. yüzyılın sonunda inşa edilmiş, 10. yüzyılda onarılmıştır.

Kubbeli salon, yanındaki ve muhtemelen korunmamış doğudaki odaları, 1:0,866 en-boy oranıyla dikdörtgen planlıdır.²⁷⁹ Binanın boyutları 4.90x5.50 metredir. Orta Çağ Orta Asya konut mimarisinin özelliği haline gelen binaların bu oranları, üst örtülerinin konstrüksiyonuyla ilişkilidir. Üst örtüler, büyük ihtimalle geleneksel ruzan tipi bir tonozla kaplıydı. Binanın kalıntıları arasında günlük eşya buluntularının olmaması binanın törensel amaçla yapıldığını ya da bir kamu binası olabileceğini düşündürmektedir.

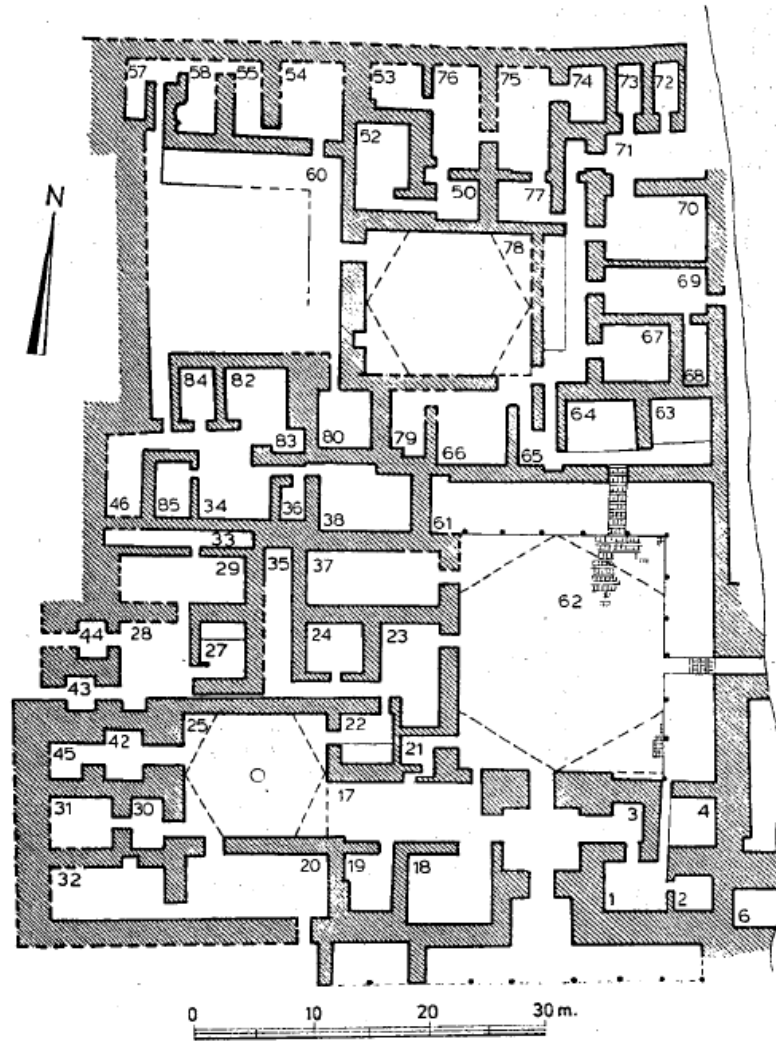
Afrasiyab'ın şehristanındaki konutları kazarken Vyatkin herhangi bir sokak izi bulamamıştır. Bunun nedeninin, erken Orta Çağ Semerkant'ının yüksek bina

²⁷⁷ Hmel'nitsky, *Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv.* [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya'nın IX-X Yüzyıllar Mimarisini], s. 263.

²⁷⁸ Şekil 16.

²⁷⁹ A. e., s. 263-64.

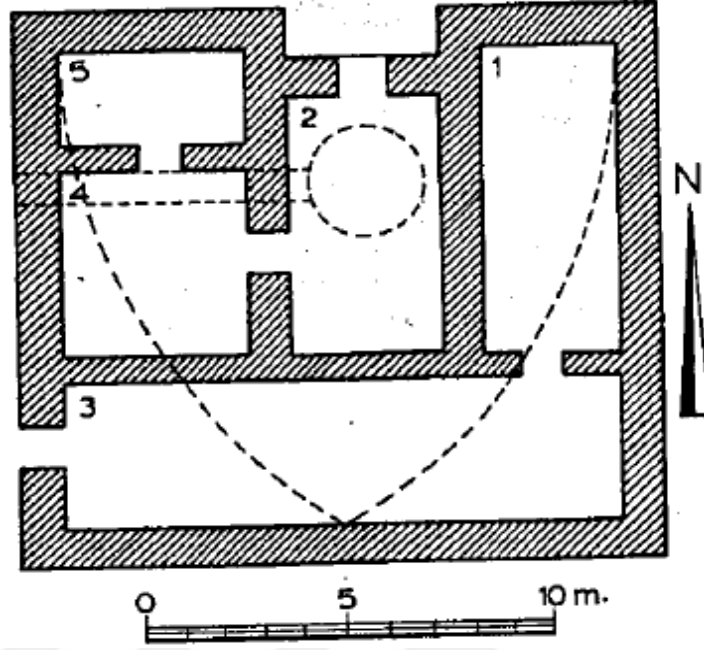
yoğunluğunun yanı sıra sokakların darlığında yattığına inanıyordu.²⁸⁰ Gerçekten de Maverannaüehir'in erken Orta Çağ şehirlerinde yoğun binalar yaygındı. Arkeolojik araştırmalar Pencikent'te evlerin sokaklara çok yakın aralıklarla yerleştirildiğini göstermektedir. Bu dönemde izlenen yüksek bina yoğunluğu, şehirlerin hızla büyüdüğünü ve geliştiğini göstermektedir.

Şekil 14: Afrasiyab'taki konut mahallesinin planı

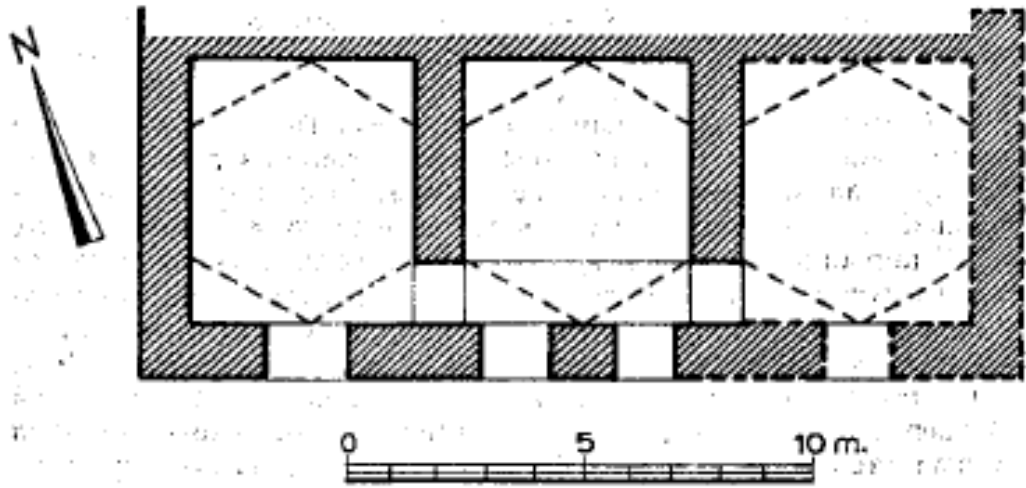
Kaynak: S. Hmel'nitsky, *Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv.* [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya'nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi], Riga, Continent Ltd., 1992.

²⁸⁰ A. M. Pribitkova, "O Zastroyke Gorodov Sredney Azii v IX-X vv." [9-10. Yüzyıllarda Orta Asya Şehirlerinin Gelişimi Üzerine], *Arhitekturnoe Nasledstvo*, C. XVIII, 1969, s. 163-75.

Şekil 15: Afrasiyab’ın batı kesimindeki konut binasının planı

Kaynak: S. Hmelnitsky, *Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv.* [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya’nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi], Riga, Continent Ltd., 1992.

Şekil 16: Afrasiyab’taki “kubbeli” salonun planı

Kaynak: S. Hmelnitsky, *Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv.* [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya’nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi], Riga, Continent Ltd., 1992.

3.2.4 Ticari Yapılar

Moğollar öncesi döneme ait Semerkant'taki çarşılar bir önceki bölümde detaylı olarak anlatılmıştır. 9-10. yüzyıllara ait Semerkant'ın ticari binaları günümüze ulaşmamıştır. Bunun nedeni, o dönemde şehirde henüz anıtsal ticari binaların yapılmamış olmasıdır. Çarşı binaları daha çok hafif yapılardan inşa edilmekteydi. Öte yandan, Semerkant'ın ticarî merkezi olan Ra'sü't-Tâk Mahallesi'nin adı tonozun başı (kubbe) olarak tercüme edilir. Bu durum, Semerkant'ta 16. yüzyıla ait Buhara'nın ticari kubbeli yapılarına işlevsel olarak benzeyen kubbeli yapıların da var olduğunu gösterebilir.

Semerkant'ın rabazında satılan malın cinsine göre ayrılmış çok sayıda çarşı olduğu bilinmektedir. Çarşılar genellikle meydanlarda bulunur ve bitişik sokaklara uzanırdı. Daha sonra, Maverannaünehir'in şehirlerinde, caddelerin kesişme noktalarında, ışık açıklıkları olan kubbeli, bitişik sokaklara geçişler, duvarlarda banklar ve bitişik hizmet odaları ile ticari binalar inşa edilmekteydi. Çarşı komplekslerinde genellikle kervansaraylar da yer almaktaydı. Ancak çoğu durumda kervansaraylar şehir dışına inşa edilmiştir.

Orta Asya'nın kervansarayları çeşitli işlevlere sahip büyük yapılarıdır. Hanları, deve, at ve hayvan odaları, depoları vd. içermekteydi. Ayrıca, büyük alışveriş merkezleri görevini de görmekteydi. Esas olarak şehirler arasındaki kervan yollarında bulunmaktaydı. Bu tür kervansaraylar, kuleler ve yarı kulelerle güçlendirilmiş, genellikle çift duvarlarla çevriliydiler, çevresinde çeşitli odaların bulunduğu bir avlu ile bir dikdörtgen plana sahiptiler. Bu yapılar genellikle hükümdarlar tarafından inşa edildiği için görkemli, zengin bir şekilde dekore edilmiş binalar idi.

Şehirlerde kurulan kervansaraylar, çarşılar arasında veya şehrin kapılarında inşa edilmekteydi. Bunlarda üretilen ve satılan mal türlerine göre çok sayıda zanaat atölyeleri ve dükkânlar faaliyet göstermekteydi. Büyük şehirlerin yakınında inşa edilen kervansarayların en önemli işlevi, şehirlerin ticari temsilcileri olmaları idi. Genel olarak Orta Asya kervansarayları, komplike bir yapıya sahip büyük yapılarıdır. Kervansarayların işlevleri -bir dizi koşula bağlı olarak-değişebiliyordu.

Kervansaraylar; kale olarak, saray olarak, ticari amaçlı, askeri amaçlı veya depo amaçlı kullanılabilirdi.

3.2.5 Ribatlar ve Hankâhlar

Kelimenin tam anlamıyla ribat, Arapça'dan "atları bağlamak için bir yer" olarak çevrilmektedir.²⁸¹ Hilâfet tarihinin ilk yüzyıllarında, el-murâbit denilen gazilerin tahkim edilmiş konutlarına ribat denirdi. 9-10. yüzyıllarda, ribatlar askeri tahkimatlar, vahaları göçebe baskınlardan korumak için nöbet noktaları olarak kullanılmaya başlanmıştır. 11-13. yüzyıllar arasında ise, fetihlerin tamamlanmasıyla birlikte ribatlar önemini yitirmiş ve dervişlerin yaşadıkları hankâhlar, kervansaraylar ve hanlar olarak kullanılmaya başlanmıştır. Kârlı bir sermaye yatırımı olduğu için, ribatların çoğu bireyler veya dinî kuruluşlar tarafından yaptırılmıştır. Etraflarında genellikle, sakinleri kervan ticaretine hizmet eden küçük yerleşim birimleri ortaya çıkmıştır. Bu durum özellikle çöl ribatlarında yaygın olmuştur.

Kentsel ribatlar, gazilerin kafirlerle savaşmaları için bir toplanma yeri olarak kullanılmıştır. En-Nesefî, Moğollar öncesi Semerkant'ta yedi ribat'ın olduğunu ve bunların arasında, daha önce anlattığımız al-Murabba'a Ribatı'nın bir ticaret yeri olarak hizmet ettiğini yazmıştır.²⁸² Moğollar öncesi Semerkant ribatlarının çoğu hakkında özel bilgimiz yok. Ancak en-Nesefî'nin eseri sayesinde aynı adı taşıyan mezarlıkta er-Radrada adlı bir ribatın bulunduğunu biliyoruz. Ar-Radrada isminin Farsça versiyonu Sangdiza, "kırılmış taşlar" veya "taş ocağı" anlamına gelmektedir. Belki Orta Çağ'da burada yapı taşları ve kil ticaretiyle uğraşan bir taş ocağı vardı. İstahrî, Semerkant civarında, yerel halkın inşaat için taş ve çömlekçilik için kil aldığı Kuhak Dağı adıyla bilinen küçük bir dağ olduğunu bildirmektedir. Şehrin neredeyse tüm sokakları bu dağdan gelen taşlarla kaplıydı. En-Nesefî'nin eserinde ise bu dağ Jabal as-Sugd olarak geçmektedir. Semerkant'ın kuzeydoğusunda, Diverî Kıyamet ve

²⁸¹ Kamoliddin, "Kitab Al-Ansab" Abu Sa'da 'Abd Al-Karima İbn Muhammada As-Sam'ani Kak İstoçnik po İstorii i İstorii Kulturu Sredney Azii [Orta Asya'nın Kültür Tarihi ve Tarihi Üzerine bir Kaynak Olarak' Abd Al-Kerim İbn Muhammad As-Sam'ani'nin "Kitab al-Ansab"], s. 64.

²⁸² Kamoliddin, Noviy İstoçnik po İstoriiçeskoj Geografii Sredney Azii [Orta Asya'nın Tarihi Coğrafyasına Dair Yeni Bir Kaynak], s. 65.

Zerafşan arasındaki bölgede bulunan Çupanata dağı ile özdeşleştirilmiştir. Orta Çağ'da dağda bir taş ocağı olduğuna bakılırsa, muhtemelen ar-Ravdada Ribatı da tam orada bulunmaktaydı.²⁸³ Ribatın bulunduğu mezarlıkla ilgili haberlere gelince bu , gazilerin mezarlarından oluşmuş olabilir. Bu tür mezarlar, ribatların tipik özelliğiydi, bu nedenle mezarlıklar genellikle etraflarında oluşturulurdu.

İşlevsel olarak ribatlara yakın olan dervişlerin meskenleri, hankâhlardı. İlk hankâhlar, 9-10. yüzyıllarda Horasan ve Maverannaünehir'de ortaya çıkmıştır. Muhtemelen prototipleri arasında Mâni ve Kerrâm'îyye manastırları vardı. Hankâhlar, bazen cami ile birlikte inşa edilmişler, bazen de kendilerine ait bir binaları olmayıp müstakil evlerde yer almışlardır. En-Nesefî'ye göre, Semerkant'ta en az beş hankâh faaliyet göstermekteydi.²⁸⁴ Maalesef bu yapılarla ilgili arkeolojik bir veriye sahip değiliz.

3.2.6 Hamamlar

Afrasiyab'ın hamamları yazılı kaynaklarda defalarca karşımıza çıkmaktadır. İlk kez, Vyatkin tarafından kalenin yakınındaki topraklarda yapıldığı kazılar sırasında pişmiş tuğladan yapılmış bir hamamın kalıntıları keşfedilmiştir.²⁸⁵ Burada bulunan hamamdan ocak odasına giden üç kemerli delikli duvarın bir kısmı ayakta kalmıştır. Hamamdan gelen su yakındaki bir vadiye akmakta, ocaktan çıkan kül de içine dökülmekteydi. Binanın bitişiğinde taş döşeli bir avlu vardı. Daha sonra, Afrasiyab'ta 9-11. yüzyıllara ait birkaç hamamın daha kalıntıları bulunmuştur. Şehrin batı ve doğu kesiminde, fırınlı, ısı borulu, banyolu ve su deposu 9-10. yüzyıllara ait bir hamamın kalıntıları bulunmuştur.²⁸⁶ Şehrin batısındaki hamamlardan biri, sufalı ve ocaklı 13 küçük odadan oluşmaktaydı. Bazı odaların da havuzları vardı. Hamamın korunmuş tüm duvarları su geçirmez malzeme ile sıvanmıştır. Odaları, sabun olarak kullanılan yarım metrelik yeşil kil tabakasının keşfedildiği bir emme kuyusuna boru sistemi ile

²⁸³ Kamoliddin, *Noviy İstoçnik po İstoriçeskoj Geografii Sredney Azii [Orta Asya'nın Tarihi Coğrafyasına Dair Yeni Bir Kaynak]*, s. 65-66.

²⁸⁴ A. e., s. 68.

²⁸⁵ Smirnova, a g. e., b. a.

²⁸⁶ E. Yu. Buryakova, "Raskopki Ban' na Territorii Srednevekovogo Samarkanda" [Orta Çağ Semerkant'ının Hamamlarının İncelenmesi], *İstoriya Materialnoy Kulturi Uzbekistana*, C. XX, 1986, s. 163.

bağlıydı. Şehrin küçük bir bölgesinde 3-4 hamamın kalıntıları keşfedilmiştir. Hamamların yerleştirilme sıklığı şehir genelinde aynı olsaydı o zaman Semerkant'ta yaklaşık 60 hamam olmalıydı.

Bu oda grubunun kuzeyinde iki büyük ocak, yanlarında ise su için iki büyük seramik kap vardı. Ocaklar arasında tuğladan yapılmış bir su oluğu geçmekteydi. Doğusunda, bazı yerlerinde mavi, kırmızı ve sarıya boyanmış, binaları oymalı kaymaktaş ile süslenmiş, muhtemelen halk hamamı görevi gören pişmiş tuğladan bir bina yer almaktaydı. İçinde misafirler için kullanılan sufa ve rezervuarları olan odalar vardı. Hamamın başka bir kısmı olan oymalı kaymaktaş dekorlu tuğladan bir bina bir vestiyer, dinlenme ve güzellik bakımları için odalar içeriyordu. Afrasiyab'ın doğu kesiminde bulunan hamam da benzer şekilde düzenlenmiştir. Sufalarla ve havuzlarla ayrı bağlantısız odalardan oluşmaktaydı. Havuzların yanında, ince bir bölmenin arkasında, sıcak havanın dar kanallardan aktığı basit bir ocak vardı. Su, ocağın yanındaki zemine gömülü hum denilen seramik bir kapta ısıtılıp, bölmedeki bir delikten alınmaktaydı. Bahsettiğimiz hamamlar 10. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

SONUÇ

Çok eski zamanlardan beri Soğd, Orta Asya'nın medeniyetinin beşiği idi. Ticaret yollarının kesişme noktasındaki avantajlı konumu, burada ticaretin, kültürün, bilimin ve sanatın zenginliğine katkıda bulunmuştur. Semerkant antik şehri her zaman Soğd'un ana şehri olmuştur. M.Ö. 8. yüzyılda kurulan Semerkant, defalarca elden ele geçerek çeşitli imparatorlukların parçası haline gelmiştir. Yabancı hakimiyeti Soğd'un kültürünü, şehirlerinin fiziki ve sosyal yapısını ve mimarisinin özelliklerini oldukça etkilemiştir. Böylece Soğd'un eşsiz bağdaştırıcı kültürü oluşmuştur. Ancak hiçbir fetih, Soğd'un şehirlerinin hayatını Arap fetihleri kadar etkilememiştir.

5-6. yüzyıllarda, Maverannaünehir'in tipik şehri, kale ve şehristanı olan surlarıyla korunan bir yerleşim yeri idi. Tahkimat yapılarına ek olarak, kale ayrıca hükümdarın sarayını, kamu binalarını ve dinî anıtları da barındırmaktaydı. Şehristanda zanaatkârlar ve küçük tüccarlar yaşamaktaydılar. Şehrin çevresinde birçok bahçe ve tarla vardı, bu da şehrin halkının birçoğunun hâlâ tarımla uğraşmaya devam ettiğini göstermektedir. 5. yüzyılda kurulan Pencikent şehri, erken bir Orta Çağ Soğd şehrinin güzel bir örneğidir. Bu şehir yüksek düzeydeki bayındırlığa ve kültüre sahip ekonomik olarak gelişmiş bir şehirdi. Pencikent çok yoğun bir şekilde inşa edilmiştir. Şehirde kamu binaları, tapınaklar, surlar, zengin bir şekilde dekore edilmiş şehrin soylularının ve büyük tüccarlarının konutları vardı. Bu tür konutlar, duvar resimleri ve heykellerle süslenmiş, oyma ahşap tavanları ve sütunları olan eyvanlı ve törensel salonlu büyük komplekslerdi. Bununla birlikte şehirde sıradan nüfusun konutlarının yanı sıra birçok dükkânın ve zanaat atölyesinin izlerine rastlanmıştır. Bu, İslamiyet öncesi dönemde bile Soğd şehirlerinde zanaatlerin ve ihracata yönelik ticaretin aktif olarak geliştiğini kanıtlamaktadır.

Arapların Orta Asya'da yayılmasından önce, Semerkant düşüş ve canlanma dönemleri yaşamıştır. Erken Orta Çağ Semerkant'ının yapısı ve yapılarının türü hakkında çok az bilgiye sahibiz. Ancak arkeolojik veriler sayesinde, Semerkant'ta surlar ve duvarlar, özel zanaat mahalleleri, kamu binaları, tapınaklar, duvar resimleriyle süslenmiş şehir soylularının evleri ve Soğd ihsidinin sarayının var olduğunu bilmekteyiz. Arap fethi sırasında, Semerkant Afrasiyab Tepesi'nin tüm alanını kapsamış ve iki sıra kale duvarıyla çevrilmiştir. 1. ve 2. iç surlar arasındaki

bölge zanaatkâr atölyeleri ve dükkânlarla kaplanmıştır. Özel bir duvarla çevrili soyluların evleri ve ihşid sarayı, şehristanın ortasında, tapınak kompleksi ise Afrasiyab'ın kuzey kesiminde bulunmaktaydı. Şehrin geri kalan toprakları konutlar ile inşa edilmiştir.

7-8. yüzyıllarda Arapların Maverannaünehir'i fethi, Soğd şehirlerinin gelişimini kesintiye uğratmıştır. Bunun nedeni, Arapların 80 yıl süren askerî hareketlerinin birçok şehri yıkıma uğratmasının yanı sıra yerel dinî inançlarla ideolojik bir mücadeleye yol açmasıydı. Ancak çoğu durumda Araplara teslim olan şehirler yıkılmamıştır. Bununla birlikte, şehrin hilâfete girmesinin ön şartı, yerel pagan tapınağının yıkılması ve şehirde bir caminin kurulmasıydı. 712 yılında Semerkant'ta Arap hakimiyeti bu şekilde başlamıştır. Şehrin Kuteybe b. Müslim tarafından ele geçirilmesinden sonra, kalede bulunan antik pagan tapınağı tanrı heykelleriyle birlikte yok edilmiştir. Semerkant'ın ilk camisi tapınağın bulunduğu yere inşa edilmiştir. Böylece şehrin tarihinde yeni bir dönem başlamış olmuştur.

8. yüzyılın ortalarından – 9. yüzyılın başlarından itibaren Maverannaünehir, Abbâsîler'in yönetimi altında gelişmeye başlamıştır. Hilâfetin diğer bölgeleriyle güçlü ekonomik ve kültürel bağların kurulması, yerel zanaatlerin ve ticaretin hızla gelişmesine neden olmuştur. Samânîler ve Karahanlılar'ın yerel hanedanlarının saraylarında bilim ve sanatın yanı sıra Farsça ve Türkçe edebiyatı yüksek düzeye ulaşmış, kendi yerel özgün İslam mimarisinin üslubu gelişmiştir.

Maverannaünehir şehirlerinin gelişimi ile yerel aristokratlar olan dihkanların köşklerinin önemi azalmaya başlamıştır. Bu dönemde dihkanların yönetici sınıf olarak ortadan kaybolması nedeniyle köşkler terk edilmiş, bölgenin ekonomisinde ana rolü şehirler devralmıştır. Bunun sonucu, rabaz denilen ticaret ve zanaat varoşları hızlı gelişme göstermiştir. Araplardan önce bile Maverannaünehir şehirlerinin çoğunda oluşmaya başlayan rabazlar, Arap egemenliği sırasında surlar ile çevrilmiş ve böylece şehrin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Rabazlar oldukça hızlı büyümüş ve geniş topraklara yayılmıştır. Yavaş yavaş şehirlerin merkezleri buraya taşınmaya başlamıştır.

Araplardan sonraki ilk yıllarda Semerkant'ta bir düşüş gözlemlenmektedir. Bunun ana sebeplerinden biri, yerel sakinlerin şehir dışına tahliye edilmesi idi. Ayrıca 8-9. yüzyıllarda Maverannaünehîr'i sarsan çok sayıda Araplara karşı ayaklanmaların da bu dönemde şehrin gelişmesinde olumsuz etkisi olmuştur. 9. yüzyılda Semerkant, Samânîler Devleti'nin başkenti olmuştur. Bu, şehir için yeni bir refah döneminin başlamasına katkıda bulunmuştur. Şehrîstanın batı kesiminde Samânîler sarayı, doğu ve orta kesimlerinde yeni soyluların zengin evleri inşa edilmiştir. Bu dönemde aktif bir şekilde büyüyen şehir, güney kesiminde dördüncü sur duvarının ötesine geçmiştir. Kış Kapısı'nın güneyindeki geniş bir rabazın gelişmesinin bir sonucu olarak, Ra'sü't-Tâk Mahallesi'nde yeni bir şehir merkezi ortaya çıkmıştır. Rabazın içinde kum serpilmiş açık alan daha sonra Registan Meydanı'na dönüşecek ve Timur Semerkant'ının merkezi olacaktır. 9. yüzyılda burada var olan rabazın boyutu, şehrîstanın boyutundan 2 kat daha büyüktü. Yoğun bir şekilde inşa edilmiş rabazın çevresinde, bahçeler ve tarlalar arasında kuleler yükselmiş, yollar boyunca rabazın bir parçası olan ve kentsel mahalleler olarak kabul edilen yoğun köyler bulunuyordu. Bu geniş alanın tamamı, 8. yüzyılda Ebu Müslim tarafından restore edilen ve 11.000 hektarlık bir alanı kaplayan Diverî Kıyamet Duvarı ile çevriliydi.

11. yüzyılın ilk yarısında şehir bir gerileme dönemi yaşamıştır. Bu, bölgede çok sayıda savaş, göçebe akınları ve siyasi istikrarın olmamasından kaynaklanmıştır. Tüm bu faktörler, kentsel gelişmeye elverişli olmayan bir ortam yaratmıştır. Arkeolojik veriler, bu zamanlarda Semerkant'ın bazı bölgelerinin ıssız olduğunu doğrulamaktadır. Karahanlı İbrâhim Tamgaç Han'ın (1046-1068) saltanatı, şehrin gelişmesinde yeni bir aşama olmuştur. Yeniden başkent olan Semerkant'ta Orta Asya'daki ilk medreseler kurulmaya başlamış, Semerkant Camisi onarılmış ve genişletilmiş, Karahanlılar'ın görkemli sarayı yapılmıştır. 11. yüzyılda, şehrin güney eteklerinde, bugün hâlâ var olan Şâh-ı Zinde anıt kompleksi oluşmaya başlamıştır. Kompleksin en erken yapıları olan Tamgaç Buğra Han Medresesi ve Kusem b. Abbas Türbesi, Orta Asya'nın erken dönem türbe ve medrese mimarisinin değerli örnekleridir. Bu dönemde şehrin topraklarında birçok zanaat atölyesinin yanı sıra güneydeki rabaz çarşıları faaliyet göstermekteydi.

12. yüzyılda, Semerkant'ın eski şehristanı şehrin merkezi olmaktan çıkmıştır. Su temini ile ilgili sorunları, kademeli olarak ıssızlaşmasına yol açmıştır. Şehir hayatının merkezi nihai olarak güney rabaza taşınmıştır. Bununla birlikte şehristanda hapishane ve büyük caminin bulunduğu kale, birkaç anıtsal yapı ve zanaat atölyeleri var olmaya devam etmiştir. Şehristan 1220 yılındaki Moğol istilâsı sırasında tamamen yıkılmıştır. Bugünkü Semerkant, Moğollar döneminde Afrasiyab'ın güneyindeki alanda oluşmaya başlamıştır.

Yapılan çalışmalara dayanılarak, arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar kullanılarak 9-10. yüzyıllara ait Soğd şehirlerinin fiziki yapısının yaklaşık olarak tasvir edilebileceği sonucuna varılmıştır. Çoğu durumda, Moğollar öncesi yerleşimler sonraki yüzyılların yapı katmanlarının altında gizlidir. Her durumda, şehrin fiziki gelişimi yüzey ve iklimin özellikleri, nüfusun doğası, bir yönetim merkezinin varlığı veya yokluğu, dinî açıdan önemli yerlerin varlığı gibi çok farklı faktörlerden etkilenmiştir. Bu nedenle bir Orta Asya şehrinin gelişimi için genel kurallar hakkında sonuç çıkarmak oldukça zordur. Semerkant'ın gelişimine ilişkin araştırmalarımıza dayanarak söz konusu dönemin Soğd şehirlerinin fiziki gelişiminin karakteristik özellikleri arasında aşağıdakiler tespit edilmiştir:

- Şehristanın düzenli yapısı, rabazın dinamik yapısı ile zıtlık içinde kalmıştır;
- Kentsel yaşam merkezi rabaza taşınmış, rabazda anıtsal yapılar inşa edilmeye başlanmıştır;
- Yaşamın rabaza taşınmasıyla genellikle kale, kısmen de şehristan tenhalaşmıştır. Şehrin başkent olması durumunda kalede ve şehristanda yaşam devam ederdi. Bununla birlikte 12. yüzyılın sonunda şehristan şehrin ekonomik merkezi olmaktan çıkmıştır;
- Şehrin surlarının ötesinde mezarlık, bazı tehlikeli zanaat atölyeleri (metalurji ve cam atölyeleri gibi) bulunurdu. Dışarıda, şehrin kapılarının yakınında gezginler ve kervanlar için kervansaraylar inşa edilirdi;

• Bina yoğunluğu değişkendi. Şehristanın yapısı genellikle hem en düzenli hem de en yoğun yerdı. Rabazlarda evler birbirlerine bitişik değildi, binaların çevresinde çarşılar, havuzlar, bahçeler ve halka açık parklar vardı. Dış duvarların içindeki alanı ise müstakil şatolar (köşkler), köyler, bahçeler, kanallar ve hatta tarlalardan oluşmaktaydı;

• Şehirlerde bayındırlık düzeyi oldukça yüksekti. Ana caddeler taş döşeliydi. Düzenlemelerine özel dikkat edilen çok sayıda hamamlar bulunurdu. Konut binaları, derin emici kuyular şeklinde basit kanalizasyona sahipti. Kirli suların evin dışına tahliyesi seramik borular kullanılarak yapılmıştır. Şehrin sokaklarının temizliği muhtesib olan özel görevlilerin kontrolü altındaydı;

• Şehirde bir caminin olması, şehrin ana özelliği olmuştur. İlk camiler şehirlerin eski kesimlerinde inşa edilirdi. Rabaz geliştikçe, büyük kamu ve ticaret yapılarının yakınında yeni camiler inşa edildi. Ancak, her durumda böyle değildi, örneğin Semerkant Camisi orijinal yerinde kalmıştır. Ayrıca medrese ve türbe, şehirdeki anıtsal yapıların ayrılmaz türleri haline gelmiştir. Dinî yapılar her zaman devlet tarafından korunmakta ve onarılmaktaydı. Büyük dinî bayramlar için şehrin yakınlarında Namazgâh denilen taşra camileri inşa edilirdi;

• Ribat ve hankâh dahil olmak üzere şehirde bir dizi yeni yapı türü ortaya çıkmıştır. Bu yapılar hem incelenen dönemde ticaretin gelişmesi hem de bölgede Müslümanlaşmanın ilerlemesi ve tasavvufun yayılması ile ilgili çok çeşitli işlevleri yerine getirmekteydi.

Erken İslamiyet dönemine ait Orta Asya şehirlerinin gelişimi konusu araştırmacılar tarafından incelenmiş ve yayınlar yapmış olmalarına karşın yine de konuyla ilgili çok problemlı durumlar bulunmaktadır. Yaptığımız bu çalışmanın sonuçlarının bu önemli konuya özgün bilgiler katacağını umuyoruz.

KAYNAKÇA

- Agzamhocaev, T.: “Raskopki Dvortsovogo Soorujeniya na Afrasiabe” [Afrasiyab’taki Saray Yapılarının Kazıları], **Ob’edinennaya Nauçnaya Sessiya, Posvyaşennaya 2500-letiyu Samarkanda**, Taşkent, 1969, s. 22-23.
- Anarbaev, A.: **Blagoustroystvo Srednevekovogo Goroda Sredney Azii [Orta Çağ Orta Asya’nın Şehrinin Bayındırması]**, Taşkent, Fan, 1981.
- Arapov, A.: **Hudojestvennaya Kultura Tsentralnoy Azii i Azerbaydjana 9-15. veka**, Semerkand-Taşkent, MİTSAİ, 2013, s. 161-176.
- Ata-Mirzaev, A. O., V. Gentshe, R. Murtazaeva, ve A. Saliev.: **İstoriko-Demografiçeskie Oçerki Urbanizatsii Uzbekistana [Özbekistan’da Kentleşmenin Tarihi ve Demografik Denemeleri]**, Taşkent, Universitet, 2002.
- Aydınlı, Osman: “İslâm Hâkimiyetine (II. / VIII. Asır) Kadarki Dönemde Soğd Havzasının İktisadî ve Sosyokültürel Dinamikleri”. **İslâm Araştırmaları Dergisi**, C. XXXII, 2014, s. 99-126.
- Bartold, V. V.: **İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana [Turkestan’ın Kültür Hayatının Tarihi]**, Akademiya Nauk SSSR, 1927.
- . “Sogd” [Soğd], **Raboti po İstoricheskoy Geografii**, Ed. A. M. Belenitsky, O. G. Bolşakov, Moskova, Vostoçnaya Literatura, 2002, s. 487-88,
- . **Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya [Moğol İstilası Çağında Türkistan]**, Moskova, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1963.

- Beksaç, Engin: “Şâh-ı Zinde”, **TDK İslâm Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/sah-i-zinde>, erişim 02 Temmuz 2021.
- Biran, Michal: “İlak-Khanids”, **Encyclopædia Iranica, online edition**, (Çevrimiçi) <https://iranicaonline.org/articles/ilak-khanids>, erişim 13 Temmuz 2021.
- Bolşakov, O. G.: “Dva Vakfa İbrahima Tamgaç-hana v Samarkande” [Tamgaç Han İbrâhim’in Semerkant’taki İki Vakfiyesi], **Stranı i Narodı Vostoka C. X**, 1971, s. 171-72.
- Bolşakov, O. G., A. M. Belenitsky, İ. B. Bentoviç **Srednevekoviy Gorod Sredney Azii [Orta Asya’nın Orta Çağ Şehri]**, Ed. V. Masson, Leningrad, Nauka, 1973.
- Buryakov, Yu. F.: “İzuçenie Samarkandskogo Registana [Semerkant’ın Registanı’nın İncelenmesi]”, **Srednevekovie Goroda Sredney Azii i Kazahstana**, Frunze, 1970, s. 27-29.
- , Ed.: **K İstoriçeskoj Topografii Drevnego i Srednevekovogo Samarkanda [Eski ve Orta Çağ Semerkant’ın Tarihi Topografyası Üzerine]**, Taşkent, Fan, 1981.
- Buryakov, Yu. F., K. M. Baipakov, Kh. Tashbaeva, Yu. Yakubov: **The Cities and Routes of the Great Silk Road (on Central Asia Documents)**, Taşkent, Chief Editorial Office of Publishing and Printing Concern "Sharq", 1999.
- Buryakova, E. Yu.: “K Stratigrafii Samarkandskogo Rabada” [Semerkant’ın Rabadının Stratigrafisi], **Tezisi Dokladov Sessii, Posvyaşennoy İtogam Polevıh i Arheologičeskih İssledovaniy 1972 Goda v SSSR**, Taşkent, 1973., s. 173-175
- . “Raskopki Ban’ na Territorii Srednevekovogo Samarkanda” [Orta Çağ Semerkant’ının Hamamlarının İncelenmesi], **İstoriya Materialnoy Kulturi Uzbekistana**, C. XX, 1986, s. 162-172.

- Çeşmeli, İbrahim “Orta Asya Mimarisi (7-13. Yüzyıllar) I”, **Mimarlık Dekorasyon** C. CXL, No: 4, 2005, s. 46-54.
- . “Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13. Yüzyıllar)”, Yıldız Teknik Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul, 2005.
- . “Semerkand Şehrinin Antik dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi”, **İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı**, C. XV, s. 57-90.
- Dyakonov, M.: **U İstokov Drevney Kulturi Tacikistana [Tacikistan’ın Eski Kültürünün Kökenleri, Stalinabad, Tacikgosizdat, 1956.**
- Eker, Süer: “Orta Asya’nın Gizemli Halkı’: Soğdlular, Soğd ve Soğdca”, **Türkbilig**, C. XXIV, 2012, s. 77-92.
- Eşov, B.: “İstoriografiya Rannih Gorodov Sredney Azii” [Orta Asya’nın Erken Şehirlerinin Tarihi Yazımı], **Lokus**, No: 3, 2019, s. 108-119.
- Fedorov, M. N.: “K Voprosu o Poslednem Karahanidskom Dvortse na Afrasiabe” [Afrasiyab’taki Son Karahanlı Sarayı Hakkında], **Sovetskaya Arheologiya**, C. III, 1965, s. 239-42.
- Frye, R.: **The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion**, 2. bs., Princeton, Markus Wiener Publishers, 1998/
- Hmelnitsky, Sergey: **Mejdu Arabami i Türkami. Arhitektura Sredney Azii IX-X vv. [Araplar ve Türkler Arasında. Orta Asya’nın IX-X Yüzyıllar Mimarisi]**, Riga, Continent Ltd., 1992.

- . **Mejdu Kuşanami i Arabami: Arhitektura Sredney Azii V-VIII vv. [Kuşanlar ve Araplar Arasında: Orta Asya'nın V-VIII Yüzyıllar Arasında Mimarisi]**, Berlin-Riga, CAMAJUN, 2000.
- İnevatkina, O.N.: “Tsitadel Afrasiaba” (Rabotı 1977-1979) [Afrasiyab Kalesi (1977-1979 Yıllar Arasındaki Çalışmaları)], **İstoriya Materialnoy Kulturi Uzbekistana**, C. XVIII, 1983, s. 76-90.
- İstahrî: “Mâverâünnehir”, **Ülkelerin Yolları**, Çev. Ç. Ağarı, İstanbul, Ayışığıkitapları, 2015, s. 244-286.
- Kadırbaev, A. Ş.: “Karahanidi” [Karahanlılar], **Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya**, (Çevrimiçi) <https://w.histrf.ru/articles/article/show/karakhanidy>, erişim 13 Temmuz 2021.
- Kamoliddin, Ş.: “Kitab Al-Ansab” Abu Sa'da 'Abd Al-Karima İbn Muhammad As-Sam'ani Kak İstoçnik po İstorii i İstorii Kulturi Sredney Azii [Orta Asya'nın Kültür Tarihi ve Tarihi Üzerine bir Kaynak Olarak'Abd Al-Kerim İbn Muhammad As-Sam'ani'nin “Kitab al-Ansab”], Taşkent, Fan, 1993.
- . **Noviy İstoçnik po İstoricheskoj Geografii Sredney Azii [Orta Asya'nın Tarihi Coğrafyasına Dair Yeni Bir Kaynak]**, LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014.
- Karev, Yu. V.: **Dvoretz VIII v. v Samarkande v Kontekste Doislamskoy i Rannemusulmanskoj Dvortsovoj Arhitekturi** [İslamiyet Öncesi ve Erken İslami Saray Mimarisi Bağlamında Semerkant'taki 8. Yüzyıla Ait Saray], MGU-Sorbonne, yayımlanmamış doktora tezi, Moskova, 1998.

- Koçnev, B. D.: “Karahanidsky Kaganat [Karahanlı Hakanlığı]”, içinde **Oçerki po İstorii Gosudarstvennosti Uzbekistana**, Taşkent, Şark, 2001, s. 65-66.
- Lavrov, V.: **Gradostroitel'naya Kultura Sredney Azii [Orta Asya'nın Şehirciliğinin Kültürü]**, Moskova, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Arhitekturi i Gradostroitelstva, 1950.
- Masson, V.: **Kulturogenез Drevney Tsentralnoy Azii [Eski Orta Asya'nın Kültürel Oluşumu]**, Sankt-Petersburg, İzdatelstvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, 2006.
- Mesûdî: Mesûdî, **Murûc Ez-Zehab**, Ed. Ç. Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004.
- En-Narşahî, Muhammad: **Târîh-i Buhârâ**, Çev. Ş. S. Kamoliddin, Taşkent, SMIA-SIA, 2011.
- Nemtseva, N. B.: “Drevneyşee Medrese Samarkanda” [Semerkant'ın En Eski Medresesi], **Tezisi Dokladov Sessii, Posvyaşennoy İtogram Polevih i Arheologičeskih İssledovaniy 1972 Goda v SSSR**, Taşkent, 1973.
- . “İstoki Kompozitsii i Etapı Formirovaniya Ansamblya Şahi-Zinda” [Şâh-ı Zinde Yapılar Topluluğunun Planının Kökenleri ve Oluşmasının Aşamaları], **Sovetskaya Arheologiya**, C. III, 1975, s. 94-106.
- . “Stratigrafiya Yujnoy Okrainı Gorodişa Afrasiab” [Afrasiyab Yerleşiminin Güney Eteklerinin Stratigrafisi], **Afrasiab**, C. I, Ed. Ya. G. Gulyamov, Taşkent, Fan, 1969, s. 153-205.
- Nemtseva, N. B., Yu. Z. Şvab: **Ansambl Şah-i Zinda [Şâh-ı Zinde Kompleksi]**, Taşkent, İzdatelstvo Literaturı i İskusstva İmeni Gafura Gulyama, 1979.

- Paços, M.: “K İzuçeniyyu Topografii Rannesrednevekovogo Samarkanda [Erken Orta Çağ Semerkant’ının Topografyasının Çalışmaları Üzere]”, **Ob'edinennaya Nauçnaya Sessiya, Posvyaşennaya 2500-letiyu Samarkanda**, 1969, s. 17-19.
- . “K İzuçeniyyu Sten Gorodişa Afrasiab” [Afrasiyab Yerleşimi’nin Surlarının İncelenmesi Üzere], **Sovetskaya Arheologiya**, C. I, 1967, s. 60-73.
- Pribitkova, A. M.: **Stroitel'naya Kultura Sredney Azii v IX-XII vv. [9-12. Yüzyıllarda Orta Asya'da İnşaat Kültürü]**, Moskova, Stroyizdat, 1973.
- . “O Zastroyke Gorodov Sredney Azii v IX-X vv.” [9-10. Yüzyıllarda Orta Asya Şehirlerinin Gelişimi Üzerine], **Arhitekturnoe Nasledstvo**, C. 18, 1969, s. 163-175.
- Pugaçenkova, G. A.,
L. İ. Rempel: L. İ. Rempel, **İstoria İskusstv Uzbekistana [Özbekistan’ın Sanatları Tarihi]**, Moskova, İskusstvo, 1965.
- Rahmanov, Ş., K.
Rapen “Jeleznie Vorota” [Demirkapı], **Trudı Baysunskoy Nauçnoy Ekspeditsii**, Ed. A. A. Hakimov, 2003, s. 22-32.
- Raspopova, V.: “Rannesrednevekoviy Sogdiyskiy Gorod (po materialam Pencikenta)” [Erken Orta Çağ Soğd Şehri (Pencikent’in Malzemelerine Dayanarak)], Rusya Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, Sankt-Petersburg, 1993.
- Raspopova, V. İ., G.
V. Şişkina; “Glava 3. Sogd” [3. Bölüm. Soğd], **Srednyaya Aziya i Dalniy Vostok v Epohu Srednevekovya. Srednyaya Aziya v Rannem Srednevekovye [Orta Çağ Döneminde Orta Asya ve Uzak Doğu. Erken Orta Çağ'da Orta Asya]**, Ed. G. A. Brikina,

Arheologiya SSSR, Moskova, Nauka, 1999, s. 50-77.

Rempel, L. İ.: **İskusstvo Srednego Vostoka [Orta Doğu Sanatı]**, Moskova, Sovetskiy Hudojnik, 1978.

Rtveladze, E. V.: **Tsivilizatsii, Gosudarstva, Kulturi Tsentralnoy Azii [Orta Asya'nın Uygarlıkları, Devletleri, Kùltürleri]**, Taşkent, Universitet Mirovoy Ekonomiki i Diplomatii, 2005.

Saadiev, M.: "Novie Danne o Sobornoy Meçeti Afrasiaba" [Afrasiyab'ın Camisi Hakkında Yeni Bilgiler], **İstoriya Materialnoy Kulturi Uzbekistana**, C. XIV, 1978, 92-102.

Smirnova, O.: **Oçerki iz İstorii Sogda [Soğd'un Tarihinden Denemeleri]**, Moskova, Nauka, 1970.

Strange, G. Le **The lands of The Eastern Caliphate**, Cambridge, Cambridge University Press, 1905.

Suleymanov, R. H., M. M. İshakov, Ş. S. Taşhocaev: **Drevniy Samarkand [Eski Semerkant]**, Taşkent, Fan, 1980.

Şeşen, Ramazan: "İbn Havkal'in Sûretü'l-arz Adlı Eserinden 'Mâverâünnehir' Bölümünün Tercümesidir", **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2017, s. 203-239.

———. "Makdisî, Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm", **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2017, s. 240-258.

- Şişkin, V. A.: “K İstorii Arheologičeskogo İzuçeniya Samarkanda i Ego Okrestnostey” [Semerkant ve Çevresinin Arkeolojik Çalışmalarının Tarihi Üzerine], **Afrasiab**, Ed. Ya. G. Gulyamov, Taşkent, Fan, 1969, s. 3-121.
- Şişkina, G. V., R. H. Suleymanov, G. A. Koşelenko.: “Sogd” [Soğd], **Drevneyşie Gosudarstva Kavkaza i Sredney Azii**, Ed. G. A. Koşelenko, Arheologiya SSSR, Moskova, Nauka, 1985, s. 273-292.
- Taşhocaev, Ş. S.: “Dinamika Razvitiya Rannesrednevekovogo Samarkanda” [Erken Orta Çağ Semerkant’ının Gelişiminin Hareketleri], **Tezisi Dokladov Sessii, Posvyaşennoy İtogram Polevih i Arheologičeskikh İssledovaniy 1972 Goda v SSSR**, Taşkent, 1973, s. 100-103.
- Vaissière, É. de La: “Sogdiana”, **Encyclopædia Iranica, online edition**, 2011, (Çevrimiçi) <http://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-iii-history-and-archeology>, 12 Mart 2021.
- Voronina, V. L.: “Rannesrednevekoviy Gorod Sredney Azii” [Orta Asya’nın Erken Orta Çağ Şehri], **Sovetskaya Arheologiya**, C. I, 1959, s. 84-104.
- Voyakin, D., B. Amanbayeva, V. Kolchenko, A. Sulaymanova, Y. Yakubov, R. Mukimov, T. Khodjaniyazov, A. Kurbanov, A. Gritsina. **Prominent Archaeological Sites of Central Asia on the Great Silk Road**, Ed. K. Baipakov, Semerkant, International Institute for Central Asian Studies, 2011.
- Yakubî: **Kitab al-Buldan**, Ed. D. V. Mikulskiy, Çev. L. A. Semenova, Moskova, Vostočnaya Literatura, 2011.

Yakubovsky A. Yu.,
A. M. Belenitsky, M.
M. Dyakonov, P. Ī.
Kostrov:

**Jivopis Drevnego Pencikenta [Eski Pencikent'in
Duvar Resimleri]**, Moskova, Īzdatelstvo Akademii
Nauk SSSR, 1954.

